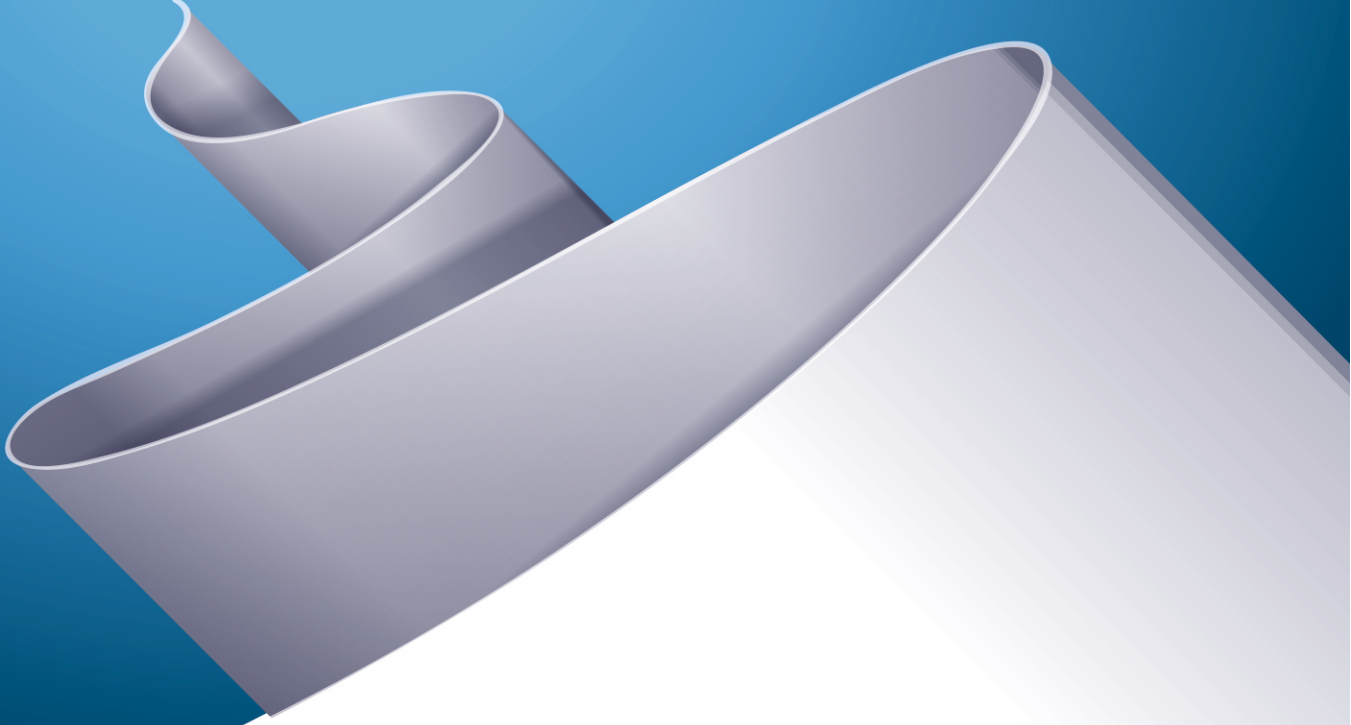

KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

HAZİRAN 2019

Cilt: 3 Sayı: 2

KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
KIRKLARELİ UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Sahibi / Owner

Prof. Dr. Bülent ŞENGÖRÜR

Editörler / Editors

Dr. Öğr. Üyesi Günay KURTULDU (Editör)
Dr. Adnan SEYAZ (Editör)

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Ünal ÇAĞLAR / Kırklareli Üniversitesi
Prof. Dr. Mesut AYAR / Kırklareli Üniversitesi
Doç. Dr. Muharrem ÖZTEL / İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Yasin ÇAKIREL / Kırklareli Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Günay KURTULDU / Kırklareli Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Adil AKINCI / Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Managing Editor

Dr. Öğr. Üyesi Yasin ÇAKIREL

Dergi Sekreteryası ve Dizgi / Secretariat of Journal and Typesetting

Dr. Adnan SEYAZ

Kapak Tasarımı / Cover Design

Tülay ÇALIŞKAN

Yazışma Adresi / Correspondence

Kırklareli Üniversitesi Rektörlüğü
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü
Rektörlük Kültür Merkezi B Blok
Merkez / Kırklareli
Tel: 0288 246 16 01
<http://sbe.klu.edu.tr/>
sbedergi@klu.edu.tr

KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
KIRKLARELİ UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Bilim Kurulu / Science Board

Prof. Dr. Ahmet ULUSOY	Beykent Üniversitesi
Prof. Dr. Ayhan GENÇLER	Trakya Üniversitesi
Prof. Dr. Ferda YERDELEN TATOĞLU	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Gülnur ETİ İÇLİ	Kırklareli Üniversitesi
Prof. Dr. Salih ÖZTÜRK	Namık Kemal Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Hasan EKEN	Kırklareli Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa AYKAÇ	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Nilgün ÇİL	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Rengin AK	Kırklareli Üniversitesi
Prof. Dr. Bülent BAYRAM	Kırklareli Üniversitesi
Doç. Dr. Adem BALTACI	İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Doç. Dr. Besire AZİZALİYEVA	Azerbaycan Milli İlimler Akademisi
Doç. Dr. Bora YENİHAN	Kocaeli Üniversitesi
Doç. Dr. Can KARABÖCEK	Kırklareli Üniversitesi
Doç. Dr. Gülşen Serap ÇEKEROL	Anadolu Üniversitesi
Doç. Dr. Serkan DİRLİK	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Doç. Dr. Tudora ARNAUT	Kiev Taras Şevçenko Üniversitesi
Doç. Dr. Ulugbek KHASANOV	Univ. of World Economics & Dip.
Doç. Dr. Yakup YILMAZ	Kırklareli Üniversitesi
Doç. Dr. Hatice DAYAR	Dumlupınar Üniversitesi
Dr. Ilaria BELLAVIA	University of Florence

KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
KIRKLARELİ UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Haziran 2019 Sayısının Hakemleri

Prof. Dr. Veysel UYSAL	İstanbul Aydın Üniversitesi
Prof. Dr. F. Betül AYDIN	İstanbul Bilim Üniversitesi
Prof. Dr. Ergün EROĞLU	İstanbul Üniversitesi
Doç. Dr. Raif CERGİBOZAN	Kırklareli Üniversitesi
Doç. Dr. Ahmet DAĞ	Kırklareli Üniversitesi
Doç. Dr. Özlem YORULMAZ	İstanbul Üniversitesi
Doç. Dr. Özlem ÖZKAN	Mimar Sinan G.S. Üni.
Doç. Dr. Ali İhsan KARATAŞ	Uludağ Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ekrem UYSAL	Batman Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Ozan YILDIRIM	Pamukkale Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet BARDAK	Hakkâri Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Alper Bilgehan YARDIMCI	Pamukkale Üniversitesi
Dr. Murat ÖZKAN	Ordu Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Umut ÜREN	Kırklareli Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Sami KİRAZ	Hitit Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Yasin ÇAKIREL	Kırklareli Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Özlem ERGÜT	Marmara Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Neriman E. HAZISALİHOĞLU	İstanbul Üniversitesi
Dr. Bilal NERGİZ	Kırklareli Üniversitesi
Dr. Duygu Toplu YAŞLIOĞLU	İstanbul Üniversitesi
Dr. Bahadır Fatih YILDIRIM	İstanbul Üniversitesi
Dr. Selvihan Kılıç ATEŞ	Balıkesir Üniversitesi

İÇİNDEKİLER

YAZAR	MAKALE	SAYFA
Sultan Kuzu YILDIRIM Bahadır Fatih YILDIRIM	The Evaluation Of Competitiveness Performance For Developing Eight Countries By Grey Topsis	70 - 79
Caner DEMİR	Dışa Açılma Ve Kamu Harcamaları: OECD Ülkeleri İçin Panel Veri Analizi	80 - 96
Serkan ÇALIŞKAN	Gülsün Karamustafa'nın Eserlerinde Köyden Kente Göç ve Kimlik Olgusu	97 - 106
Gürcan UZAL Hasan METE Aytekin ERDEM Duygu HÜYÜK	Meslek Yüksekokulu Öğrencilerinin Eğitim-Öğretim İle İlgili 2007 Ve 2017 Yılındaki Görüşlerinin Karşılaştırılması (Tekirdağ MYO Örneği)	107 - 119
Ferda Şule Kaya	Kırklareli'nde Yaşayan Yerli Romanların Sosyal Kimlik Algıları İle İlgili Saha Araştırması	120 - 129
İhsan Ömer ATAGENÇ	Ferruh Bozbeyli'nin Siyasal Düşüncesinde "Demokratik Sağ" Kavramı	130 - 143
Nazlı ALTUNSOY	Selçuklu-Abbasî Hanedanları Arasında Güç, İktidar Ve Evlilik İlişkisi	144 - 158
Selçuk YEKE Esin Bengü CERAN İbrahim PINAR	Teknoloji Kabul Modeli Çerçevesinde Çalışanların Elektronik Belge Sistemini Kullanmaya Yönelik Tutumu: Kamu Sektöründe Bir Uygulama	159 - 168
Mustafa AKMAN	İtikadi Mezhepler Tarihinin Kaynakları: İçerik ve Özellikleri	169 - 204
Mürsel TEKİN	Pozitivist Anlayışın Son Dönem Osmanlı Düşüncesi Üzerindeki Etkisine Bir Örnek: Abdullah Cevdet	205 - 218
Berna Çağan ONGUN	19. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı Esnaf Teşkilatına Bir Örnek: Belgradcık	219 - 228

*Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi'ne gönderilen makalelerin bilimsel sorumluluğu yazarlarına, çeviri ve aktarma yazıların hukuki sorumluluğu çevirmenlerine aittir. Gönderilen her yazının yayım aşamasında esasa yönelik olmayan küçük düzeltmeleri dergimizin yazı işleri sorumluları tarafından yapılır. Yayınlanan yazıların her türlü telif hakkı Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne aittir.

THE EVALUATION OF COMPETITIVENESS PERFORMANCE FOR DEVELOPING EIGHT COUNTRIES BY GREY TOPSIS

Sultan Kuzu Yıldırım¹

Bahadır Fatih Yıldırım²

Abstract

The World Economic Forum has developed the Global Competitiveness Index to measure the countries' competitiveness and rank the countries according to their level of competition. This index is calculated separately for each country starting from 2007 considering the 12 indicators. In this study, a new ranking has been obtained for 8 countries (D-8) developed with TOPSIS-G method by using the annual Global Competitiveness Index data published by the World Economic Forum over the period of 2007 to 2017. The relationship between the ranking of TOPSIS-G and observed ranking was investigated by Spearman-Rank correlation coefficient and Kendall Tau nonparametric correlation coefficients. As a result, it was determined that the ranking found with TOPSIS-G method was strongly related to the annual published rankings. In addition, the new ranking is less affected by competing rankings over the years. While the country with the highest level of competitiveness with Topsis-G method is Malaysia, Turkey is third. Pakistan is the lowest competitiveness country.

Keywords: Global Competitiveness Index, D8, TOPSIS-G, Correlation Analysis

Jel Code: C6

D8 ÜLKELERİNİN KÜRESEL REKABETÇİLİK DÜZEYLERİNİN GRİ TOPSIS YÖNTEMİ İLE DEĞERLENDİRİLMESİ

Öz

Dünya Ekonomi Forumu, ülkeleri rekabet düzeylerine göre sıralamak amacıyla Küresel Rekabetçilik Endeksini geliştirmiştir. Bu endeks 2007 yılından itibaren 12 göstergeye bağlı olarak her ülke için ayrı ayrı hesaplanmaktadır. Çalışmada Gri TOPSS yöntemi ile gelişen 8 ülkenin rekabet düzeyleri tekrar sıralanmıştır. Bu amaçla Dünya Ekonomi Forumu tarafından yayımlanan 2007-2017 yılları arasındaki veriler kullanılmıştır. Gri TOPSIS yöntemi ile elde edilen yeni sıralama ile Dünya Ekonomi Forumunun yayımladığı sıralama arasındaki ilişki Spearman Sıra Korelasyon Katsayısı ve Kendall Tau korelasyon katsayıları ile incelenmiştir. Yeni sıralamanın incelenen yıllar ile ayrı ayrı ilişkisinin, yılların kendi aralarındaki ilişkisinden daha güçlü olduğu saptanmıştır. Ayrıca elde edilen bu yeni sıralamaya göre rekabetçilik düzeyi en yüksek olan ülke Malezya iken Türkiye üçüncü sırada yer almaktadır. Pakistan ise bu grupta rekabetçilik düzeyi en düşük ülke olarak gözlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Küresel Rekabetçilik Endeksi, Gelişen 8 Ülke, Gri TOPSIS, Korelasyon Analizi

Jel Kodu: C6

¹ Ph.D., School of Business, Istanbul University, Turkey, sultan.kuzu@istanbul.edu.tr

² Ph.D., School of Transportation and Logistics, Istanbul University, Turkey, bahadirf.yildirim@istanbul.edu.tr

Introduction

Rapid globalization has led to countries being ranked for competitiveness. The meaning, scope, measurement, and relevance of competitiveness have been widely discussed so it is not possible to reach a single definition of competitiveness. The most intuitive definition of competitiveness is a country's share of world markets for its products. This makes competitiveness a zero-sum game, because one country's gain comes at the expense of others (Porter et al, 2007). Competitiveness is broadly considered as an important factor in creating national prosperity (Hong, 2009) The World Economic Forum rated countries annually in terms of various competitiveness indicators since 2005. Global Competitiveness Index (GCI) shows the factors determining efficiency and competitiveness with different weighted averages according to their severity. The GCI analyses competitiveness along 12 pillars which are institutions, infrastructure, macroeconomic environment, health and primary education, higher education and training, goods market efficiency, labor market efficiency, financial market development, technological readiness, market size, business sophistication and innovation. These are, organized into three sub-indices in line with three main stages of development: basic requirements, efficiency enhancers, and innovation and sophistication factors.

However, there are another factors in the literature affecting global competition. According to Lee and Peterson (2000), culture and entrepreneurship orientation are other important factors affecting global competitiveness. Developing countries' policy makers worry about national competitiveness and closely watch indices ranking international competitive performance (Lall, 2001).

In this study D-8, also known as Developing-8, is an organization for development cooperation among the following countries: Bangladesh, Egypt, Indonesia, Iran, Malaysia, Nigeria, Pakistan and Turkey were ranked with TOPSIS-G method. Between the years 2007-2017, individual competitiveness rankings of the countries for each year are available on the world economy forum. However, in this study, a single ranking was obtained from the value of each year. The relationship of this ranking with years was tested with correlation coefficients.

1. Literature Review

Multi-criteria techniques applicability has been shown widely throughout the literature. Real-world decision problems are rarely uni-criterion based. Therefore, multi-criteria decision making techniques take a large part in the literature.

Crouch (2011) used the AHP to determine the relative importance of competitiveness attributes. Ulengin et al. (2011) evaluated 45 countries using Data Envelopment Analysis (DEA) and Artificial Neural Network (ANN) analysis. ANN results show that the most important criteria affecting a country's efficiency score are per capita GDP and life expectancy. Focusing on these factors can thus have significant effects on increasing a nation's DEA score. Zhang et al (2011) evaluated of tourism destination competitiveness by TOPSIS and they have determined the tactics and means for the cities to improve their tourism competitiveness. Adıgüzel (2013) between the years of 2000-2011 Turkish Manufacturing Industry competitiveness measurement results for Turkey's more competitive advantage in labor-intensive sectors is available. Moreno et al. (2016) carry out an approach based on the double reference point methodology (aspiration and reservation), and calculate three alternative indices: a weak index that allows total substitutability, a strong index that measures the state of the worst component and a mixed index that is a linear combination of the first two and allows different degrees of substitutability. Comparing the resulting country ranks with regard to the GCI rank, the latter is closer to the results of the weak index than to those of the strong index. Poveda-Bautista et al. (2012) used Analytic Network Process (ANP) to set competitiveness indicators and Hong (2009) measured global competitiveness with the AHP for the tourism sector.

In the literature, there are many studies which TOPSIS method has been extended by using grey numbers. TOPSIS-G studies in different disciplines and areas are summarized below.

Lin et al. (2008a) suggested that TOPSIS-G method should be used to solve high quality group decision making (MAGDM) problems in case of insufficient information. Lin et al. (2008b) examined the problem of subcontractor performance selection in more than one period using grey numbers. In this study, Minkowski distance was used in combining multiple period data and in removing ambiguous information. Zolfani and Antucheviciene (2012) used TOPSIS-G approach in selecting drum players for a rock band. AHP in the weighting of the specified criteria, TOPSIS-G method was used to evaluate the potential 4 candidates. Zolfani et al. (2012), in a similar study, used a model to integrate ANP and TOPSIS-G methods and examined the problem of multi-role artist selection for a rock group operating in Iran. Sadeghi et al. (2013) used the TOPSIS-G approach for the selection of business plans defined on the Balanced Score Card and Strategy Map for an enterprise. The work plan prioritization process is considered as group decision problem. In the study of the value chain performance of the tea processing process, Nyaoga et al. (2016) Performance indicators of firms were evaluated with TOPSIS-G method using grey numbers. Zare et al. (2018) used TOPSIS-G and Fuzzy VIKOR methods to select the most suitable Computerized Maintenance Management System (CMMS) for an enterprise. Zavadskas et al. (2010) compared the results obtained by using TOPSIS-G and COPRAS-G methods in risk assessment of building projects. Wang (2009) determined the most suitable candidate for R & D department using TOPSIS-G method. Zolfani et al. (2012) used SAW-G and TOPSIS-G methods in the performance evaluation of Rural Information and Technology Center (ICT) Centers operating in Iran. They used Fuzzy AHP method to determine the severity of the criteria. Zolfani et al. (2012) used Fuzzy AHP and TOPSIS-G methods to integrate to determine Ad Strategy based on product life cycle. Jiang et al. (2015) used TOPSIS-G and WOF methods to evaluate the quality of the sediment which is of great importance for the aquatic living ecosystem. Oztaysi (2014) used TOPSIS-G method integrated with AHP method in the selection of Content Management System. Jafarnejad and Salimi (2013) solved the problem of supplier selection in automotive sector by TOPSIS-G method.

2. Methodology

2.1. TOPSIS

TOPSIS is a practical and useful technique for ranking and selecting a number of possible alternatives via measuring Euclidean distances. The TOPSIS was first developed by Yoon, 1980, Hwang and Yoon, 1981. The working principle of TOPSIS is based on the fact that the chosen alternative should have the shortest distance from the positive ideal solution and the farthest from the negative ideal solution for solving MCDM problems. In short, the ideal solution is composed of all the best indices, whereas the negative ideal solution is made up of all the worst attainable indices.

2.2. TOPSIS-G

Step 1. Determining the decision attributes and describing the alternatives. Construct the decision matrix D with decision criteria, Grey number matrix D can be defined as

$$D = \begin{bmatrix} \otimes x_{11} & \cdots & \otimes x_{1m} \\ \vdots & \ddots & \vdots \\ \otimes x_{n1} & \cdots & \otimes x_{nm} \end{bmatrix} \quad i = 1, \dots, n \quad j = 1, \dots, m \quad (1)$$

where $\otimes x_{ij}$ denotes the grey evaluations of the ith alternative with respect to the jth attribute;

Step 2. Constructing the normalized grey decision matrix. The normalized values are calculated based on the optimization direction of attributes. The normalized grey evaluations of

maximizing (benefit type) attributes are calculated with using Eq (2). For the minimizing (cost type) attributes Eq (3) used.

$$\otimes r_{ij} = \frac{\otimes x_{ij}}{\max_i(\bar{r}_{ij})} = \left(\frac{x_{ij}}{\max_i(\bar{x}_{ij})}; \frac{\bar{x}_{ij}}{\max_i(\bar{x}_{ij})} \right) \quad (2)$$

$$\otimes r_{ij} = 1 - \frac{\otimes x_{ij}}{\max_i(\bar{r}_{ij})} = \left(1 - \frac{x_{ij}}{\max_i(\bar{x}_{ij})}; 1 - \frac{\bar{x}_{ij}}{\max_i(\bar{x}_{ij})} \right) \quad (3)$$

where x_{ij} represents the lower limit value of the interval and $\bar{x}_{ij}$ represents the upper limit value of the interval.

Step 3. Determining weights of the attributes w_j which can be determined by attribute weight determination methods.

Step 4. Determining the positive ideal alternative A^+ and negative ideal alternative A^- . The positive and negative ideal alternatives can be defined as

$$A^+ = \left\{ \left(\max_i \bar{r}_{ij} \mid j \in J \right), \left(\min_i \underline{r}_{ij} \mid j \in J' \right) \mid i \in n \right\} \quad (4)$$

$$= [r_1^+, r_2^+, \dots, r_m^+]$$

$$A^- = \left\{ \left(\min_i \underline{r}_{ij} \mid j \in J \right), \left(\max_i \bar{r}_{ij} \mid j \in J' \right) \mid i \in n \right\} \quad (5)$$

$$= [r_1^-, r_2^-, \dots, r_m^-]$$

$$J = \{ j = 1, 2, \dots, n \mid j \text{ associated with benefit type attribute} \}$$

$$J' = \{ j = 1, 2, \dots, n \mid j \text{ associated with cost type attribute} \}$$

Step 5. Calculating the separation measure from the positive ideal d_i^+ and negative ideal d_i^- alternatives using Eq(7) and (8)

$$d_i^+ = \sqrt{\frac{1}{2} \sum_{j=1}^m w_j \left[|r_j^+ - \underline{r}_{ij}|^2 + |r_j^+ - \bar{r}_{ij}|^2 \right]} \quad (6)$$

$$d_i^- = \sqrt{\frac{1}{2} \sum_{j=1}^m w_j \left[|r_j^- - \underline{r}_{ij}|^2 + |r_j^- - \bar{r}_{ij}|^2 \right]} \quad (7)$$

Step 6. Calculating the relative closeness index measure c_i^+ , to the positive ideal alternative is expressed as

$$c_i^+ = \frac{d_i^-}{d_i^+ + d_i^-} \quad (8)$$

where $0 \leq c_i^+ \leq 1$ and larger the index value is the better the evaluation of alternative will be.

Step 7. Rank the preference order. Alternatives now can be ranked by the descending order of the closeness index value of c_i^+ .

2.3. Rank Correlation Coefficients

The Spearman rank-order correlation is special case of Pearson's r. This index assesses the relationship between two sets of true ranked scores. r_{rank} can also be calculated by Equation 9.

$$r_{rank} = 1 - \frac{6 \sum d^2}{n^3 - n} \quad (9)$$

where d is the difference between X and Y . Also Kendall's τ coefficient, a rival of r_{rank} , assesses the relationship between two ordinal variables.

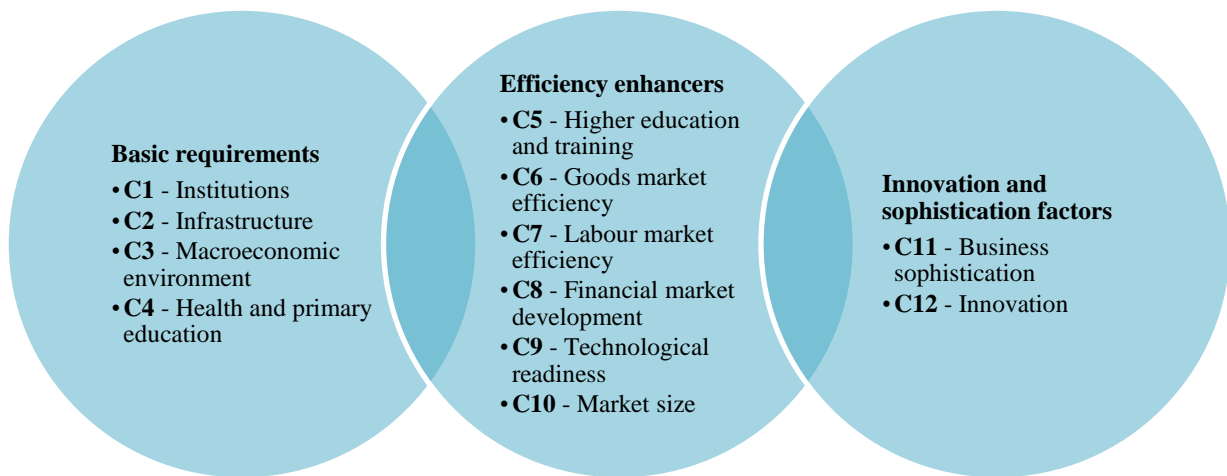
$$\tau = \frac{P-Q}{n(n-1)/2} \quad (10)$$

Let P be the number of concordant pairs and let Q be the number of discordant pairs. The sign of $(P-Q)$ determines the direction of a relationship (Cheni Popovich, 2002). In this study Spearman and Kendall Correlation Coefficients were examined because of the data set consisted of ordinal variables.

3. Application

The Global Competitiveness Index, created by the World Economic Forum, is used in many studies evaluating competitiveness. In the application part of the study, the global competition levels of the D8 countries were examined by using the indicators of the global competition index published by WEF in 2007-2017. A set of 12 indicator benchmarks that are comprehensive in the indicators used in the calculation of the Global Competitiveness index. D8 countries constitute an alternative set of decision problems. WEF's Global Competitiveness Index is calculated 3 main headings which are Basic Requirements, Efficiency Enhancers, Innovation and Sophistication Factors, and 12 criteria used in this study are shown in Figure 1. The importance of the criteria is considered equal.

Figure 1: *Sub-indices and pillars of competitiveness*

Source: WEF

In multi-criteria decision making problems where the time dimension is included in the decision process, annual data are converted into a single decision matrix using arithmetic or geometric mean. Another approach is to analyze each year separately and make an overall evaluation based on the rankings obtained over the years. In this study using different grey decision matrix in the conversion of countries' performance over a 11-year period into a single decision matrix, grey numbers are used instead of the crisp number.

Since a certain range of operations is performed with grey numbers, errors that may arise from the calculation are minimized. This allows for more effective decision-making. It is also used in the numerical expression of situations where there is lack of information and uncertainty.

11-year data is combined into a single decision matrix to reflect the country's performance over the years as a whole. When creating the decision matrix, the mean and standard deviations of the

performance scores of the countries are calculated. The grey numbers are formed with a $\pm$ standard deviation.

For example, indicators of performance criteria for Turkey C1 are distributed with mean 3.83 and standard deviation of 0.1862 at 11 years. Here the C1 criterion of performance for Turkey in grey value is calculated as [3.643 4.016]. The integrated grey decision matrix which shows the competitive performance of the D8 countries is given Table 1.

Table 1: Grey Decision Matrix

Optimization Direction	Max		Max		Max		Max		Max		Max		Max		Max		Max		Max		Max			
	C1		C2		C3		C4		C5		C6		C7		C8		C9		C10		C11		C12	
Countries [D8]	<i>l</i>	<i>u</i>	<i>l</i>	<i>u</i>	<i>l</i>	<i>u</i>	<i>l</i>	<i>u</i>	<i>l</i>	<i>u</i>	<i>l</i>	<i>u</i>	<i>l</i>	<i>u</i>	<i>l</i>	<i>u</i>	<i>l</i>	<i>u</i>	<i>l</i>	<i>u</i>	<i>l</i>	<i>u</i>	<i>l</i>	<i>u</i>
Bangladesh	2,95	3,27	2,16	2,65	4,42	4,83	4,75	5,29	2,60	2,98	3,87	4,14	3,66	4,04	3,62	4,10	2,43	2,78	4,27	4,61	3,41	3,57	2,49	2,72
Egypt	3,51	4,11	3,35	3,95	2,80	3,59	5,24	5,44	3,24	3,61	3,83	4,05	3,07	3,34	3,33	3,89	3,07	3,40	4,66	4,99	3,72	3,97	2,74	3,06
Indonesia	3,87	4,13	3,20	4,34	4,95	5,73	5,30	5,72	4,01	4,47	4,28	4,71	3,78	4,42	4,13	4,49	3,15	3,67	5,14	5,60	4,31	4,55	3,54	3,94
Iran, Islamic Rep.	3,52	3,83	3,92	4,27	4,51	5,22	5,93	6,04	3,89	4,49	3,89	4,01	3,07	3,33	2,92	3,29	2,97	3,38	5,09	5,22	3,52	3,65	3,12	3,26
Malaysia	4,73	5,12	5,09	5,44	5,14	5,47	6,04	6,28	4,61	4,91	4,93	5,33	4,75	4,88	5,13	5,54	4,18	4,67	4,65	4,99	4,90	5,21	4,21	4,69
Nigeria	3,12	3,36	2,08	2,27	4,03	5,44	2,87	3,36	2,87	3,18	4,04	4,25	4,35	4,56	3,77	4,34	2,86	3,12	4,37	4,94	3,69	4,04	2,84	3,12
Pakistan	3,24	3,50	2,67	3,02	3,15	4,07	3,98	4,32	2,76	2,96	3,92	4,03	3,34	3,68	3,67	4,25	2,79	2,94	4,59	4,87	3,73	3,84	3,02	3,24
Turkey	3,64	4,02	3,89	4,55	4,61	4,93	5,41	5,77	3,94	4,61	4,34	4,57	3,43	3,68	3,94	4,37	3,68	4,29	5,12	5,40	4,05	4,34	3,16	3,40

The grey decision matrix obtained in the study was analyzed using TOPSIS method. The TOPSIS method is known for its effectiveness in decision-making processes, including fuzzy, grey, intuitionistic fuzzy, hesitant fuzzy, rough set theory like system theories which can be easily integrated.

Table 2: Separation measures and the relative closeness of each country

Countries [<i>i</i>]	d_i^+	d_i^-	c_i^+	Rank
Bangladesh	1,06	0,41	0,277	7
Egypt	0,89	0,51	0,363	5
Indonesia	0,50	0,82	0,620	2
Iran, Islamic Rep.	0,78	0,71	0,478	4
Malaysia	0,19	1,30	0,870	1
Nigeria	1,05	0,42	0,284	6
Pakistan	1,00	0,28	0,220	8
Turkey	0,53	0,79	0,597	3

According to separation measures and the relative closeness of each country which summarized in Table 2, the most competitive country of D8, according to GCI indicators, is Malaysia. Indonesia follows Malaysia. Among D8 countries, Turkey ranks 3rd in the competitiveness rankings. According to the findings, the country with the lowest level of competitiveness is Pakistan.

In this study, it is aimed to measure the efficiency of the rankings obtained by TOPSIS-G method in comparison with the rankings of the annual data. Spearman and Kendall Tau correlation coefficients were used for this comparison. The relationships between the annual global competitiveness index rankings published by the World Economic forum for the D8 countries and the new ranking obtained by the TOPSIS-G method is given in Table 2 and Table 3. The aim of this part to determine how much the representation power of the new ranking is related to the actual rankings.

Table 3: Kendall's Tau Correlation Coefficient

	2017	2016	2015	2014	2013	2012	2011	2010	2009	2008	2007	TOPSIS G
2017	1,000	1,000	0,929	0,929	0,929	0,714	0,929	0,929	0,619	0,619	0,619	0,786
2016	1,000	1,000	0,929	0,929	0,929	0,714	0,929	0,929	0,619	0,619	0,619	0,786
2015	0,929	0,929	1,000	1,000	1,000	0,786	0,857	0,857	0,714	0,714	0,524	0,857
2014	0,929	0,929	1,000	1,000	1,000	0,786	0,857	0,857	0,714	0,714	0,524	0,857
2013	0,929	0,929	1,000	1,000	1,000	0,786	0,857	0,857	0,714	0,714	0,524	0,857
2012	0,714	0,714	0,786	0,786	0,786	1,000	0,786	0,786	0,810	0,810	0,810	0,929
2011	0,929	0,929	0,857	0,857	0,857	0,786	1,000	1,000	0,714	0,714	0,714	0,857
2010	0,929	0,929	0,857	0,857	0,857	0,786	1,000	1,000	0,714	0,714	0,714	0,857
2009	0,619	0,619	0,714	0,714	0,714	0,810	0,714	0,714	1,000	1,000	0,810	0,905
2008	0,619	0,619	0,714	0,714	0,714	0,810	0,714	0,714	1,000	1,000	0,810	0,905
2007	0,619	0,619	0,524	0,524	0,524	0,810	0,714	0,714	0,810	0,810	1,000	0,714
TOPSIS G	0,786	0,786	0,857	0,857	0,857	0,929	0,857	0,857	0,905	0,905	0,714	1,000

When the Kendall Tau Correlation matrix is examined, it is seen that the relationship between the successive years is very strong but as the years get distant from each other, the relationship becomes weaker. For example, while the relationship between 2017 ranking and ranking in 2016 was very strong, the ranking in 2007 was very low in the ranking in 2017. On the other hand, when the relationship between the new ranking obtained with TOPSIS-G and the ranking published by the World Economic Forum every year, the difference between the correlation coefficient is not high. The relationship between the ranking of TOPSIS-G and the rankings observed in 2007-2017 ranged from 71% to 93%, The relationship between the rankings published by WEF for 2007 and 2017 ranges from 61% to 100%.

Table 4: Spearman Rank Correlation Coefficient

	2017	2016	2015	2014	2013	2012	2011	2010	2009	2008	2007	TOPSIS G
2017	1,000	1,000	0,976	0,976	0,976	0,857	0,976	0,976	0,750	0,750	0,750	0,881
2016	1,000	1,000	0,976	0,976	0,976	0,857	0,976	0,976	0,750	0,750	0,750	0,881
2015	0,976	0,976	1,000	1,000	1,000	0,905	0,952	0,952	0,786	0,786	0,714	0,929
2014	0,976	0,976	1,000	1,000	1,000	0,905	0,952	0,952	0,786	0,786	0,714	0,929
2013	0,976	0,976	1,000	1,000	1,000	0,905	0,952	0,952	0,786	0,786	0,714	0,929
2012	0,857	0,857	0,905	0,905	0,905	1,000	0,905	0,905	0,929	0,929	0,893	0,976
2011	0,976	0,976	0,952	0,952	0,952	0,905	1,000	1,000	0,857	0,857	0,857	0,929
2010	0,976	0,976	0,952	0,952	0,952	0,905	1,000	1,000	0,857	0,857	0,857	0,929
2009	0,750	0,750	0,786	0,786	0,786	0,929	0,857	0,857	1,000	1,000	0,929	0,964
2008	0,750	0,750	0,786	0,786	0,786	0,929	0,857	0,857	1,000	1,000	0,929	0,964
2007	0,750	0,750	0,714	0,714	0,714	0,893	0,857	0,857	0,929	0,929	1,000	0,857
TOPSIS G	0,881	0,881	0,929	0,929	0,929	0,976	0,929	0,929	0,964	0,964	0,857	1,000

The Spearman correlation coefficients are also very similar to Kendall Tau. However, here the range of correlation coefficients is narrower. The relationship between the ranking of TOPSIS-G and the rankings observed in 2007-2017 ranged from 86% to 98%, The relationship between the rankings published by WEF for 2007 and 2017 ranges from 75% to 100%.

4. Conclusion

Increasing Research & Development activities and adoption of technology intensive methods will give the economy a great acceleration and accordingly increase in competitiveness is inevitable. In this study, the competitiveness level of the D8 countries was analyzed by the TOPSIS-G method by converting the 11-term GCI data to grey numbers. The mean and standard deviations of the yearly performance scores of the countries were calculated. And a standard deviation above the mean and a standard deviation below the mean formed the limits of the grey number. In this study, the competitiveness levels of the countries were analyzed by TOPSIS method using grey decision matrix. The results showed that the highest level of competitiveness country, while Malaysia, Turkey was ranked in 3rd. The country with the lowest competitiveness is Pakistan.

To measure the effectiveness of the country ranking according to the TOPSIS-G results, annual GCI rank of countries and TOPSIS-G's rank correlation analysis was performed. When Spearman Rank Correlation and Kendall Tau correlation coefficients were examined, it was found that TOPSIS-G rankings were closely related to all years. The relationship between the ranking of TOPSIS-G and the ranking of the World Economic Forum was investigated by Spearman-Rank correlation coefficient and Kendall Tau nonparametric correlation coefficients. In this respect, it can be said that TOPSIS-G results reflect the ranking of D8 countries in all years.

When using the TOPSIS-G method, the criteria of the decision matrix were considered equal. In the following studies, it can be suggested that the importance degree of the criteria should be determined by the MCDM methods such as AHP, ANP, DEMATEL then included in the decision process. Also outranking methods like VIKOR, ELECTRE, PROMETHEE can be expanded with grey numbers and analyzes can be repeated comparatively.

REFERENCES

- Adıgüzel, M. (2013). Küresel Rekabet Gücünün Ölçülmesi ve Türkiye Bağlamında Bir Değerlendirme. *Akademik Bakış Dergisi*, 37, 1-21.
- Chen, P. Y., Popovich P.M. (2002), Correlation Parametric and Nonparametric Measures, Series:Quantitative Applications in Social Sciences, a Sage University Paper.
- Crouch, G. I. (2011). Destination competitiveness: An analysis of determinant attributes. *Journal of Travel Research*, 50(1), 27–45.
- Dejiang, W. (2009). Extension of TOPSIS method for R&D personnel selection problem with interval grey number. In *Proceedings - International Conference on Management and Service Science, MASS 2009*. <https://doi.org/10.1109/ICMSS.2009.5304586>
- Edmundas Kazimieras Zavadskas, Arturas Kaklauskas, Zenonas Turskis, J. T. (2009). Multi-Attribute Decision-Making Model by Applying Grey Numbers. *Informatica*. [https://doi.org/10.1016/S0377-2217\(97\)00147-1](https://doi.org/10.1016/S0377-2217(97)00147-1)
- Hong, W. C. (2009). Global competitiveness measurement for the tourism sector. *Current issues in tourism*, 12(2), 105-132.
- Jafarnejad, A., & Salimi, M. (2013). Grey TOPSIS method for supplier selection with literature and Delphi criteria in an auto company. *Academia Arena*, 5(12), 40-46.
- Jiang, Y. X., Liu, Y. S., Ying, G. G., Wang, H. W., Liang, Y. Q., & Chen, X. W. (2015). A new tool for assessing sediment quality based on the Weight of Evidence approach and grey TOPSIS. *Science of the Total Environment*. <https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2015.08.004>
- Lall, S. (2001). Competitiveness indices and developing countries: an economic evaluation of the global competitiveness report. *World development*, 29(9), 1501-1525.
- Lee, S. M., & Peterson, S. J. (2000). Culture, entrepreneurial orientation, and global competitiveness. *Journal of world business*, 35(4), 401-416.
- Lin, Y. H., Lee, P. C., & Ting, H. I. (2008). Dynamic multi-attribute decision making model with grey number evaluations. *Expert Systems with Applications*. <https://doi.org/10.1016/j.eswa.2007.08.064>
- Lin, Y. H., Lee, P. C., Chang, T. P., & Ting, H. I. (2008). Multi-attribute group decision making model under the condition of uncertain information. *Automation in Construction*. <https://doi.org/10.1016/j.autcon.2008.02.011>
- Nyaoga, R., Magutu, P., & Wang, M. (2016). Application of Grey-TOPSIS approach to evaluate value chain performance of tea processing chains. *Decision Science Letters*. <https://doi.org/10.5267/j.dsl.2016.1.002>
- Oztaysi, B. (2014). A decision model for information technology selection using AHP integrated TOPSIS-Grey: The case of content management systems. *Knowledge-Based Systems*. <https://doi.org/10.1016/j.knosys.2014.02.010>
- Pérez-Moreno, S., Rodríguez, B., & Luque, M. (2016). Assessing global competitiveness under multi-criteria perspective. *Economic Modelling*, 53, 398-408.

- Porter, M. E., Ketels, C., & Delgado, M. (2007). The microeconomic foundations of prosperity: findings from the business competitiveness index. *The Global Competitiveness Report 2007–2008*, 51-81.
- Poveda-Bautista, R., Baptista, D. C., & García-Melón, M. (2012). Setting competitiveness indicators using BSC and ANP. *International Journal of Production Research*, 50(17), 4738-4752.
- Saberi, N., Sadeghi, M., & Razavi, S. H. (2018). Application of Grey TOPSIS in Preference Ordering of Action Plans in Balanced Scorecard and Strategy Map. *Informatica*. <https://doi.org/10.15388/informatica.2013.07>
- Ülengin, F., Kabak, Ö., Önsel, S., Aktas, E., & Parker, B. R. (2011). The competitiveness of nations and implications for human development. *Socio-Economic planning sciences*, 45(1), 16-27.
- Zare, A., Feylizadeh, M. R., Mahmoudi, A., & Liu, S. (2018). Suitable computerized maintenance management system selection using grey group TOPSIS and fuzzy group VIKOR: A case study. *Decision Science Letters*. <https://doi.org/10.5267/j.dsl.2018.3.002>
- Zavadskas, E. K., Turskis, Z., Tamošaitiene, J., Tamosaitiene, J., Tamosaitiene, & Tamošaitiene, J. (2010). Risk assessment of construction projects. *Journal of Civil Engineering and Management*. <https://doi.org/10.3846/jcem.2010.03>
- Zavadskas, E. K., Vilutienė, T., Turskis, Z., & Tamosaitienė, J. (2018). Contractor Selection for Construction Works By Applying SAW-G and TOPSIS GREY Techniques. *Journal of Business Economics and Management*. <https://doi.org/10.3846/jbem.202010.03>
- Zhang, H., Gu, C. L., Gu, L. W., & Zhang, Y. (2011). The evaluation of tourism destination competitiveness by TOPSIS & information entropy—A case in the Yangtze River Delta of China. *Tourism Management*, 32(2), 443-451.
- Zolfani, S. H., & Antucheviciene, J. (2012). Team member selecting based on AHP and TOPSIS grey. *Engineering Economics*. <https://doi.org/10.5755/j01.ee.23.4.2725>
- Zolfani, S. H., Aghdaie, M. H., & Rad, M. D. (2011). Using MCDM Methods for Selecting the Best Multi-Role Artist of Rock Bands in 2000s. *International Journal of Management & Innovation*.
- Zolfani, S. H., Rezaeiniya, N., & Šaparauskas, J. (2012). Selecting the best multi-role artist of rock bands of Iran in 2000s by applying anp and TOPSIS Grey. *Economic Computation and Economic Cybernetics Studies and Research*.
- Zolfani, S. H., Rezaeiniya, N., Pourhossein, M., & Zavadskas, K. (2013). Decision Making on Advertisement Strategy Selection Based on Life Cycle of Products by Applying FAHP and TOPSIS GREY: Growth Stage Perspective; a Case about Food Industry in IRAN. *Engineering Economics*. <https://doi.org/10.5755/j01.ee.23.5.3134>
- Zolfani, S. H., Sedaghat, M., & Zavadskas, E. K. (2012). Performance Evaluating of Rural ICT Centers (Telecenters), Applying Fuzzy AHP, SAW-G and TOPSIS Grey, A Case Study In Iran. *Technological and Economic Development of Economy*. <https://doi.org/10.3846/20294913.2012.685110>

DIŞA AÇILMA VE KAMU HARCAMALARI: OECD ÜLKELERİ İÇİN PANEL VERİ ANALİZİ

Caner Demir¹

Öz

Bu çalışmanın amacı, 1980-sonrası dönemde dışa açılma ve kamu harcamaları arasındaki ilişkiyi incelemektir. Bu amaçla, 1980-2016 dönemi için 28 OECD ülkesini kapsayan bir panel eşbütünleşme analizi yapılmıştır. Örneklemin yatay-kesit bağımlılığı sorunu içermesi nedeniyle değişkenlerin durağanlıkları Pesaran (2007) tarafından geliştirilen CIPS birim kök testiyle, eşbütünleşik olup olmadıkları ise Westerlund (2007) Hata-düzeltelemeye-dayanan eşbütünleşme testiyle sınanmıştır. CCE-MG ve AMG tahmin sonuçlarından elde edilen bulgular, dışa açılmanın kamu harcamaları üzerinde negatif etkiye sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kamu Harcamaları, Dışa Açıklık, OECD, Panel Veri Analizi

OPENNESS AND PUBLIC EXPENDITURES: A PANEL DATA ANALYSIS FOR OECD COUNTRIES

Abstract

The aim of this study is to examine the relationship between openness and government expenditures in the post-1980 era. For this purpose, a panel cointegration analysis covering 28 OECD countries for the 1980-2016 period has been made. Since, the sample contains cross-sectional dependency problem, the stationarity of the variables is tested via the CIPS unit root test of Pesaran (2007) and the cointegration is tested via the Westerlund (2007) Error-correction-based cointegration test. The findings obtained from the CCE-MG and AMG estimation results reveal that openness has negative effect on government expenditures.

Keywords: Government Expenditures, Openness, OECD, Panel Data Analysis

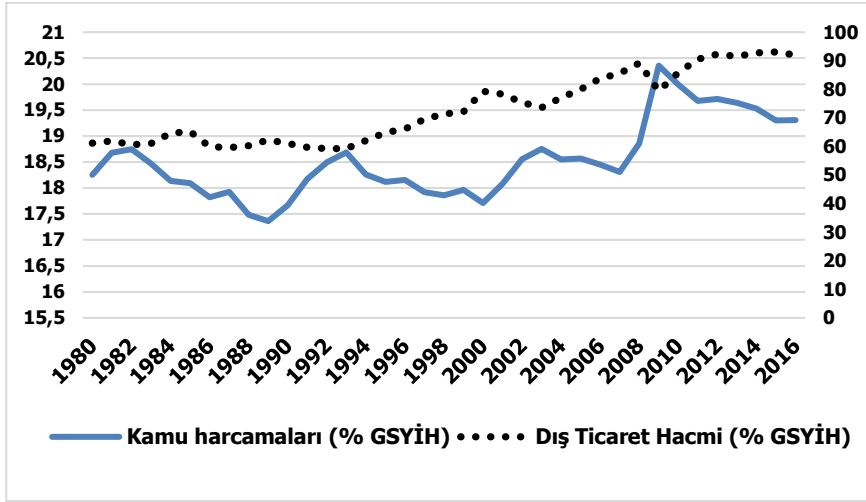
---

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Salihli İ.İ.B.F., İktisat Bölümü, caner.demir@cbu.edu.tr

Giriş

Küreselleşmenin gerek duyduğu küresel serbest pazar ortamının sağlanması için en önemli dönüştürme aşaması 1970’li yılların sonunda başlayarak 1980 sonrası dönemde yaşanmıştır. Piyasaların gerek ulusal ekonomi açısından gerekse uluslararası açıdan serbestleştirilmesi, uluslararası kuruluşların ve gelişmiş ülkelerin ana akım politikası önerisi halini almıştır. Ekonominin serbestleşmesi, diğer bir ifadeyle piyasanın kendi işleyişine bırakılması, kamunun payının azaltılması önerisini de beraberinde getirmiş ve küresel anlamda yeni ekonomi anlayışı, ekonominin başlangıçta büyük oranda, ilerleyen aşamalarda ise tamamen özel kesime dayalı bir gelişme patikasına geçmesini önermektedir (Kepenek ve Yentürk, 2010, s. 206). Dolayısıyla, uluslararası anlaşmalar ve iş birliklerine taraf olan, dış dünyayla ekonomik anlamda bağı bulunan ülkeler için yeni bir ekonomik model söz konusu olmuştur. Bu yeni model, sadece kamunun payının azalmasını öngörmemiş, aynı zamanda söz konusu liberalleşmenin uluslararası boyutta da oluşmasını ve tüm dünyanın, sınırları olmayan düz bir piyasa halini alabilmesini önermiştir (Friedman, 2006). Özellikle, 1990’ların başında Sovyetler Birliği’nin yıkılması ile birlikte dünya genelinde bu anlayış politika anlamında rakipsiz kalmış ve çok daha fazla ülkeye fiilen yayılması mümkün olmuştur (Danışoğlu, 2004). Buna bağlı olarak, mal ve hizmet ticareti ile uluslararası sermaye hareketleri daha önce hiç olmadığı kadar hızlı ve hacimli bir şekilde gerçekleşmeye başlamıştır. Bu yeni anlayış, her ne kadar ülkelere daha etkin bir ekonomik işleyiş kazandıracığı vaadiyle sunulmuş olsa da hem iç piyasada devletin regülasyon gücünü kısıtlaması, hem de dış ticaret açıklarına karşı ülkeleri savunmasız bırakması bakımından bazı ekonomik riskleri de beraberinde getirmiştir. Küresel anlamda bir dönüştürme halini alan bu serbestleşme rüzgarını gerek ilk dönemlerinde gerekse günümüzde hem destekleyen hem de ciddi bir biçimde eleştiren kesimler olmuştur. Ancak bu çalışmada, küreselleşme ve ekonomik liberalizmin bu yeni haline ilişkin karşıt fikirleri derinlemesine tartışmak veya söz konusu tartışmalar içerisinde belirli bir yerde konumlanmak amaçlanmamaktadır. Çalışmanın amacı, 1980 sonrası kamu harcamalarının dışa açılma sürecinden ne şekilde ve derecede etkilendiğini ampirik bulgular ile ortaya koymaktır.

Devletin ekonomideki yeri 20. Yüzyıl itibariyle ele alındığında, liberal ekonomi anlayışı ile başlayan, yüzyılın büyük bir kısmında J. M. Keynes’in ekonomide fonksiyonel devlet görüşünün hâkim olduğu, ancak son çeyreğinde yine liberal ekonomi anlayışının öne çıktığı görülmektedir. 1929 Buhranı sonrasında, J. M. Keynes’in “Genel Teori” isimli eseri, öz itibariyle, devletin ekonomiye müdahalesini ve gerektiğinde harcama yapmasını önermekteydi (Keynes, 1936). Özellikle 1980’li yılların başlarına kadar gerek iktisat bilimi içerisinde gerekse uygulamalı olarak kamu maliyesi anlayışında hakimiyetini sürdüren Keynezyen İktisat, özellikle 1973 yılında yaşanan Petrol Krizi ve stagflasyonun ardından sorgulanmaya ve daha şiddetli bir biçimde eleştirilmeye başlamıştır. Eleştiriler, temelde kamunun varlığının -ve bu çalışma özelinde kamu harcamalarının- çarpan mekanizması aracılığıyla ekonomik büyüme üzerinde önemli bir etkisi olacağını öne süren geleneksel görüşü reddetmiş ve bu anlayışla politika belirleyen birçok gelişmekte olan ülkenin yapılan her kamu harcamasının çarpan etkisiyle büyümeyi hızlandıracağını düşünerek borçlanmak pahasına harcama yaptıklarına işaret etmiştir (Aktan vd., 2006: 20). Yapılan borçlanmaların ekonomiye olumlu veya olumsuz etki edeceği yönünde ise literatürde kesin bir kanı bulunmamakla beraber, yapılan borçlanmaların etkilerinin, ülkelerin içinde buldukları koşullar ve gelişmişlik patikalarına önemli ölçüde bağlı olduğunu söylemek mümkündür (bkz. Rainhart ve Rogoff, 2010; Herndon vd., 2014; Egert, 2015).

Şekil 1: OECD Ülkelerinde Kamu Harcamaları ve Dışa Açıklık (1980-2016)

Kaynak: Dünya Bankası, *World Development Indicators* veri tabanından elde edilen veriler kullanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Not: Seriler, çalışmada yer alan OECD ülkelerinin tümünün ortalaması alınarak türetilmiştir. Sol eksen kamu harcamalarının yüzdelik değerini, sağ eksen ise dış ticaret hacminin yüzdelik değerini göstermektedir.

Kamunun ekonomi içerisindeki payı üzerine akademik yazın her geçen gün gelişmeye ve çeşitlenmeye devam etse de yukarıda da ifade edildiği gibi, 1980 sonrası dönemde kamunun payının azaltılması ve gerek ulusal gerekse uluslararası boyutta bir serbestleşmenin başlaması gerektiğini öne süren politikalar popüler hale gelmeye başlamıştır. Bu politikaların ekonomik kalkınma yolunda ne derece başarı sağladığını şimdilik bir yana bırakacak olursak, gerçekten de 1980 sonrası dönemde ülkelerin dış ticaret hacimlerinde gözle görülür artışlar meydana gelmiştir. Çeşitli ülke ve ülke birlikleri arasında ticaret anlaşmaları imzalanmış ve oluşturulan yeni küresel altyapı, uluslararası ticari ve finansal akımların kolaylaştırılmasına yönelik olarak düzenlenmiştir. Şekil 1’de yer alan ve OECD ülkelerinde 1980 sonrası döneme ait kamu harcamaları ve dışa açıklığın seyrini gösteren serilerden de bu durum açık bir şekilde gözlenebilmektedir. Dışa açıklığı temsilen, dış ticaret hacminde 1980’lerin ortası, 2000’li yılların başı ve 2008 yılı hariç olmak üzere sürekli bir artış meydana gelmiştir. Öyle ki, 1980 yılında yaklaşık %61 olan bu oran analiz döneminin sonu olan 2016 yılında %92’ye yükselmiştir. Kamu harcamaları payının OECD ortalaması ise 1980’de yaklaşık %18,2 iken 2016 yılında sadece %19,3 olmuştur. Kamu harcamalarının seyrine bakıldığında kriz ve durgunluk dönemlerinde artan, toparlanma dönemlerini takiben de azalan bir eğime sahip olduğu görülmektedir. Bu oran, 1990’lı yılların başına kadar analiz dönemi başındaki %18’lik oranın da altına inerek %17,3’e gerilemiş, ardından yeniden %18,6 seviyesine yükselmiş, 2000’li yılların başına kadar yeniden %18’in altına inmiş ve 2008 küresel finans krizi döneminde ise %20,3 seviyesine kadar yükselmiş ve ardından kademeli olarak gerilemeye başlamıştır. Kamu harcamalarının artış gösterdiği durgunluk dönemlerinde, dış ticaret hacmi ise beklenen bir şekilde gerileme göstermiştir. Serilere ilişkin bu temel betimlemeler sonucunda dahi, OECD ülkelerinde kamu harcamalarının kriz dönemlerinde artan, kriz dönemlerini takiben ise azalan bir seyir izlediği yorumunda bulunulabilir.

Kamu harcamalarında meydana gelen artış ve azalış yüzdeleri dışa açıklık oranındaki kadar yüksek rakamlar ile ifade edilememektedir. Bu nedenle, sadece seriler üzerinden yapılan çıkarımlar sınırlı bilgi sunmakta, bu iki değişken arasındaki ekonomik etkileşimin şiddeti ve istatistiki olarak anlamlı olup olmadığının sınırlanabilmesi için birtakım ileri analiz tekniklerinden faydalanmak gerekmektedir. İlgili literatürde de bu ilişkiyi ekonometrik analizler ile ele alan sınırlı sayıda da olsa çalışmalar yer almaktadır. Bu çalışmanın diğerlerinden farklılaştığı nokta ise, ülkeler arası

yatay kesit bağımlılığının da dikkate alındığı ekonometrik bir analiz uygulanmasıdır. Böylesi bir bağımlılığın bulunduğu durumlarda elde edilen bulgular sapmalı ve tutarsız olabileceği için bu durumun göz önünde bulundurulması ampirik analizin gücü açısından büyük önem taşımaktadır. Bu çerçevede, takip eden kısımda ilgili literatürden çeşitli bulguların sunulmasının ardından çalışmanın daha sonraki kısımlarında, dışa açılmada meydana gelen bu artışların kamu harcamalarının seyrini ne yönde ve ne derecede değiştirdiği, ülkeler arasındaki yatay kesit bağımlılığı da göz önünde bulundurulurken ekonometrik olarak incelenecektir.

1. İlgili Literatür

İlgili literatürde kamu harcamalarının veya kamu kaynaklı diğer unsurların ekonominin geneli üzerindeki etkileri yaygın bir şekilde araştırılmış olsa da kamunun söz konusu faaliyetlerini belirleyen etkenlerin ele alındığı çalışmalar oldukça sınırlıdır. Kamu harcamaları ile dışa açıklık arasındaki ilişkinin ele alındığı çalışmalar ise bu sınırlı literatürün çok daha az bir kısmını oluşturmaktadır. Bu nedenle, yapılan bu çalışma, ilgili literatürdeki önemli bir boşluğu da doldurma gayesindedir.

Rodrik (1996), dışa açıklığın ülke ekonomilerini olası dış şoklara karşı daha kırılğan bir yapıya kavuşturdu için kamu sektörünün istikrar sağlayıcı bir rolü olduğunu ve buna bağlı olarak kamunun payının artacağını ifade etmiştir.² Alesina ve Wacziarg (1998) ise Rodrik (1996)'nın bulgularının ülkeler arası heterojenliği, yani gelişmişlik farklılıklarını göz ardı ettiğini belirtmiş, bu durumun ekonometrik modellerde kontrol edilmesi halinde ise Rodrik (1996)'nın elde ettiği bulguların farklılaştığına dikkat çekmiştir. Ancak burada her iki çalışmanın da yayınlandıkları döneme de bağlı olarak, en küçük kareler tahmin edicisi (EKK) ile tahminde bulunduğu ve kullanılan pek çok değişkenin ise çoklu doğrusallık sorununa yol açma ihtimali olduğunu belirtmek gerekir. Garen ve Trask (2005) de 96 ülkeyi kapsayan analizlerinde Rodrik (1996)'nın aksine, dışa açıklığı daha düşük olan ülkelerde kamunun kapsamının daha yüksek düzeylerde olacağını ifade etmiştir.

Rodrik (1997) ise küreselleşmenin etkilerini pek çok farklı boyutta ele aldığı kapsamlı çalışmasının bir bölümünü dışa açıklık ile kamu harcamaları ilişkisine ayırmış ve bu çalışmada hem yıllar hem de ülkeler için kukla değişkenler kullanarak yıllardan ve ülkelere kaynaklanacak özgül etkileri kontrol etmeyi amaçlamıştır. Elde edilen bulgular, dışa açıklıkta meydana gelen artışların, yani temsilen küreselleşmenin ilerlemesinin hem kamu tüketim harcamaları hem de kamu sosyal güvenlik harcamalarını istatistiki olarak anlamlı bir şekilde azalttığını göstermektedir.

Garrett ve Mitchell (2001), küreselleşmenin kamu ekonomisi üzerindeki etkilerini incelemiş ve 1961-1993 dönemini kapsayacak bir şekilde OECD ülkeleri özelinde panel veri analizi uygulamıştır. Çalışmada elde edilen bulgulara göre, küreselleşme süreci ile dünyanın pek çok bölgesinde önemli bir ivme kazanan dış ticaret hacmi ve finansal dışa açıklık göstergelerinde meydana gelen artışlar kamu harcamaları üzerinde istatistiki olarak anlamlı ve negatif yönde etki göstermiştir.

Balle ve Vaidya (2002) ise kamu büyüklüğü ile dışa açıklık arasındaki ilişkiyi bölgesel ekonomi ekseninde ele almıştır. A.B.D. eyaletlerinin konu edinildiği çalışmada elde edilen bulgulara göre, dışa açıklık oranı arttıkça kamu hizmet harcamaları ile kamu sağlık harcamalarında istatistiki olarak anlamlı artışlar gözlenmektedir. Ancak genel olarak kamu harcamalarının tümünün ele alındığı model sonuçlarında istatistiki olarak anlamlı bir sonuç bulunamamıştır.

Skidmore vd. (2004) ise kamu harcamalarının ve kamu harcamalarının hasılaya oranının ülkeler arasında bir yakınsama eğiliminde olup olmadığını panel veri analizi kullanarak analiz etmiş; yakınsama hızını kontrol etmek için ise kişi başına fiziki sermaye, beşeri sermaye, nüfus artış

² Dani Rodrik'in 1996 yılındaki bu çalışması, bir çalışma makalesi olarak NBER tarafından yayınlanmıştır. Çalışma, 1998 yılında Journal of Political Economy dergisinde nihai halini alarak yayınlanmıştır. Ancak, Rodrik'e yönelik gelen eleştirilerde de yıl anlamında bütünlüğü bozmamak adına 1996 yılındaki versiyona atıfta bulunulmuştur.

oranı, dışa açıklık oranı ve GSYİH büyüme oranını kullanmıştır. Tüm ülkelerin yer aldığı geniş örneklemin yanı sıra OECD ülkeleri ve gelişmekte olan ülkelerin de ayrı ayrı analiz edildiği çalışma, dikkate değer bulgular içermektedir. Çalışma 1960-200 dönemi için kamu tüketim harcamalarını, 1960-1980 dönemi için ise kamu yatırımları ile kamu eğitim harcamalarını ayrı ayrı tahmin etmiştir. Çalışmanın dışa açıklık oranına ilişkin elde edilen bulgularına göre, OECD ülkelerinde, dışa açıklık oranı ile kamu tüketim harcamaları arasında istatistiki olarak anlamlı ve negatif bir ilişki bulunurken gelişmekte olan ülkeler ve geniş örnekleme anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. Kamu yatırım ve eğitim harcamalarına ilişkin yapılan tahmin sonuçları ise dışa açıklık ile bu iki gösterge arasında gerek OECD gerekse gelişmekte olan ülkeler için istatistiki olarak anlamlı bir ilişki bulunmadığını göstermektedir.

Liberati (2007), 15 Avrupa ülkesine ek olarak A.B.D., Kanada, Yeni Zelanda, Avustralya ve Japonya'nın yer aldığı bir veri seti ile kamu harcamalarının ticari ve sermaye açıklığından ne ölçüde etkilendiğini incelemiştir. Elde edilen bulgulara göre hem ticari dışa açıklık hem de sermaye akışlarını gösteren dışa açıklık göstergeleri kamu harcamalarının GSYİH içerisindeki payını istatistiki olarak anlamlı bir şekilde azaltmaktadır. Çalışmada bu negatif etkilere ilişkin gözlemlerin, kontrol değişkenlerinin farklılaşması durumlarında dahi değişmediğine dikkat çekilmektedir.

Bu bölümün başında da ifade edildiği gibi, ilgili literatürde dışa açıklık ile kamu harcamaları arasındaki ilişkiyi ele alan çalışma sayısı oldukça azdır. Dışa açıklık ile kamu harcamaları arasındaki bu az sayıda çalışmalardan elde edilen bulgulara bakıldığında, görece eski sayılabilecek çalışmaların bazı teknik unsurların göz ardı edilmesi nedeniyle kamu harcamaları ile dışa açıklık arasında pozitif bir ilişkinin varlığı sonucuna vardığını, ancak daha yeni sayılabilecek çalışmaların ise dışa açılma sürecindeki ilerlemelerin kamu harcamalarını azalttığı şeklinde bulgular elde ettiği gözlenmektedir. Mevcut çalışmalarda, ülkeler arası bağıntıların yani yatay-kesit bağımlılığı gibi durumların göz önünde bulundurulmadığı da görülmektedir. Bu çalışma, öncelikle ülkeler arası yatay kesit bağımlılığının sınanması ile analize başlayacak olması nedeniyle ilgili literatüre daha güncel teknik yöntemler ile elde edilmiş bulgular sunma gayreti içerisinde. İzleyen bölümde çalışmada kullanılacak olan veri seti, yöntem ve bulgular detaylı olarak sunulmaktadır.

2. Veri Seti, Yöntem ve Bulgular

Çalışmanın araştırma sorusuna bağlı olarak yapılacak olan ekonometrik analizde yer alan kamu harcamaları ve dışa açıklık verileri Dünya Bankası'nın World Development Indicators veri tabanından temin edilmiştir. Kamu harcamalarını temsilen kamu tüketim harcamalarının gayri safi yurtiçi hasıla (GSYİH) içerisindeki payı kullanılırken dışa açıklığı temsilen ihracat ve ithalat toplamının GSYİH içerisindeki payı kullanılmıştır. Bu noktada, dışa açıklık dış ticaretin GSYİH içerisindeki payı olarak tanımlanmıştır. Buna ek olarak sermaye hareketliliği veya finansal açıklığı temsilen de değişkenler kullanılabilir. Finansal açıklığın göstergesi olan portföy yatırımlarına ilişkin IMF-IFS veri tabanından alınan seriler hem örnekleme yer alan ülkelerin sadece yarısı için bulunduğundan hem de zaman boyutu olarak 1990'lı yılların ortasından itibaren aralıksız olarak temin edilebildiğinden bu değişken kullanılmamıştır. Sermaye hareketliliğini temsilen ise doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının GSYİH'ya oranının modele dahil edilmesi düşünülmüştür. Ancak bu değişken de ilerleyen kısımlarda ifade edilecek olan eşbütünleşme testi için gerekli şartları taşımadığından (düzeyde durağan olması nedeniyle) modele dahil edilememiştir.³ Analizde yer alan seriler, doğal logaritması alınarak kullanılmış olup, veri setini

³ Değişkenlerden birinin düzeyde durağan olması halinde eşbütünleşme analizi ile yola devam etmek ekonometrik prosedür açısından doğru bir adım olmayacaktır. Veri setinin geneli (eklenmesi muhtemel doğrudan yabancı yatırım değişkeni de dahil) yatay kesit bağımlılığı içerdiğinden, bu noktada, yola sistem-GMM veya fark-GMM yöntemleriyle devam edilebilirdi. Ancak bu iki yöntem de kesit sayısının zaman boyutundan yüksek olması şartını gerektirdiğinden (N>T) yine ele aldığımız örnekleme uyumamıştır (detaylı bilgi için bkz. Roodman, 2009). Bu nedenle bu değişken de model içerisinden dışlanmıştır.

dengeli panel şeklinde muhafaza edebilmek ve söz konusu verilerin bazı ülkeler ve yıllar için temin edilememesi nedeniyle 28 OECD ülkesi temel alınarak analiz yapılmıştır.⁴ Çalışmada kullanılan temel model kamu harcamalarının payının dışa açıklığının bir fonksiyonu olduğunu kabul etmektedir [$GC=f(OPEN)$]. Değişkenlerin logaritmalarının alınarak modelin panel veri analizine uygun bir forma getirilmiş hali ise aşağıdaki denklemde yer almaktadır;

$$\ln(GC)_{it} = \beta_0 + \beta_1 \ln(OPEN)_{it} + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

Burada GC değişkeni kamu harcamalarını, $OPEN$ değişkeni ise dışa açıklığı ifade etmektedir. β_0 ve ε_{it} ise sırasıyla sabit terim ve hata terimini temsil ederken i ve t indisleri sırasıyla kesit ve zaman boyutların vurgulamaktadır.

Bu bölümün takip eden kısımlarında, ilgili yöntemlerin ifade edilmesi açısından basit bir $y=f(x)$ fonksiyonu üzerinden denklemler tanımlanmış olup, dergiye sunulmuş olan asıl makalede bu fonksiyonel yapı $GC = f(OPEN)$, yani kamu harcamalarının dışa açıklığının bir fonksiyonu olduğu şeklinde düşünülmelidir.

2.1. Panel Homojenlik Testi

Panel veri analizine ilişkin gerek ön testler gerekse uzun dönem katsayıların tahminine başlamadan önce uzun dönem eğim katsayılarının homojenlik gösterip göstermediğini test etmek gerekmektedir. Pesaran ve Yamagata (2008) tarafından geliştirilen ve Swamy (1970) Testi üzerinden geliştirilen delta (Δ) testi, bu sınamayı yapabilmektedir. Büyük ve küçük örneklem için $\tilde{\Delta}$ ve $\tilde{\Delta}_{adj}$ şeklinde iki farklı istatistiğe dayalı sonuç sunan test, temelde şu şekilde hesaplanmaktadır:

$$\tilde{\Delta} = \sqrt{N} \left(\frac{N^{-1}\tilde{S} - k}{\sqrt{2k}} \right) \quad (2)$$

$$\tilde{\Delta}_{adj} = \sqrt{N} \left(\frac{N^{-1}\tilde{S} - E(\tilde{z}_{iT})}{\sqrt{Var(\tilde{z}_{iT})}} \right) \quad (3)$$

Burada, N , kesit boyutunu, S , Swamy test istatistiğini, k , açıklayıcı değişken sayısını, E ve Var parantezleri ise sırasıyla beklenen değer ve varyansı ifade etmektedir. Pesaran ve Yamagata (2008) testinin boş hipotezi katsayıların homojen olduğu şeklindedir. Buna göre, panelin genelinden elde edilen katsayılar, en azından istatistiki bir anlamlılık payı içerisinde, birimlere ait enformasyonu da yansıtmaktadır.

Tablo 1: Pesaran ve Yamagata (2008) Homojenlik Testi Sonuçları

Test İstatistiği	Değer	Olasılık
$\tilde{\Delta}$	-1.016	0.845
$\tilde{\Delta}_{adj}$	-1.059	0.855

Not: Boş hipotez, panele ilişkin katsayıların homojen olduğu yönündedir.

Tablo 1’de yer alan sonuçlara göre, boş hipotez kabul edilmekte yani katsayıların homojen olduğu kararına varılmaktadır. Diğer bir ifadeyle, bu örneklem için uygulanacak panel veri analizinden elde edilecek sonuçlar, paneli oluşturan birimlere ilişkin bireysel bilgileri de yansıtabilmektedir. Katsayılarla ilişkin bu tespitinin yapılmasının ardından, bir diğer önemli aşama olan kesitler arası yatay ilişkinin-bağımlılığın sınanmasına geçilmelidir.

⁴ 1980-2016 dönemini kapsayacak şekilde 28 OECD ülkesi analize konu edilmiş ve toplam 1036 gözlem ile çalışılmıştır. Analizde yer alan ülkeler: Avustralya, Avusturya, Belçika, Kanada, İsviçre, Şili, Almanya, Danimarka, İspanya, Finlandiya, Fransa, Birleşik Krallık, Yunanistan, İrlanda, İzlanda, İsrail, İtalya, Japonya, Güney Kore, Lüksemburg, Meksika, Hollanda, Norveç, Yeni Zelanda, Portekiz, İsveç, Türkiye, Amerika Birleşik Devletleri.

2.2. Yatay Kesit Bağımlılığı Testi

Ülkeler yani kesit gruplar arası etkileşimin artması, panel veri setlerinde “yatay kesit bağımlılığı” sorununa yol açabilmektedir. Özellikle 1980 sonrası dönemde, uluslararası finansal ve ticari akımların büyük ölçüde artması nedeniyle, ülkeler arası analizlerde bu durumun sınanması oldukça önemli bir hale gelmiştir. Yatay kesit bağımlılığının test edilmesi amacıyla Breusch-Pagan (1980) LM Testi, Pesaran (2004) ölçeklendirilmiş LM Testi, Baltagi, Feng, ve Kao (2012) sapması-düzeltilmiş ölçeklendirilmiş LM Testi ile Pesaran (2004) CD Testi olmak üzere dört farklı test uygulanmıştır. Testlerin anlaşılması adına aşağıdaki gibi basit bir panel veri modelimizin olduğunu varsayalım;

$$y_{it} = \beta'_{it}x_{it} + u_{it} \quad (4)$$

Burada, i ve t indisleri sırasıyla kesit ve zaman boyutlarını temsil ederken x açıklayıcı değişkeni, u hata terimini ve β ise açıklayıcı değişkene ait tahmin edilen katsayıyı göstermektedir. Uygulan testlerin temel işleyiş prensipleri ise aşağıda yer almaktadır.

- **Breusch-Pagan LM Testi**

Bu test temelde, kesitlerin (bu çalışmada ülkelerin) hata terimleri arasında korelasyon bulunmadığı boş hipotezini sınamaktadır.

$$H_0 = \rho_{ij} = \text{Corr}(u_{ij}, u_{jt}) = 0, i \neq j \text{ için} \quad (5)$$

Bu boş hipotezin geçerliliğini sınamak için ise aşağıdaki Lagrange Çarpanı (LM) Testini uygulamaktadır;

$$LM = \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N T_{ij} \hat{\rho}_{ij}^2 \rightarrow \chi^2 \frac{N(N-1)}{2} \quad (6)$$

Buradaki $\hat{\rho}_{ij}$ katsayıları, temel modeldeki kesitlere ait artıklardan elde edilmiş korelasyon katsayılarını ifade etmektedir.

- **Pesaran Ölçeklendirilmiş Lagrange Çarpanı Testi**

Breusch-Pagan LM Testi, kesit sayısının büyük olması durumunda yetersiz kalabilmektedir. Bunun üzerine, Pesaran (2004), aşağıdaki gibi LM istatistiğinin standardize edilmiş bir türevini geliştirmiştir.

$$LM_S = \sqrt{\frac{1}{N(N-1)}} \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N (T_{ij} \hat{\rho}_{ij}^2 - 1) \rightarrow N(0,1) \quad (7)$$

Pesaran (2004), bu testte yer alan $(T_{ij} \hat{\rho}_{ij}^2 - 1)$ ifadesinin beklenen değerinin ise zaman boyutunun kısa olduğu durumlarda asimptotik olarak sifıra yakınsamayarak bozulmalara yol açtığını, hatta kesit sayısının fazla olduğu durumlarda daha da kötü sonuçlar verebildiğini belirtmiştir.

- **Baltagi, Feng, ve Kao Sapması-Düzeltilmiş Ölçeklendirilmiş Lagrange Çarpanı Testi**

Baltagi, Feng ve Kao (2012), ölçeklendirilmiş LM testinin zaman boyutunun kısa olması durumunda hata terimlerinin doğru tahmin edilememesinden kaynaklı olarak sapmalı sonuçlar vereceğini ifade etmiş ve bu sapmanın düzeltildiği yeni bir LM test istatistiği önermiştir;

$$LM_{BC} = \sqrt{\frac{1}{N(N-1)}} \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N (T_{ij} \hat{\rho}_{ij}^2 - 1) - \frac{N}{2(T-1)} \rightarrow N(0,1) \quad (8)$$

- **Pesaran Yatay Kesit Bağımlılığı Testi**

Breusch-Pagan LM ve Pesaran Ölçeklendirilmiş LM testlerinin boyuta bağlı olarak dirençsizlik göstermesi durumuna karşın Pesaran (2004), benzer bir şekilde, kesitler arası korelasyon katsayılarının ($\hat{\rho}_{ij}$) ortalamalarına dayanan alternatif bir test istatistiği önermiştir;

$$CD_p = \sqrt{\frac{2}{N(N-1)}} \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N T_{ij} \hat{\rho}_{ij} \rightarrow N(0,1) \quad (9)$$

Bu test istatistiği, gerek zaman gerekse kesit boyutlarının geniş olmasına imkan tanımakta, yani $T_{ij} \rightarrow \infty$ ve $N \rightarrow \infty$ durumlarında asimptotik olarak normal dağılım göstermektedir.

Tablo 2: Yatay Kesit Bağımlılığı Test Sonuçları

Test İstatistiği	<u>LGC</u>		<u>LOPEN</u>		<u>MODEL</u>	
	Değer	Olasılık	Değer	Olasılık	Değer	Olasılık
Breusch-Pagan LM	3121,37	0,00	6986,42	0,00	1112,5	0,00
Pesaran scaled LM	99,78	0,00	240,35	0,00	26,71	0,00
Bias-corrected scaled LM	99,39	0,00	239,96	0,00	26,31	0,00
Pesaran CD	24,58	0,00	72,91	0,00	25,21	0,00

Not: Yatay kesit bağımlılığını test etmek için sırasıyla Breusch-Pagan (1980) Lagrange Çarpanı Testi, Pesaran (2004) ölçeklendirilmiş Lagrange Çarpanı Testi, Baltagi, Feng, ve Kao (2012) sapması-düzeltilmiş ölçeklendirilmiş Lagrange Çarpanı Testi ve Pesaran (2004) Yatay-Kesit Bağımlılığı Testi uygulanmış olup her bir test istatistiği için boş hipotez yatay kesit bağımlılığının bulunmadığı şeklindedir. İlk iki sütun, kamu harcamaları ve dışa açıklığı temsil eden seriler için yatay kesitler arasında bir bağımlılık olup olmadığını sınarken son sütunda aynı sınama kurgulanan temel modelden elde edilen artıklar için yapılmıştır.

Uygulanan bu dört test için de boş hipotez “yatay kesit bağımlılığı yoktur” şeklindedir. Yapılan test sonucunda, boş hipotezin kabul edilmesi halinde analize yatay kesit bağımlılığı göz ardı edilerek devam edilebilir. Ancak boş hipotezin reddi, yani yatay kesit bağımlılığının varlığına ilişkin kanıtlar bulunması halinde, analizin ilerleyen aşamalarında uygulanacak olan birim kök testleri, eşbütünleşme testleri ve katsayı tahmin edicisi yatay kesit bağımlılığını göz önünde bulunduran teknikler arasından seçilmelidir. Aksi takdirde, uygulanan bu test ve yapılan tahminlerin gücü düşmekte; bunlardan elde edilen sonuçlar ise yanıltıcı olabilmektedir. Bu nedenle, çalışmanın ampirik analizinde öncelikle hem değişkenler hem de kurgulanan temel modelden elde edilen hata terimleri için yatay kesit bağımlılığı test edilecektir.

Tablo 2’de yer alan yatay kesit bağımlılığı test sonuçlarına göre hem kamu harcamaları (LGC), hem dışa açılma (LOPEN) hem de tahmin edilen temel modelin artıkları açısından boş hipotezin reddedildiği, yani yatay kesit bağımlılığının bulunduğu anlaşılmaktadır.

2.3. Birim Kök Testi

Değişkenlere ve temel modelden elde edilen artıklara uygulanan yatay kesit bağımlılığı test sonuçları, ülkeler arasında bu türden bir bağımlılığın varlığına işaret ettiği için birim kök testinin de bu durumu da göz önünde bulunduran bir yapıda olması gerekmektedir. Güncel ekonometri literatüründe panel birim kök testleri, yatay kesit bağımlılığını dikkate almayanlar ve alanlar olmak

üzere ikiye ayrılmaktadır. Yatay kesitlerin bağımsız olduğu ön kabulüne dayanan ve panel veri ekonometrisinde yaygın bir kullanımı da olan ilk grup “birinci nesil panel birim kök testleri” olarak sınıflandırılmaktadır (bkz. Harris ve Tzavalis, 1999; Maddala ve Wu, 1999; Choi, 2001; Hadri, 2000; Levin, Lin ve Chu, 2002; Im, Pesaran ve Shin, 2003). Öte yandan “ikinci nesil panel birim kök testleri” olarak sınıflandırılan ve yatay kesit bağımlılığının varlığını göz önünde bulunduran testler de bulunmakta ve yatay kesit bağımlılığı bulunan veri setlerinde daha güvenilir sonuçlar verebilmektedir (bkz. Bai ve Ng, 2001; Choi, 2002; Phillips ve Sul, 2003; Moon ve Perron, 2004; Pesaran, 2007). Bu çalışmada da Pesaran (2007)’nin yatay kesitler bakımından genişletilmiş Im-Pesaran-Shin (CIPS, cross-sectionally augmented IPS) testi kullanılmıştır. CIPS testi, yine Pesaran (2007) tarafından geliştirilen yatay kesitler bakımından genişletilmiş ADF (Augmented Dickey-Fuller) testinin gruplara özel değerlerinin panel veri seti için ortalamaları alınmış hali olup bu alt test ise kısaca CADF olarak adlandırılmaktadır. Testin, ADF testi üzerindeki modifikasyonu şu şekilde gösterilebilmektedir;

$$\Delta y_{it} = \alpha_i + \rho_i^* y_{i,t-1} + d_0 \bar{y}_{t-1} + d_1 \bar{y}_t + \varepsilon_{it} \quad (10)$$

Burada $\bar{y}_t$, t zamanındaki tüm kesitlerin ortalamasını göstermektedir. Bu ortalamaları ifade eden gecikmeli değerin kendisi ve farkı alınmış halinin birim kök denklemi içerisinde yer alması yatay kesit bağımlılığının kontrol edilmesini mümkün kılmaktadır. Bu yapının genişletilmiş CADF formu ise şu şekilde ifade edilmektedir;

$$\Delta y_{it} = \alpha_i + \rho_i^* y_{i,t-1} + d_0 \bar{y}_{t-1} + \sum_{j=0}^p d_{j+1} \Delta \bar{y}_{t-j} + \sum_{k=1}^p c_k \Delta \bar{y}_{i,t-k} \quad (11)$$

CADF regresyonunun her bir kesit için tahmin edilmesinin ardından, Pesaran (2007), t istatistiklerinin ortalamasını alarak CIPS istatistiğini hesaplanabileceğini belirtmektedir (Baltagi, 2005: 249).

$$CIPS = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N CADF_i \quad (12)$$

CIPS ve CADF istatistiklerinin boş hipotezleri de yine ADF’de olduğu gibi serilerin durağan olmadıkları şeklindedir.

Tablo 3: Panel Birim Kök Test Sonuçları

Pesaran (2007), CIPS Panel Birim Kök Testi				
Değişken	Sabitli Model		Sabitli-Trendli Model	
	Düzye	Birinci Fark	Düzye	Birinci Fark
LGC	-1,70	-4,51	-1,59	-4,62
LOPEN	-2,01	-4,54	-2,35	-4,52

Not: CIPS birim kök test istatistiğinin hesaplanmasında boş hipotez serilerin durağan olmadığını ifade etmekte olup, sabitli model için %10, %5 ve %1 düzeyinde kritik değerler sırasıyla -2,04; -2,11 ve -2,23 iken sabitli-trendli model için -2,54; -2,61 ve -2,73 şeklindedir. Birim kök testlerinin uygulanmasında, gecikme değerleri ortak-F Testi (F-joint test) sonuçlarına göre belirlenmiştir.

CIPS testi de CADF istatistiklerinin ortalamasına dayandığı için, boş hipotezi “seriler durağan değildir” şeklinde olup, boş hipotezin reddi serilerin durağan olduğunu ifade etmektedir. Tablo 3’te hem sabitli hem de sabitli-trendli şekilde elde edilmiş CIPS panel birim kök test sonuçları yer

almaktadır. Elde edilen sonuçlara göre, hem kamu harcamaları (LGC) hem de dışa açıklık (LOPEN) değişkenleri için düzeyde boş hipotezin kabulü, yani serilerin düzeyde durağan olmadıkları sonucuna ulaşılmaktadır. Serilerin birinci farkları alındığında ise durağanlaştıkları gözlenmektedir. Serilerin düzeyde durağan olmadıkları ve birinci farkları alındığında durağan hale geldikleri bulgusundan hareketle, bu iki seri arasında uzun dönemli, eşbütünleşik bir ilişki bulunup bulunmadığının sınanması amacıyla panel eşbütünleşme analizi uygulanmalıdır.

2.4. Panel Eşbütünleşme Analizi

Düzye de durağan olmayan seriler arasında istatistiki olarak anlamlı bir ilişkinin bulunup bulunmadığının incelenmesi için Westerlund (2007) tarafından geliştirilen “Hata Düzeltmeye Dayanan Eşbütünleşme Testi” uygulanmıştır. Eşbütünleşme testi için Westerlund (2007) testinin seçilme nedeni, seriler arasında yatay kesit bağımlılığının bulunmasıdır. Bu durumu dikkate almayan eşbütünleşme testlerine kıyasla bu test, çok daha güvenilir ve tutarlı sonuçlar vermektedir. Westerlund (2007)’nin tasarladığı eşbütünleşme testi temelde aşağıdaki hata düzeltme modelinden hareketle yola çıkmaktadır.

$$\Delta y_{it} = \delta'_i d_t + \alpha_i (y_{i,t-1} - \beta'_i x_{i,t-1}) + \sum_{j=1}^{pi} \alpha_{ij} \Delta y_{i,t-j} + \sum_{j=-q_i}^{pi} \gamma_{ij} \Delta x_{i,t-j} + e_{it} \quad (13)$$

Burada, i ve t indisleri sırasıyla kesit ve zaman boyutlarını, d terimi denklemdaki deterministik durumları, x terimi bağımsız değişkenleri, e is hata terimini temsil etmektedir. Bu denklemi şu şekilde de yazabiliriz;

$$\Delta y_{it} = \delta'_i d_t + \alpha_i y_{i,t-1} + \lambda'_i x_{i,t-1} + \sum_{j=1}^{pi} \alpha_{ij} \Delta y_{i,t-j} + \sum_{j=-q_i}^{pi} \gamma_{ij} \Delta x_{i,t-j} + e_{it} \quad (14)$$

Burada, $\lambda'_i = -\alpha_i \beta'_i$ olup, α_i sistemin geçmiş dönemlerdeki hataları düzeltme hızını belirlemektedir. $\alpha_i < 0$ ise hata düzeltme bulunduğu ve sistemin eşbütünleşik olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Westerlund (2007) panel eşbütünleşme testi, grup ortalamaları ve panel olmak üzere iki farklı yaklaşımla seriler arasındaki ilişkiyi sınamaktadır.

• Grup-Ortalamaları İstatistiğinin Hesaplanması

Bu istatistiğin elde edilmesi için, ilk yapılması gereken her bir kesit için son sunulan denklemin en küçük kareler yöntemi (EKK) ile tahmin edilmesidir. Tahmin edilen denklem şu şekilde olacaktır;

$$\Delta y_{it} = \hat{\delta}'_i d_t + \hat{\alpha}_i y_{i,t-1} + \hat{\lambda}'_i x_{i,t-1} + \sum_{j=1}^{pi} \hat{\alpha}_{ij} \Delta y_{i,t-j} + \sum_{j=-q_i}^{pi} \hat{\gamma}_{ij} \Delta x_{i,t-j} + \hat{e}_{it} \quad (15)$$

Burada, $\hat{e}_{it}$ ve $\hat{\gamma}_{ij}$ terimlerinin tahmin edilmesi, aşağıda yer alan ikinci aşama tahmine geçilmesini mümkün kılacaktır;

$$\hat{u}_{it} = \sum_{j=-q_i}^{pi} \hat{\gamma}_{ij} \Delta x_{i,t-j} + \hat{e}_{it} \quad (16)$$

Bunun ardından, $\hat{u}_{it}$ ve Δy_{it} 'e dayanarak sırasıyla $\hat{\omega}_{ui}$ ve $\hat{\omega}_{yi}$ şeklinde Newey-West uzun-dönem varyans tahmin edicileri (Newey ve West, 1994) elde edilmekte ve bunlar kullanılarak $\hat{\alpha}(1) = \hat{\omega}_{ui}/\hat{\omega}_{yi}$ şeklinde bir oran oluşturulmaktadır. Üçüncü aşamada, grup-ortalamaları istatistiği şu şekilde hesaplanmaktadır;

$$G_{\tau} = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N \frac{\hat{\alpha}_i}{SE(\hat{\alpha}_i)}, \quad G_{\alpha} = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N \frac{T \hat{\alpha}_i}{\hat{\alpha}_i(1)} \quad (17)$$

Burada, $SE(\hat{\alpha}_i)$, $\hat{\alpha}_i$ 'nin standart hatasıdır.

• Panel İstatistiğinin Hesaplanması

Panel test istatistiğinin hesaplanmasında ilk aşama, grup-ortalamaları istatistiği hesaplanmasındakiyle oldukça benzerdir. Sadece buradaki denklemler, deterministik durumu ifade eden d terimine ek olarak Δy_{it} ve $y_{i,t-1}$ 'yi de içermektedir.

$$\Delta \tilde{y}_{it} = \Delta y_{it} - \hat{\delta}'_i d_t - \hat{\lambda}'_i x_{i,t-1} - \sum_{j=1}^{pi} \hat{\alpha}_{ij} \Delta y_{i,t-j} - \sum_{j=-q_i}^{pi} \hat{\gamma}_{ij} \Delta x_{i,t-j} \quad (18)$$

ve

$$\tilde{y}_{it} = y_{it-1} - \hat{\delta}'_i d_t - \hat{\lambda}'_i x_{i,t-1} - \sum_{j=1}^{pi} \tilde{\alpha}_{ij} \Delta y_{i,t-j} - \sum_{j=-q_i}^{pi} \hat{\gamma}_{ij} \Delta x_{i,t-j} \quad (19)$$

İkinci aşamada, Δy_{it} ve $y_{i,t-1}$ 'nin ortak hata düzeltme parametresi olan α 'nın kendisi ve standart hatasının hesaplanmasında kullanılmasıdır.

$$\hat{\alpha} = \left(\sum_{i=1}^N \sum_{t=2}^N \tilde{y}_{i,t-1}^2 \right)^{-1} \sum_{i=1}^N \sum_{t=2}^N \frac{1}{\hat{\alpha}_i(1)} \tilde{y}_{i,t-1} \Delta \tilde{y}_{it} \quad (20)$$

Buradaki $\hat{\alpha}$ ifadesinin standart hatası ise şu şekildedir;

$$SE(\hat{\alpha}) = \left((\hat{S}_N^2)^{-1} \sum_{i=1}^N \sum_{t=2}^N \tilde{y}_{i,t-1}^2 \right)^{-1/2} \quad (21)$$

Son aşamada, ortak hata düzeltme parametresi ve standart hatasının kullanılmasıyla panel istatistikleri şu şekilde hesaplanır;

$$P_{\tau} = \frac{\hat{\alpha}}{SE(\hat{\alpha})}, \quad P_{\alpha} = T \hat{\alpha} \quad (22)$$

Tablo 4'te, eşbütünlük testi sonuçları yer almaktadır. Burada sunulan G_{τ} ve G_{α} istatistikleri grup ortalamalarına dayanmakta iken P_{τ} ve P_{α} istatistikleri panelin tamamına ilişkin havuzlanmış test sonuçlarını ifade etmektedir. Westerlund (2007), yaptığı simülasyonlar neticesinde P_{τ} ve P_{α} istatistiklerinin daha güçlü olduğunu belirtmiştir.

Tablo 4: *Panel Eşbütünleşme Testi Sonuçları*

(Westerlund (2007) Error-Correction-Based Panel Cointegration Test)			
	Değer	Z-Değeri	Dirençli Olasılık
Gt	-2,67	-2,00	0,04**
Ga	-11,75	0,20	0,30
Pt	-13,21	-2,33	0,03**
Pa	-12,01	-2,66	0,04**

Not: Westerlund (2007), testin boş hipotezini “eşbütünleşme yoktur” şeklinde tanımlamıştır. Tahmin edilen test istatistiği, trendli, sabitli ve gecikme değeri Akaike bilgi kriteri tarafından belirlenerek test edilmiş olup kernel bant genişliği bu çalışmanın örnekleme baz alınarak $4(T/100)^{2/9}$ kuralına göre belirlenmiştir. Dirençli olasılık değerlerinin elde edilmesi için 800 bootstrap döngüsü uygulanmıştır.

Tablo 4’te yer alan sonuçlar, grup ortalamalarını esas alan Ga testi dışındaki diğer üç teste göre, boş hipotezin reddedildiğini, yani seriler arasında uzun dönemli eşbütünleşik bir ilişkinin bulunduğunu göstermektedir. Eşbütünleşik ilişkinin varlığına ilişkin elde edilen bu bulgunun ardından dışa açıklık oranı ile kamu harcamaları arasındaki ilişkinin ne yönde ve ne büyüklükte olduğunun tespit edilmesi amacıyla, uzun dönem katsayıların tahmin edilmesi gerekmektedir.

2.5. Uzun Dönem Katsayı Tahmini

Dışa açıklık ile kamu harcamaları arasında uzun dönemli ilişkiyi ifade edilen katsayının değerini tahmin edebilmek için yine yatay kesit bağımlılığının dikkate alınması gerekmektedir. Bu durumu göz ardı eden tahmin edicilerden elde edilen bulgular, yanıltıcı olabilmektedir. Bu nedenle, uzun dönem katsayıların tahmininde Pesaran (2006) tarafından önerilen “Ortak İlişkili Etkiler Ortalama Grup (CCE-MG)” tahmin edicisi ile Bond ve Eberhardt (2009) ve Eberhardt ve Teal (2010) tarafından geliştirilen “Genişletilmiş Ortalama Grup (AMG)” tahmin edicisi kullanılmıştır. Her iki tahmin edici de kesitler arasındaki olası bağımlılığa izin veren tahmin ediciler olması nedeniyle, bu çalışmada kullanılan serilerin tahmini için uygun güce sahiptir. Bu yöntemlere ilişkin tahmin edicilerin ne şekilde tanımlandığı aşağıda açıklanmaktadır.

- **Ortak İlişkili Etkiler Ortalama Grup (CCE-MG) Tahmin Edicisi**

Bu yöntem aşağıdaki temel model üzerinden ifade edilebilir;

$$y_{it} = \alpha_i' d_t + \beta_i' x_{it} + e_{it} \quad (23)$$

Burada, d ifadesi gözlenebilen etkileri, x ifadesi ise açıklayıcı değişkenleri temsil etmektedir. Modelden elde edilen hata terimleri ise şu şekilde tanımlanır;

$$e_{it} = \gamma_i' f_t + \varepsilon_{it} \quad (24)$$

Hata terimi denkleminde yer alan f ifadesi ise gözlenemeyen ortak etkiler vektörü olup önünde yer alan parametre ile beraber yatay kesit bağımlılığına izin verilmesini sağlamaktadır.

- **Genişletilmiş Ortalama Grup (AMG) Tahmin Edicisi**

Yöntem temel olarak aşağıdaki gibi bir yapı üzerine kurulmaktadır;

$$y_{it} = \beta_i' x_{it} + u_{it} \quad \text{ve} \quad u_{it} = \alpha_i + \lambda_i' f_t + \varepsilon_{it} \quad (25)$$

$$x_{mit} = \pi_{mi} + \delta_{mi}' g_{mt} + p_{1mi} f_{1mt} + \dots + p_{nmi} f_{nmt} + v_{mit} \quad (26)$$

ve $m = 1, \dots, k$

$$f_t = \theta' f_{t-1} + \epsilon_t \quad \text{ve} \quad g_t = \kappa' g_{t-1} + \epsilon_t \quad (27)$$

Burada, x terimleri gözlenen açıklayıcı faktörleri, i ve t indisleri ise sırasıyla kesit ve zaman boyutlarını ifade etmektedir. Kesitlere ait öznel durumların kontrol edilmesi amacıyla bu yöntemde gruplara özel sabit etkiler (α_i), bir dizi ortak faktör (f_t), ülkelere özgü faktör yükleri (λ_i) de modelde yer almaktadır. Denklemde yer alan g_t ve f_t ifadeleri gözlenemeyen ortak faktörlerdir. Tahmin edici, kesitlere (ülkelere) özgü durumları kontrol eden bu yapısı nedeniyle yatay kesit bağımlılığına izin vermektedir.

Tablo 5: Panel Tahmin Sonuçları

Açıklayıcı Değişken	MG	CCE-MG	A-MG
Dışa Açıklık Oranı	-0,204*** (0,037)	-0,115*** (0,025)	-0,064*** (0,0319)
RMSE	0,035	0,031	0,032
Gözlem	1008	1008	1008
Kesit	28	28	28
CD	24,23	-2,76	-1,47
(Olasılık)	(0,00)	(0,01)	(0,14)
CIPS	-5,014***	-4,817***	-4,708***

Not: *, ** ve *** sırasıyla %10, %5 ve %1 düzeyinde istatistiki anlamlılığı ifade etmektedir. RMSE, ortalama hata kareler kökünü göstermektedir. CD ve CIPS istatistikleri sırasıyla tahmin edilen modelden elde edilen artıklara uygulanmış yatay kesit bağımlılığı testini ve birim kök testini ifade etmektedir.

Dirençli olan bu iki yöntemle karşılaştırmak amacıyla, yatay kesit bağımlılığının varlığı durumuna karşı daha dirençsiz olan ve Pesaran ve Smith (1995) tarafından geliştirilen “Ortalama Grup (MG)” tahmin edicisi ile de tahmin yapılmıştır. Tablo 5’te yer alan bulgular MG, CCE-MG ve AMG tahmin edicileri ile elde edilen tahmin sonuçlarını içermektedir. MG sonuçlarına göre, dışa açıklık oranında meydana gelen %1’lik bir artış kamu harcamalarının payını %0,204 oranında azaltmakta olup elde edilen katsayı istatistiki olarak anlamlıdır. Kurgulanan modelin ideal ve iyi bir tahmin ediciyle tahmin edildiğinin sınanması açısından, tahmin neticesinde oluşan artıklara yatay kesit bağımlılığı (CD) ve birim kök (CIPS) testlerinin uygulanması gerekmektedir. Bu ilk tahminden elde edilen artıklara uygulanan test sonuçları, tahminden elde edilen artıkların birim kök içermediğini, ancak yatay kesit bağımlılığı sorununun ise hala aşılamadığını göstermektedir. CD test istatistiği, boş hipotezin reddine, yani yatay kesit bağımlılığının artıklar için hala bulunduğu işaret etmektedir. Bu nedenle, bu tahmin edici etkin değildir. Bunun ardından, daha dirençli olan CCE-MG ile tahmin edilen model ise dışa açıklık oranında meydana gelen %1’lik bir artışın kamu harcamalarının payını %0,115 oranında azalttığını ve elde edilen katsayının istatistiki olarak anlamlı olduğunu göstermektedir. Bu model sonucunda oluşan artıklar, birim kök içermemekte, ancak yatay kesitlerin bağımsız olduğu hipotezi ise %5 ve %10 anlamlılık düzeyleri için yine reddedilmektedir. Dolayısıyla, bu modelin de tam anlamıyla etkin bir sonuç verdiğini söylemek mümkün değildir. Son olarak, AMG ile tahmin edilen model sonuçları, dışa açıklık oranında meydana gelen %1’lik bir artışın kamu harcamalarının payını %0,064 oranında azalttığını ve yine katsayının istatistiki olarak anlamlı olduğunu göstermektedir. AMG modelinden elde edilen artıklara uygulanan yatay kesit bağımlılığı testi ise 0,14 olasılık değeri ile boş hipotezin kabulüne, yani yatay kesit bağımlılığı sorununun aşıldığına işaret etmektedir. Yine artıklara uygulanan birim kök testi de artıkların durağan olduğu sonucunu vermektedir. Kısaca, yapılan üç farklı tahmin sonucunda, AMG tahmin edicisinin en etkin tahmin edici olduğunu söylemek mümkündür.

Dışa açılma sürecinin kamu harcamalarına yansımaları, elde edilen tahmin sonuçlarına göre negatif bir etki doğurmaktadır. Her ne kadar bu negatif etki yaklaşık on beşte birlik bir oranda olsa da dışa açılma süreçlerinin kamu harcamalarını arttırmadığı veya aynı oranda kalmasına imkan tanımadığı, istatistiki bulgular ile ortaya konmuştur. Bu durum, giriş bölümünde de tartışılan, 1980 sonrası dönemdeki kamunun payının azaltılması ve küresel ticari ve finansal ilişkilerin güçlendirilmesi yönündeki hakim anlayışın aradan geçen yaklaşık 37 sene boyunca fiilen de karşılık bulduğunu göstermektedir.

3. Sonuç

Küreselleşme sürecinin etkilerinin en yoğun hissedilmeye başlandığı 1980 sonrası dönemde, uluslararası boyutta kabul gören ve ülke ekonomilerine önerilen görüş, kamunun payının azaltılması ve dışa açık, serbest ekonomik bir yapıya kavuşturulmasını önermiştir. Yeni bir ekonomik paradigma anlamına gelen bu anlayış, söz konusu dönemde sanayileşmesini ve kalkınmasını önemli ölçüde ilerletmiş ülkelerin yanı sıra henüz bu süreçlerin oldukça başında bulunan gelişmekte olan ülkelere de önerilmiş ve dahi uygulanma imkanı da bulmuştur. Aradan geçen zaman zarfında, uygulanan bu yeni politikaların ekonomilerin işleyişine ve kalkınmasına ne derece olumlu yansıdığı ekonomik büyüme ve kalkınma literatüründe pek çok farklı açıdan ele alınmıştır. Bu çalışmada ise önerilen bu iki temel başlığın, yani kamunun payının azalması ve uluslararası pazarların ise genişlemesinin OECD ülkelerinde ne derece gerçekleştiği bir takım ekonometrik analizler aracılığıyla incelenmiştir.

Dışa açılmanın kamu harcamaları üzerindeki etkilerini kantitatif teknikler ile incelemeye önce her iki serinin OECD ortalamaları alınarak betimsel bazı çıkarımlarda bulunulmuştur. Serilerin izlediği seyirlere bakıldığında, 1980 sonrasında dışa açıklığın bazı durgunluk dönemleri haricinde sürekli bir artış trendine sahip olduğu gözlenmiştir. Bu durum, dışa açılma yönündeki ana akım politika önerilerinin en azından buradaki 28 OECD ülkesi özelinde karşılık bulduğunu göstermektedir. Kamu harcamalarının seyrine bakıldığında ise farklı bir durum ortaya çıkmaktadır. 1980 yılında %18,3 oranında olan kamu harcamalarının GSYİH hasıla içerisindeki payının analiz dönemi sonu olan 2016 yılında %19,6'ya yükseldiği gözlenmektedir. Ancak 37 yıllık dönemin tamamına bakıldığında doğrudan artan bir trend gözlenmemiştir. Ekonomilerin normal işleyişe sahip olduğu dönemlerde gözle görülebilir azalışlar gösteren kamu harcamaları, ekonomik durgunluk ve krizlerin yaşandığı dönemlerde artış trendine girdiği gözlenmiştir. Bu durum, aslında kamunun ekonomi içerisindeki payının da önerilen politikalar doğrultusunda azaltıldığını, ancak ortaya çıkan durgunluklarla başa çıkabilmek adına bazı dönemlerde kamunun ekonomideki varlığının artışa geçtiğini göstermektedir. Öyle ki, bu oran analiz dönemi boyunca bazı yıllarda, %18'in altına gerilemiş, ancak ardından yine yükseliş trendine girmiştir. Her iki serinin trendleri, bu ilk izlenime göre dahi ters bir ilişki içerisinde olabileceklerine dair ipuçları taşımaktadır.

Çalışmanın temel araştırma sorusu olan, kamu harcamalarının dışa açılma sürecinden ne yönde ve ne derecede etkilendiği sorusunun cevabı için ise daha ileri kantitatif tekniklerden faydalanılmıştır. Öncelikle ele alınan 28 OECD ülkesi arasında yatay kesit bağımlılığının bulunup bulunmadığı sınıanmış ve ülkeler arasında bu türden bir bağımlılığın bulunduğu kanısına varılmıştır. Yatay kesit bağımlılığı altında uygulanacak olan diğer testlerin de bu bağımlılığa karşı dirençli olması gerektiğinden panel birim kök testi, eşbütünleşme testi ve katsayı tahmin edicileri de bu duruma uygun yöntemler arasından seçilmiştir. Panel birim kök testi için, yatay kesit bağımlılığına izin veren ve ikinci nesil panel birim kök testlerinden olan Pesaran (2007) CIPS birim kök testi uygulanmıştır. Test sonuçlarına göre, serilerin düzey değerlerinin durağanlık içermediği, bu serilerin birinci farkları alındığında ise serilerin durağanlaştığı tespit edilmiş ve serilerin birinci farkları alınarak analize devam edilmiştir. Bunun ardından, seriler arasında eşbütünleşik bir ilişki bulunup bulunmadığının tespiti amacıyla, yine yatay kesit bağımlılığı durumunda uygulanması önerilen Westerlund (2007) panel eşbütünleşme testi uygulanmış ve bu iki seri arasında uzun dönemli, eşbütünleşik bir ilişkinin bulunduğu sonucuna ulaşılmıştır. Son olarak, seriler arasındaki bu eşbütünleşik ilişkinin ne yönde ve ne derece bir etki yarattığını gözlemleyebilmek amacıyla

uzun dönem katsayı tahmininde bulunulmuştur. Yine bu analizde de yatay kesit bağımlılığına karşı dirençli sonuçlar verdiği kabul edilen tahmin edicilerden faydalanılmıştır. Bu amaçla, Pesaran (2006) tarafından önerilen Ortak İlişkili Etkiler Ortalama Grup (CCE-MG) tahmin edicisi ile Bond ve Eberhardt (2009) ve Eberhardt ve Teal (2010) tarafından geliştirilen Genişletilmiş Ortalama Grup (AMG) kullanılmıştır. Tahmin edicilerden elde edilen katsayıların güvenilirliğini sınamak adına yapılan tanısıl testler, CCE-MG tahmin edicisinin yine yatay kesit bağımlılığı sorununu aşamadığını, AMG tahmin edicisinin ise bu sorunu ortadan kaldırdığını göstermiştir. AMG tahmin edicisinden elde edilen bulgulara göre, dışa açıklıkta meydana gelen artışlar kamu harcamalarını istatistiki olarak anlamlı ve negatif yönde etkilemektedir. Kısaca 1980 sonrası uygulanan dışa açılmayı ve kamunun payının azaltılmasını öneren politikalar, OECD ülkelerinde hem betimsel hem de ekonometrik analiz neticesinde elde edilen bulgulara göre fiili olarak bir karşılık bulmuştur.

Kısaca özetlemek gerekirse, ele alınan 28 OECD ülkesinden elde edilen bulgular, ülkelerin ticari anlamda dışa açılma sürecinde kamu harcamalarının payını azalttığını göstermektedir. Ancak elde edilen katsayının negatif olsa dahi düşük olması bu azaltma sürecinin pek hızlı ilerlemediğini ortaya koymaktadır. Bunun nedeni, giriş bölümünde yer alan görselden de anlaşılacağı gibi, kamu harcamalarının özellikle kriz ve durgunluk dönemlerinde artış göstermesi -tabiri caiz ise kurtarıcı bir rol üstlenmesidir. Durgunluk veya kriz dönemleri dışında kalan periyotlarda ise kamu harcamaları belirli oranlarda azalmaktadır. Diğer bir ifadeyle, ele alınan 37 yıllık süreçte kamu harcamaları aslında azalma eğiliminde iken kriz ve durgunluk dönemlerinde artış eğilimine girmektedir. Artış dönemlerindeki pozitif trendler azalış dönemlerindeki negatif trendlerin bir kısmını nötralize ettiği için elde edilen katsayı yüksek bir elastikiyete işaret etmemektedir. Ancak, elde edilen ekonometrik bulgulara göre, azalma eğilimleri, istatistiki olarak belirli bir oranda dışa açılma sürecinden kaynaklanmaktadır. 1970'lerin sonunda başlayan ve 1980-sonrası dönemde hakimiyet kazanan yeni ekonomik anlayış ülkelerin mümkün olduğunca dışa açılması ve kamunun payının azaltılması yönünde olduğu için bu anlaşılabilir bir etkidir. Ancak, buradaki ekonometrik bulgu ile kamu harcamalarının oranındaki dalgalı seyir bir arada değerlendirildiğinde, ülkelerin bu hâkim ekonomik paradigmayı yürütmeye çalışsalar da kriz veya durgunluk dönemlerinde yine çareyi kamu harcamalarında buldukları sonucu ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda, Keynezyen veya daha genel bir ifade ile müdahaleci devlet politikaları aslında fiilen terkedilmemiştir. Ülkeler durgunluk zamanlarında hâkim olan veya olmayan politika ayırımı yapmaksızın çareyi kamu harcamalarında bulabilmektedirler.

Çalışma, ilgili literatürde ele alınan araştırma sorusuna ilişkin ampirik kanıtların az olması nedeniyle bir boşluğu doldurmayı amaçlamıştır. Bu amaçla, yukarıda da ifade edildiği gibi yatay kesit bağımlılığına duyarlı ekonometrik yöntemler uygulanmıştır. Yapılması muhtemel, daha ileri araştırmalarda bu çalışmada elde edilen bulguların da geliştirilerek literatüre önemli katkılar sunulabilir. Örneğin, dışa açıklığın bu çalışmada da yapıldığı gibi dış ticaret hacminin GSYİH'ya oranı şeklinde tanımlanması, uluslararası iktisat literatüründe yaygın şekilde kabul gören bir uygulamadır. Ancak buna ek olarak, 1980 sonrasında artan finansal açıklığın, ekonomik entegrasyonların veya diğer bazı dışa açıklık göstergelerinin de ele alındığı ileri çalışmalar yapılabilir. Bunun yanı sıra, söz konusu inceleme, OECD ülkelerinin yanı sıra başka ülke örneklemeleri veya tekil ülke örnekleri için de yapılabilir ve elde edilen katsayıların ülkeler bazında nasıl farklılaştığı üzerinden çeşitli çıkarımlarda bulunulabilir.

KAYNAKÇA

- Aktan, C. C., Dileyici, D. ve Özen, A., (2006), “Geleneksel Maliye ve Yeni Maliye”, *Kamu Maliyesinde Çağdaş Yaklaşımlar*, Seçkin Yayıncılık, Ankara.
- Alesina, A. ve Wacziarg, R., (1998), “Openness, country size and government”, *Journal of Public Economics*, 69: 305–321.
- Bai, J. ve Ng, S., (2001), “A PANIC Attack on Unit Roots and Cointegration”, *Mimeo*, Boston College, Department of Economics.
- Balle, F. ve Vaidya, A., (2002), “A regional analysis of openness and government size”, *Applied Economics Letters*, 9(5): 289-292.
- Baltagi, B. H., Feng, Q., ve Kao, C. (2012). “A Lagrange Multiplier test for cross-sectional dependence in a fixed effects panel data model”, *Journal of Econometrics*, 170(1): 164-177.
- Bond, S. ve Eberhardt, M., (2009). “Cross-section dependence in nonstationary panel models: a novel estimator”, *Nordic Econometrics Conference*, Lund.
- Breusch, T.S. ve Pagan, A.R. (1980), "The Lagrange Multiplier Test and Its Applications to Model Specification in Econometrics", *The Review of Economic Studies*, 47(1): 239-253.
- Choi, I., (2001), “Unit root tests for panel data”, *Journal of International Money and Banking*, 20: 249–272.
- Choi, I., (2002), “Combination Unit Root Tests for Cross-Sectionally Correlated Panels”, *Mimeo*, Hong Kong University of Science and Technology.
- Danışoğlu, A. Ç., (2004), “Küreselleşmenin Gelir Eşitsizliği ve Yoksulluk Üzerindeki Etkileri”, *İstanbul Ticaret Üniversitesi Dergisi*, 3(6): 35-59.
- Eberhardt, M. ve Teal, F., (2010), “Productivity Analysis in Global Manufacturing Production”, *Economics Series Working Papers 515*, University of Oxford, Department of Economics.
- Égert, B., (2015), “Public debt, economic growth and nonlinear effects: Myth or reality?”, *Journal of Macroeconomics*, 43: 226-238.
- Friedman, T., (2006), *Dünya Düzdür*, Boyner Yayınları, İstanbul.
- Garen, J. ve Trask, K., (2005)., “Do more open economies have bigger governments? Another look”, *Journal of development economics*, 77(2): 533-551.
- Garrett, G. ve Mitchell, D., (2001), “Globalization, government spending and taxation in the OECD”, *European Journal of Political Research*, 39: 145–177.
- Hadri, K., (2000), “Testing for Unit Roots in Heterogeneous Panel Data”, *Econometrics Journal*, 3: 148-161.
- Harris, R.D.F. ve Tzavalis, E., (1999), “Inference for Unit Roots in Dynamic Panels where the Time Dimension is Fixed”, *Journal of Econometrics*, 91: 201-226.
- Herndon, T., Ash, M. ve Pollin, R., (2014), “Does high public debt consistently stifle economic growth? A critique of Reinhart and Rogoff”, *Cambridge journal of economics*, 38(2): 257-279.
- Im, K.S. ve Pesaran, M.H., Shin, Y., (2003), “Testing for unit roots in heterogeneous panels”, *Journal of Econometrics*, 115: 53-74.
- Kepenek Y. ve Yentürk, N. (2000), *Türkiye Ekonomisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul.

- Keynes, J.M., (1936), *The General Theory of Employment, Interest, and Money*, London: Macmillan.
- Levin, A., Lin, C.F. ve Chu., (2002), “Unit Root Test in Panel Data: Asymptotic and Finite Sample Properties”, *Journal of Econometrics*, 108: 1-24.
- Liberati, P., (2007), “Trade Openness, Capital Openness and Government Size”, *Journal of Public Policy*, 27: 215-247.
- Maddala, G.S. ve Wu, S., (1999), “A Comparative Study of Unit Root Tests with Panel Data and a New Simple Test”, *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, special issue, 631- 652.
- Moon, H. R. ve Perron, B., (2004), “Testing for a Unit Root in Panels with Dynamic Factors”, *Journal of Econometrics*, 122: 81-126
- Newey, W. K. ve West, K. D., (1994), “Automatic lag selection in covariance matrix estimation”, *The Review of Economic Studies*, 61(4): 631-653.
- Pesaran, M. H. ve Smith, R. P., (1995). “Estimating long-run relationships from dynamic heterogeneous panels”, *Journal of Econometrics*, 68(1): 79-113.
- Pesaran, M. Hashem, (2006), “Estimation and inference in large heterogeneous panels with a multifactor error structure”, *Econometrica*, 74(4): 967-1012.
- Pesaran, M., (2004), “General diagnostic tests for cross section dependence in panels”, *Cambridge working papers in economics 435*, and CESifo working paper series 1229.
- Pesaran, M.H. (2007), “A Simple Panel Unit Root Test in the Presence of Cross-Section Dependence”, *Journal of Applied Econometrics*, 22: 265–312.
- Pesaran, M. H. ve Yamagata, T., (2008), “Testing slope homogeneity in large panels”, *Journal of Econometrics*, 142(1): 50-93.
- Phillips, P.C.B. ve Sul, D. (2003), “Dynamic Panel Estimation and Homogeneity Testing Under Cross Section Dependence”, *Econometrics Journal*, 6(1): 217-259.
- Reinhart, C.M. ve Rogoff, K.S., (2010), “Growth in a time of debt”, *American Economic Review*, 100 (2): 573–578.
- Rodrik, D., (1996), “Why do More Open Countries Have Bigger Governments?”, *NBER Working Paper*, 5537, April.
- Rodrik, D., (1997), “Has Globalization Gone Too Far?”, *Institute for International Economics*, Washington, DC.
- Roodman, D. (2009). “How to do xtabond2: An introduction to difference and system GMM in Stata”, *The Stata Journal*, 9(1): 86–136.
- Skidmore, M., Toya, H. ve Merriman, D., (2004), “Convergence in Government Spending: Theory and Cross-Country Evidence”, *Kyklos*, 57(4): 587-620.
- Swamy, P. A., (1970), “Efficient inference in a random coefficient regression model”, *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 38(2): 311-323.
- Westerlund, J., (2007), “Testing for Error Correction in Panel Data”, *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 69(6): 709-748.
- World Development Indicators. (2019). Washington, DC: The World Bank

GÜLSÜN KARAMUSTAFA’NIN ESERLERİNDE KÖYDEN KENTE GÖÇ VE KİMLİK OLGUSU*

Dr. Öğr. Üyesi Serkan ÇALIŞKAN¹

Öz

Türkiye'nin modernleşme süreci içerisinde gelişen ve uygulanan siyasal ve ekonomik politikalar doğrultusunda, göç kavramı ortaya çıkmış ve 1950'li yıllardan itibaren köyden kente göç olgusu başlamıştır. Köyden kente göçle birlikte yeni bir mimari ve yapılaşma, yeni bir toplumsal yapı, yeni bir kültür ortaya çıkmış ve tüm bunlarla birlikte yeni büyük kentler oluşmuştur. 1950'li yıllardan itibaren varlığını gösteren ve giderek daha da artan köyden kente göçün süreçleri ve sonuçları sosyal bilimlerin ve mimarinin ana konularından biri haline gelmiştir. Sanatın farklı alanlarında da ana malzemeye dönüşen göç kavramı 1960'lı yıllardan itibaren de modern Türk resim sanatında görülmeye başlamıştır. Türk resim sanatı 70'ler, 80'ler ve 90'lar boyunca da; yeni oluşan kentin doğurduğu ekonomik, sosyolojik ve kültürel değişimleri kendisine konu edinmiş, ancak bu sefer kavramsal sanat ve postmodernizmin kavramları ile iç içe geçmiştir. Bu makalede, 1970'lerden sonra üretilmiş köyden kente göçün yarattığı kültürel ve görsel dönüşümleri ele alan Gülsün Karamustafa'nın eserleri araştırılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Göç, Kimlik, Gülsün Karamustafa, Çağdaş Sanat

MIGRATION FROM RURAL TO URBAN AND THE PHENOMENON OF IDENTITY IN THE WORKS OF GÜLSÜN KARAMUSTAFA

Abstract

The concept of migration emerged in line with the political and economic policies that developed and were implemented within the modernization process of Turkey, and the phenomenon of migration from rural to urban started from the 1950s. A new architecture and housing, a new social structure and a new culture emerged along with migration from rural to urban, and new large cities were formed with all of them. The processes and consequences of migration from rural to urban, that began to appear and increased gradually from the 1950s, became one of the main topics of social sciences and architecture. The concept of migration, that also became the main material in different fields of art, also began to appear in modern Turkish art of painting from the 1960s. Turkish art of painting also discussed the economic, sociological and cultural changes caused by the newly established city during the 70s, 80s and 90s, but this time, it was engaged with the concepts of conceptual art and postmodernism. The works of Gülsün Karamustafa, who discussed the cultural and visual transformations caused by migration from rural to urban produced after the 1970s, were investigated in this article.

Keywords: Migration, Identity, Gülsün Karamustafa, Contemporary Art

---

* Bu çalışma 11-15 Eylül 2017'de Tiran Arnavutluk'ta gerçekleşen *INTERNATIONAL CONGRESS TURKISH WORLD SOCIAL SCIENCES RESEARCH* adlı kongrede sunulmuş bildiriden yola çıkarak, fakat büyük oranda değiştirilerek tekrardan ele alınarak yazılmıştır.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Kırklareli Üniversitesi LMYO, s.serkan.caliskan@gmail.com

1. Köyden Kente Göç

Göç, bir yerden başka bir yere taşınma, gitme anlamı barındırmakla birlikte, toplumların asırlardır içinde olduğu ve süreklilik barındıran olgulardan biridir. Örneğin 19.yüzyıl başlarında birçok Avrupalı daha iyi bir yaşam için Amerika'ya göç etmiştir. Bu yakın çağa verilebilecek dikkat çekici örnek olduğu için önemlidir. Türkiye'de ise 1950'lerden itibaren görülen köyden kente göç olgusu gündeme gelmeye başlamıştır. Türkiye'nin modernleşme sürecinde hem köy hem de kent kavramları birer yapı taşları olarak görülmüştür. Öncelikle köy ve köylü kavramı modernleşmenin bir parçası olarak işlenmiş, kent kavramı ise modern Türkiye'nin yeni yüzü ve küçük bir örneği olarak tasarlanmış ve tasarlanmak istenmiştir. 1950'lerden itibaren yaşanan ekonomik politik ve kültürel gelişmeler sonucunda göç artışı başladığı görülmektedir. Bunun nedenleri arasında, zirai gelişmeler, makinelerin tarımda daha çok kullanılması ve insan gücüne olan ihtiyacın azalması, daha iyi bir gelecek umudu gibi katlanan nedenlerle köyden kente göç hareketleri ivme kazanmıştır. Böylece köy ve kent kavramları iç içe geçmeye başlamış ve melez denilebilecek yeni bir kültür ortaya çıkmıştır.

1950'li yıllarla başlayan ve 1970'li yıllardan itibaren hızlanmış bu köyden kente yer değişimi, kentlerde hızla artan bir yapılaşmaya, hızla artan sosyal ve kültürel farklılıklara ve tüm bunlarla birlikte giderek artan toplumsal bir parçalanmaya yol açmıştır. Göç ile birlikte kentin yapısı fiziksel, sosyolojik, psikolojik ve kültürel açıdan değişim göstermiştir. Köyden kente göç ile birlikte farklı kültürler hem yana yana hem karşı karşıya gelmiş, oluşan bu yeni ilişki ile birlikte yeni fiziksel mekânlar, bu mekânların içinde yaşayanların oluşturduğu yeni sosyolojik ve kültürel alanlar oluşturmuştur. Köy ve kent birer yaşam alanı olmanın dışında; mimaride, sosyolojide, kültürel anlamda kimliklere indirgenen kavramlara dönüşmüşlerdir. Bununla birlikte köyden kente göç sosyal bilimler ve sanat için güncel bir konu haline gelmiştir. Sanat için de tüm bu ilişkiler; hem konu, hem plastik öge hem de eleştirel bir malzeme olarak sanatın malzemesine dönüşmüştür. Tüm bu bilim dallarına ek olarak, köy ve kent kavramı, sanatsal bakış açısından da kimlik olgusundan yola çıkarak, kimliklerin yarattığı farklılıkları, yeni kültürel ortamları ele almaktadır.

1950'ler ile başlayan, 12 Eylül sonrası artan ve özellikle 1990'larda Doğu Anadolu'da yaşanan OHAL süreci, Türkiye göç tarihinin önemli aşamalarını göstermektedir. Diğer bir deyişle, göç ekonomik nedenlere bağlı olmakla birlikte, yaşanan ülkenin içinde bulunduğu siyasal yapıdan da etkilenerek göçün artışa geçtiği görülmektedir. Bununla birlikte göç şehirlerin demografik yapısına da yansımıştır. Göçün ilk evreleri kentin çeşitli yerlerine dağılmış birkaç derme çatma yapının kondurulmasına sahne (Baydar, 2013: 181) olmuştur. Böylece kentin dışında, kentin manzarasını bozan bu derme çatma yapılar gecekondular olarak adlandırılmış ve bu gecekondular yerleşimi yeni bir sınıfsal ve kültürel bir kitle yaratmıştır. Emre Kongar, göç ve kentleşme, diğer bir deyişle yeni gelen gecekondular sakinlerinin kenti nasıl etkilediğini geniş bir perspektiften bir okuma yapmaktadır: Gecekondulaşmayla birlikte kent planlaması rafa kaldırılmış, köylülüğün çıkmış ama kentleşmemiş olan bu nüfus, endüstri için ucuz iş gücüne dönüşmüştür. Feodaliteden, endüstriyel topluma geçiş aşamasında iki arada bir derede kalmış gözükürken bu nüfus, arabesk kültür denilen, akıldan çok duyguya, kentten çok kasabaya, endüstriyel değerlerden çok fırsatçılığa dayalı olan ve kendine özgü bir kültür geliştirmiştir (Kongar, 2007: 149-150).

2. Göç ve Türk Sanatı

Göç kavramının yarattığı yeni sosyal ve kültürel dinamikler 1970'lerden önce Türk sanatında muhalif bir çizgide yer alan sosyalist gerçekçi bir tavrın resimdeki ilk örnekleri (Koçak, 2009: 155) olarak tanımlanan Abidin Dino, Nuri İyem, Neşet Günal ve Nedim Günsür gibi birçok sanatçının yapıtlarında karşımıza çıkmaktadır. Bu süreçteki örneklerde, köyden kente göç etmiş ve çalışma hayatındaki bireyin konumu göze çarpmaktadır. Başka bir ifadeyle, bu çalışmalarda sınıf temsilini görmek mümkündür. Zira kente göç edenlerin yapacakları iş kolları sınırlı ve düşük ücretli işlerdir. Sanatçıların da çoğunlukla bu dramatik sahneleri konu edindiği görülmektedir. Çalışan sınıfların, imtiyazsız kesimlerin ve siyasal baskıya maruz kalanların acılarına dikkat çeken

bu sanatçılardan sonra, 1970’lerde daha eylemci bir anlayış belirdi: Aydın Ayan gibi ressamların yapıtları, sadece eşitsizlik ve baskıyı değil, buna karşı direniş ve ayaklanmayı da temsil etmeyi amaçlıyor ve seyirciyi bu direnişle özdeşleşmeye çağırıyordu (Koçak, 2009: 155).

Altan Gürman’ın sanatın daha az kutsal, yaşama daha yakın olması gerektiği (Koçak,2009: 156) düşüncesi ile birlikte, 1970’li yıllarda Türk resim sanatı kendi dinamikleri içerisinde değişimler göstermeye başlamış ve göç kavramı bu yeni dinamiklerle birlikte ele alınmıştır. Göç kavramı temsili bir anlatımın plastik ve simgesel bir ögesinden çok, yaşamın tam da kendisi olarak sanatın alanında boy göstermektedir. Göç edenlerin yaşam mücadelesi, maruz kaldığı eşitsizlik ya da çektiği acılardan çok; göçün dönüştürdüğü bireyler ve kentler kutsanmadan, eleştirilmeden sadece oldukları ve göründükleri gibi yansıtılmaktadır.

Göç ve kültür kavramları birbirinden kopuk olmayan olgulardır. Göç ile kent arasındaki temas, kültürel motiflerin iç içe geçmesine neden olmuş ve melez bir yapının meydana gelmesini sağlamıştır. Modernleşmenin şehir-köy arasındaki metaforik dönüşümü arabesk denilen yeni bir olgunun ortaya çıkmasına ve bunun göç olgusundan çok da bağımsız olmadığını Meral Özbek şu şekilde açıklamaktadır: Bu melez kültür, kırsal göçmen kitlelerinin 1950’lerden itibaren Türk toplumundaki hızlı modernleşmeyle biçimlenen yaşantılarını dile getirmiş, bu kitlelerce popüler hale getirilmiştir. Bu kültür, bir zamanalar Cumhuriyet’in sahici temeli olarak saygı gösterilen, göç edip yedik işgücü olarak kent merkezlerinin sınırında yaşamaya başlamalarıyla ortaya çıkan "kültürsüz" varlıkları yerleşik öteki kentlilerce istenmeyen köylülerin çok tartışılan kent kültürüdür (Özbek, 2013:190). Meral Özbek’in söylemlerinin yanında 12 Eylül Darbesi’nin etkisiyle sansüre uğrayan entelektüel ve sanat dünyası karşısında, arabesk kültür Yeşilçam filmlerinde ve popüler müzikte yükselişe geçmeye başlamıştır. Bu bağlamda, arabesk ve arabesk kültürün yapısına değinmek, göç olgusundan da çok uzak olmayan bu kavramı incelemek ve sanatla temasına değinmek önemli olacaktır.

Köyden kente göç ile oluşan gecekondulaşma, bir tür alt kültürün oluşmasına neden olmuştur. Bu alt kültür, kendi beğenilerini, kültürünü, estetik anlayışını ve de alışkanlıklarını da beraberinde getirmiştir. Geline yerde ise çevresel uyumsuzluk, kültürel aidiyetsizlik ve yabancılaşma gibi kavramlar da gündeme gelmeye başlamıştır. Çünkü birey, bulunduğu çevreye aidiyet sorunu yaşarken, kendi temsiliyetini de sorgulamaktadır. Tüm bu bileşenlerle arabesk kültür denilen bir “alt kültür” oluşmaya başlamıştır. Fransızca *arabesque* kelimesinden dilimize geçen arabesk Türk Dil Kurumu tarafından şu şekilde açıklanmaktadır: Arap müziğini andıran, genellikle karamsarlığı konu edinen bir tür müzik türü (TDK, 2019). Türk Dil Kurumu’nun açıklaması her ne kadar müzikle sınırlı kalsa da, arabesk sinema, moda ve plastik sanatları da etkileyen bir olgudur. Yine TDK’nın açıklamasındaki karamsarlık ve dert sahibi hissini, kente göçen eden bireyin arada kalmışlığı ve aidiyetsizliğinin bir parçası olarak okumak mümkündür. Bununla birlikte: Bir “ara kültür” niteliğinde olan “arabesk kültürü” kırsal alandan kente göçen ve kentlerde lümpenleşen halk kesiminin diğer büyük kitlelerden ayrılıp bir tür bireysellik tarzına geçmesidir. Daha açık bir anlatımla akraba, aile ve klanına bağlı olarak yaşadığı köyünden ayrılan birey, kentte yalnız kalıp bireyselleşmiştir ve arabesk de bireyin bunalımını yaşam zorlularını ifadelendirmektedir (Erdoğan, 2016: 26).

Yüksek sanat tartışmaları da bu dönemde öne çıkan konular arasındadır. Arabesk doğrudan duygulara “ucuz” bir dille ulaştığı ve “kolay” anlaşılır olması ve “yozlaşma” yaratıyor olması nedeniyle eleştirilirken, Türk modernleşmesi ile başlayan sanat pratikleri yüksek sanat olarak, entelektüel bir seviyeden ancak anlaşabileceği, alıcı bulabileceği gibi konular tartışmalar arasındadır. Bununla birlikte, Vasıf Kortun alçak sanat, yüksek sanat tartışmaları veya göçün neden sanat pratikleri içinde ötelendiğine dair önemli ipuçları bulunabilecek bir yorum yapmaktadır. Göç, yersizleşme ve aidiyet, Türkiye günce sanatında Gülsün Karamustafa ve Nil Yalter gibi çok az sayıda kadın sanatçının uzun yıllar önceden işlemeye koyulduğu konulardandır. Genelde kente bir flaneur edasıyla bakan 1960 ressamlar kuşağından 1980’lerin ortalarına dek, ne kente göçenlerle ilgili ne de göçenlerin kendilerinden çarpıcı bir üretim çıkmamıştır. Piktoryel

anlamda belki; ancak, bu savrulmayı derinden sorgulayan ya da düşündürülen bir pratik yoktur. Dahası, göçün ürettiği farklı kültürel bireşimler, sanatta pek ciddiye alınmaz ve müzakere edilmez. Kültür üreticileri ve sözcüleri, göç olgusunun öncelik sinyali olan “arabesk” olgusuna “yoz sanat” olarak bakarak itibar etmezler. Ancak, kurumsal kültürün dışında, söz ve müzik kültürünün göçü kovaladığı bir film ve estetiği vardır (Kortun, 2013: 1).

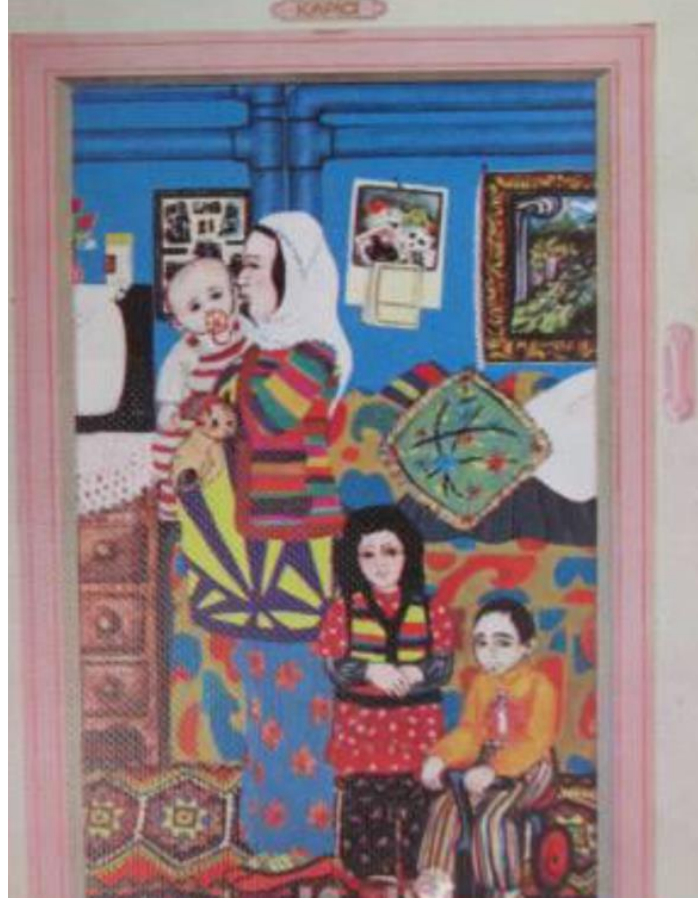
3. Gülsün Karamustafa'nın Eserlerinde Köyden Kente Göç ve Kimlik

1946 yılında Ankara'da doğan sanatçı 1966 yılında Devlet Güzel Sanatlar Akademisi'nden mezun olmuştur. Göç, göçebelik, feminizm, popüler kültür, arabesk kültür, kitsch gibi kavramlara odaklanan sanatçı; resim, enstalasyon, video ve performans gibi çeşitlilik gösteren disiplinlerde eserler üretmektedir. Sanatçı Türkiye'de olduğu kadar, dünyanın çeşitli yerlerinde kişisel sergiler açmış ve çeşitli etkinliklerde ve projelerde yer almıştır.

Yukarıda da belirtildiği gibi göç Gülsün Karamustafa'nın özellikle yoğunlaştığı konular arasındadır. Sanatçı göçe bakarken; göç ile birlikte değişen yaşam biçimleri, köylünün kente uyum süreci, bu sürecin yarattığı yeni kültür, tüm bunlarla birlikte oluşan sınıfsal ayrımlar karşımıza çıkarmaktadır. Karamustafa bu çalışmalarıyla, aynı zamanda bir belge sunmaktadır, başka bir deyişle bir dönemin nelerden ve nasıl etkilendiğini gözler önüne sermektedir. Gülsün Karamustafa göç kavramının plastik bir öge olarak ele alınmamış ilk örneklerini verirken, 1980'lerden sonraki sanatın en önemli gelişmelerinden biri, seyircinin de “olayın” bir parçası halin gelmesi, hatta bazı en radikal çalışmalarda yapıtın seyirciyi gözlem altına almasıdır (Koçak, 2009:178). Karamustafa'nın “Kapıcı Dairesi” (1976), “Star Wars” (1982), “Balkon” (1982), “İstanbul Palas” (1982), “Mistik Nakliye” (1992) isimli çalışmaları köyden kente göç ve buna bağlı olarak kimlik olgusunun irdelendiği resim ve enstalasyon olarak karşımıza çıkmaktadır.

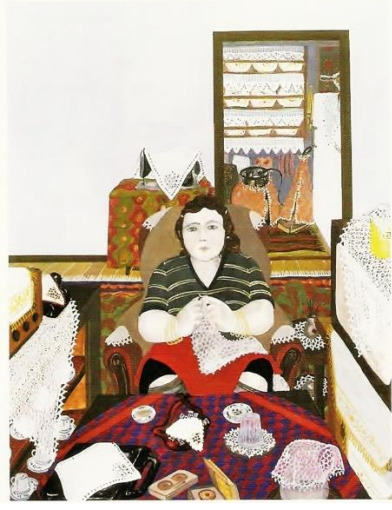
Sanatçının “Kapıcı Dairesi” (1976) adlı çalışması, adından da anlaşılacağı üzere, belli bir sınıfa yöneliktir ve eser sınıf temsili üzerinedir. Göç ile özellikle büyük kente göç edenlerin ucuz iş gücü ile çalıştırıldığı veya “vasıfsız” elaman olarak görülüp belli işlerde çalıştırıldığını daha önceki bölümde Emre Kongar'ın açıklamasında da belirtilmişti. Bu ucuz iş örneklerinden biri de apartmanların temizliği ve diğer işleriyle ilgilenen hizmetlilerdir; dönemin adıyla kapıcılıktır. Kapıcılar apartmanların en alt katında, kalorifer dairesi ile iç içe küçük bölmelerden oluşan dairelerde yaşamlarını sürdürmektedirler. Sanatçı, kapıcı dairesinin iç yüzünü gösterirken, bellek ve kültür ilişkisini de izleyiciye aktarmaktadır. Başka bir deyişle, köyden kente göç ederken, alışkanlıklarını, kültürlerini de yanlarında getirip, küçük bir dairede o hayatı sürdürmeye devam eden insanların yaşamlarına odaklanır. Evlerinin dekore edilmiş biçimi gelinen yeni çevreye uyum sağlama, entegre olma çabasını; kırsal alandan gelen alışkanlıklarla kentsel yaşam biçimini birbirine karmaya yönelik deneyimleri yansıtıyor. Kapının kendisinin henüz monte edilmediği bir kapı çerçevesinden, kasaşından gözüktüğü kadarıyla, şehir ve köy kültürünün karması kıyafetleriyle bir kadın ve üç çocuk yer alıyor içeride. Odanın büyük bir kısmını yatak işgal ediyor. Yatak örtüsünün sahip olduğu soyut tasarım, yerdeki halının geleneksel deseniyle çelişiyor. Yatağın üstündeki renkli yastıklar tepelime yığılmış bir biçimde duruyor; yukarıda dekorasyon amacıyla bu tür evlerde sıklıkla kullanılan duvar halısının bir parçası görünüyor. Televizyon, duvar takvimi, çocuk oyuncakları gibi kentsel kültür nesnelere de resimde yer bulmuş. Farklı etkilenmelerin birbirine karışıyor olması Karamustafa'nın pek çok çalışmasında işlenen bir olgu (Heinrich, 2009: 19-20).

Resim 1: Gülsün Karamustafa, *Kapıcı Dairesi*, 1976 30 x 40 cm, Teknik:?, 1976

Sanatçının 1976 tarihli “Örtülü Medeniyet” adlı çalışması da, kültürler arası geçiş ve adaptasyon ilişkisine dair önemli bir örnektir. Geleneksel bir süsleme sanatı olan dantel işleme ve örgü evleri süsleyen bir aksesuar olarak belli bir sınıfa temsil etmektedir. Diğer bir deyişle, kendilerine dantellerle bir estetik alan yaratan, evlerin içini süsleyen bir sınıfa göstermektedir. Eserde de bu sınıfa ait bir görüntü vardır; çoğunlukla köyden kente göç etmiş, bulunduğu yeni coğrafyada kültürünü ve kimliğini sürdürme çabasında olan göçmenin evini, yani en mahrem alanını konu almaktadır çalışma. Resimde, dikiş makinesinin üstünde, bardağın altında, radyonun üstünde, bardakların ve tabakların dizildiği rafın üstünde, buzdolabının üstünde kısacası evdeki değer biçilen her nesnenin üstünde dantel işlemelerini görmek mümkündür. Hanna Heinrich ise durumu şu şekilde açıklamaktadır. “...teknolojik kazanımların sahip olduğu soğukluk bir biçimde evcilleştiriliyor. Aynı zamanda bu örtme edimi, modern olanın (İstanbul) üzerinin geleneksel olan (Anadolu) tarafından nasıl örtüldüğünün, ve göç ile gelmiş insanların değer ve gereksinimlerinin kentsel kültür üzerinde nasıl etkiler bıraktığının eğretilmesi olarak işliyor (Heinrich, 2009: 22-23).

Resim 2: Gülsün Karamustafa, “Örtülü Medeniyet”, 35x41 cm, Kağıt Üzerine Guvaş Boya, 1976.

Resim 3: Gülsün Karamustafa, “Star Wars”, 32.5x45 cm, Kağıt Üzerine Guvaş Boya, 1982.

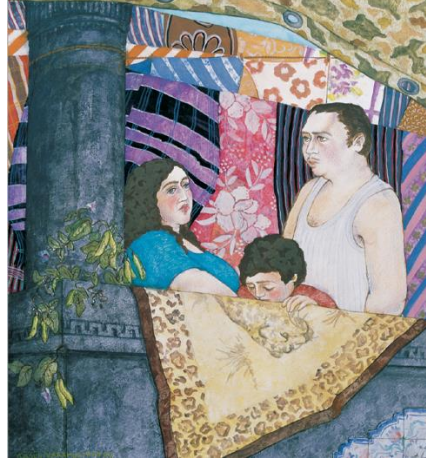

Gülsün Karamustafa birçok çalışmasında kitsch kavramından sıklıkla yararlanmaktadır. Sanatçının seçtiği konular kadar plastik anlamdaki üslubu, diğer bir deyişle resmi illüstratif bir sınıra çekmesi de bu anlatıyı güçlendirmektedir. Kitsch kavramı endüstri devrimi ardından Batı felsefesi ve sanatının tartıştığı konular arasındadır. Tıpkı arabesk konusunda olduğu gibi yüksek sanat, alçak (düşük) sanat tartışmalarını da beraberinde getiren bu kavram, her ne kadar bir cümleye indirgenmeyecek kadar kapsamlı ve başka bir çalışmanın konusu olacak kadar derinlikli olsa da kısaca: Bayağı, estetiği ucuzlaştıran, ucuz taklit ve klişeleri barındırması gibi kavramlarla ilişkilendirilerek tartışılmaktadır. Sanatçının “Star Wars” (1982) adlı çalışması da, bu yönde verilebilecek bir örnektir. Resimde kırsal alışkanlıkların birer simgesi olan şalvar ve başörtüsü ile şehir hayatının bir parçası olan sinemanın ünlü bilimkurgu filmine ait logonun yer aldığı bir tişört giymiş bir kadın portresini görülmektedir. Sanatçı bu iki zıtlığı bir araya getirerek melez bir yapı oluşturmaktadır ki bu melez oluşum, göçle birlikte oluşan yeni kentin bir görüntüsünü de barındırmaktadır. Başka bir deyişle, bu resim değişmeye başlayan yeni alışkanlıklarla geleneksel olanın bir karması olarak karşımıza çıkışın bir örneğidir. Bu durumu Heinrich şu şekilde

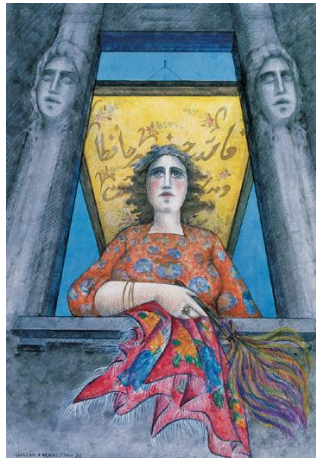
açıklamaktadır :Kitle kültürünü hak ettiği şekilde, yaşanmış bir yerellik olarak (ama yöresellik/bölgesellik değil) üstlenen ilk sanatçı Gülsün Karamustafa'dır. Yapıtları, kitle kültürünü henüz geleneksel halk kültürünün verilerinden tam olarak ayırmamış olduğu bir eşikte yakalamasıyla dikkat çeker, ama bu sürecin süregiden bir sahicilik" kaybı olduğunu hissettirir (Koçak, 2009:181-182).

"İstanbul Palas" (1982) ve "Balkon" başlıklı çalışmalarda figürler balkonda resmedilmiş. Balkondaki mimari unsurlar, "palas" kelimesinin başlıkta kullanılmasına da işaret edildiği gibi, Neo Klasik ya da Art Nouveau üsluplarla yapılmış evlerde oturduğuna işaret ediyor. Her iki eserde de, eklektik, melez yapı dikkat çekici şekilde karşımıza çıkmaktadır. Diğer çalışmalarda olduğu gibi bu iki çalışmada da, köyden kente göç ediş ve yeni yaşam alanına kendi kültürünü de eklediği görülmektedir. Balkon'da espasın neredeyse tamamı çamaşır ipine dizilmiş rengarenk desenli örtüler tarafından kaplanırken, "İstanbul Palas"ta iki sütun arasına gerilmiş duvar halısının üzerinde Arap alfabesiyle yazılmış sözcükler görülüyor. Her iki kompozisyonda da İstanbul'a göç etmiş insanların karşılaştıkları yeni çevre ve modern kültür ile girdikleri ilişkiler dahilinde, kendi geleneklerini koruma çabaları öne çıkıyor (Heinrich, 2009: 19-20).

Resim 4: Gülsün Karamustafa, "Balkon", 52x57 cm, Kağıt Üzerine Guvaş Boya, Füzen, 1982.

Resim 5: Gülsün Karamustafa, "İstanbul Palas", 39.5x56 cm, Kağıt Üzerine Guvaş Boya, Füzen, 1982

Sanatçının 3. İstanbul Bienali'nde sergilenen "Mistik Nakliye" (1992) adlı çalışması da köyden kente, kültür değişimleri bağlamında göç kapsamında incelenebilecek bir eserdir. Enstalasyonda demir küfelerin içlerine yerleştirilmiş rengarenk geleneksel Türk yorganları bulunmaktadır. Diğer

eserlerinde olduğu gibi bağlamından koparılmış, yeni bir yere yerleştirilmiş melez nesnelere karşımıza çıkmaktadır. Bu nesnelere aracılığı ile, köyden kente göç ile değişen hayatlar, hafıza, bellek, anı, kültür gibi kavramların yer değiştirmesi ve tüm bunlara bağlı olarak yersiz yurtsuzlaşma olgusu izleyiciye aktarılmaktadır. Dramatik bir hikayenin anısı ve hatırlattığıdır bu. Gündelik yaşamda altına sığınılan yorganların, birer hayatı da temsil ettiği düşünülebilir. Vasıf Kortun bu eser için şu açıklamayı yapmaktadır: “Eskiden mahalle pazarlarında hamallar, alışverişten dönenlerin sebze ve meyvelerini evin kapısına kadar sırtlarında, kamış ya da ince dallardan örülmüş küfelerde taşırlardı. Kent değiştiği küfeler yerini, otoparklarda otomobillere kadar sürülen market arabalarına bıraktı. Müstakil hamallar ortadan kalktı. Mistik Nakliye, market arabasıyla küfenin arasında, ne birinin ne ötekini tümüyle birbirini sildiği bir zamana kilitlenir. Karamustafa, tekerlekli küfe biçiminde çok sayıda oluşturduğu metal market arabalarının içine yorganları, yüklüğü oturtur; göç ve yerinden edilmişliği yeniden hatırlatarak kente yeni gelmiş, pazara pazı ve sırtlanma kuvvetinden başka şeyler sunmayı henüz bilmeyen, güvencesiz konumdaki bir emekçi grubuna da odaklanır (Kortun, 2013: 1).

Gülsün Karamustafa, eserlerinde göç olgusunu ele alırken, onu yalnızca plastik bir anlatının parçası gibi göstermemektedir. Göç edenlerle bir temas kurmakta ve onların dünyasını görünür kılmaktadır. Bu durum günümüz için çok rahatça ifade edilebilecek bir şey olsa da sanatçının çalışmalarını ürettiği dönem göz önüne alındığında, konuya bakışı çağının ötesindedir. Kendinden öncekilerin dramatize ederek şekillendirdiği sınıf temsilini, doğrudan arkeolojik bir kazı yapar gibi incelediği görülmektedir. Bununla birlikte, Gülsün Karamustafa'nın işleri köyden kente göç edenlerin iç mekânlarına odaklanmaktadır. Hem o iç mekânlara hem o iç mekânlarda yaşayan insanların ikili kültürünü ve bu ikili kültürden oluşan arada kalma durumunu göz önüne sermektedir. Başka bir deyişle, o kapıcı dairesinde ya da dışındaki hayatta bu kişiler neler yaşıyor, ne hissediyor, kentten nasıl etkileniyor veya ne kadar adaptasyon sağlıyor sorularının yanıtlarını görmek mümkündür.

Resim 6: Gülsün Karamustafa, “Mistik Nakliye”, Enstalasyon, 1992.

4. Sonuç

Göç olgusu, asırlardır devam eden ve günümüzde daha hızlı bir ivme kazanmış, hükümetlerin üzerine tartıştığı, çıkış yolları aradığı en önemli konulardan biridir. Türkiye'nin modernleşme süreci içerisinde gelişen ve uygulanan siyasal ve ekonomik politikalar doğrultusunda, göç kavramı ortaya çıkmış ve 1950'li yıllardan itibaren köyden kente göç olgusu başlamıştır. Türkiye için 1950'ler ile başlayan göç, çeşitli tarihlerde ekonomik, siyasal gibi çoğaltılabilecek birçok farklı nedene bağlı olarak artarak çoğalmıştır. Sanatın farklı alanlarında da ana malzemeye dönüşen göç

kavramı 1960'lı yıllardan itibaren de modern Türk resim sanatında görülmeye başlamıştır. Türk resim sanatı içerisinde 70'ler, 80'ler ve 90'lar boyunca da; yeni oluşan kentin doğurduğu ekonomik, sosyolojik ve kültürel değişimleri kendisine konu edinmiş sanatçılardan biri Gülsün Karamustafa'dır.

Sanatçı göçe bakarken; göç ile birlikte değişen yaşam biçimleri, köylünün kente uyum süreci, bu sürecin yarattığı yeni kültür, tüm bunlarla birlikte oluşan sınıfsal ayrımlar karşımıza çıkarmaktadır. Karamustafa bu çalışmalarıyla, aynı zamanda bir belge sunmaktadır, başka bir deyişle bir dönemin nelerden ve nasıl etkilendiğini gözler önüne sermektedir. "Kapıcı Dairesi" adlı çalışmasında, kapıcı dairesinin iç yüzünü gösterirken, bellek ve kültür ilişkisini de izleyiciye aktarmaktadır. Köyden kente göç ederken, alışkanlıklarını, kültürlerini de yanlarında getirip, küçük bir dairede o hayatı sürdürmeye devam eden insanların yaşamlarına odaklanır. Sanatçının "Örtülü Medeniyet" adlı çalışması da, kültürler arası geçiş ve adaptasyon ilişkisine dair önemli bir örnektir. Dantellerle süslenmiş bir göçmen evini izleyiciye aktarırken, yeni oluşan değerlerin estetikleştirme çabasını aktarmaktadır. "Star Wars" adlı çalışmada da, kitsch kavramını görmek mümkündür. Resimde kırsal alışkanlıkların birer simgesi olan şalvar ve başörtüsü ile şehir hayatının bir parçası olan sinemanın ünlü bilimkurgu filmine ait logonun yer aldığı bir tişört giymiş bir kadın portresini görülmektedir. Resimdeki figür melezleştirilen bir imgeye dönüşmektedir. "İstanbul Palas" ve "Balkon" başlıklı çalışmalarda da melez, eklektik yapıyı görmek mümkündür. Neo Klasik mimari içerisinde figürler, mekânsal olarak farklı bir bağlamda ama kendi kültürlerine ait imgelerle karşımıza çıkmaktadır. "Mistik Nakliye" adlı enstalasyonda da, bağlamından koparılmış, yeni bir yere yerleştirilmiş melez nesnelere karşımıza çıkmaktadır. Bu nesnelere aracılığı ile, köyden kente göç ile değişen hayatlar, hafıza, bellek, anı, kültür gibi kavramların yer değiştirmesi ve tüm bunlara bağlı olarak yersiz yurtsuzlaşma olgusu izleyiciye aktarılmaktadır.

KAYNAKÇA

- Erdoğan, Ö. (2016) Kentsel Yaşam ve Yozlaşma ABMYO Dergisi Sayı 41 (13-33)
- BAYDAR, G. (2013) “Sessiz Direnişler ya da Kırsal Türkiye ile Mimari Yüzleşmeler”, (Çev. Nurettin Elhüseyni, Ed. Sibel Bozdoğan- Reşat Kasaba) Türkiye’de Modernleşme ve Ulusal Kimlik, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Heinrich, B. (2007) Güllerim Tahayyülerim, (Çev. Erden Kosova), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Koçak, O. (2009) Modern ve Ötesi- Elli Yılın Sanatına Kenar Notları, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları
- Kongar, E. (2007), 21. Yüzyılda Türkiye, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Kortun, V. (2013) <http://blog.saltonline.org/post/95086465134/mistik-nakliye>
- ÖZBEK, Meral (2013), “Arabesk Kültür: Bir Modernleşme ve Popüler Kimlik Örneği”,(Çev. Nurettin Elhüseyni, (Ed. Sibel Bozdoğan- Reşat Kasaba), **Türkiye’de Modernleşme ve Ulusal Kimlik**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5cae30387acdf3.07329288 (Erişim Tarihi: 09.02.2019)

Görsel Kaynakça

- Resim 1. Heinrich, B. (2007) Güllerim Tahayyülerim, (Çev. Erden Kosova), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Resim 2. Heinrich, B. (2007) Güllerim Tahayyülerim, (Çev. Erden Kosova), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Resim 3. <https://brooklynrail.org/2016/09/artseen/glsn-karamustafa-chronographia> (Erişim Tarihi 10.03.2019)
- Resim 4. <https://saltonline.org/en/1158/duskun-ikona-gulsun-karamustafanin-sanatina-retorik-yaklasim-1981-1992> (Erişim Tarihi 02.20.2019)
- Resim 5. <https://saltonline.org/en/1158/duskun-ikona-gulsun-karamustafanin-sanatina-retorik-yaklasim-1981-1992> (Erişim Tarihi 02.20.2019)
- Resim 6. <https://saltonline.org/en/1158/duskun-ikona-gulsun-karamustafanin-sanatina-retorik-yaklasim-1981-1992> (Erişim Tarihi 02.20.2019)

MESLEK YÜKSEKOKULU ÖĞRENCİLERİNİN EĞİTİM-ÖĞRETİM İLE İLGİLİ 2007 ve 2017 YILINDAKİ GÖRÜŞLERİNİN KARŞILAŞTIRILMASI (TEKİRDAĞ MYO ÖRNEĞİ)*

Gürcan UZAL¹
Hasan METE²
Aytekin ERDEM³
Duygu HÜYÜK⁴

Öz

Bu çalışmanın amacı, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi Teknik Bilimler Meslek Yüksekokulu öğrencilerinin eğitim-öğretim ile ilgili görüşlerinin on yıl sonraki değişikliğinin ortaya konulmasıdır. Araştırma tarama modelinde bir çalışmadır. 2006-2007 Eğitim-Öğretim yılındaki araştırmanın evrenini 2251 öğrenci, örneklemini 207 öğrenci ve 2016-2017 Eğitim-Öğretim yılındaki araştırmanın evrenini, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi Teknik Bilimler Meslek Yüksekokulu'nda öğrenim gören 7189 öğrenci, araştırmanın örneklemini ise bu adaylar arasından rastgele seçilen 207 öğrenci oluşturmaktadır. Araştırma kapsamında öğrencilerden veri toplamak için kullanılan ölçme aracı; Cronbach Alfa iç tutarlılık katsayısı $\alpha=0.74$ olan yedisi olumlu, beşi olumsuz olmak üzere 12 sorudan oluşan beşli Likert tipi bir ölçektir. Ölçekten elde edilen veriler, SPSS paket programından yararlanılarak betimsel ve yordamalı istatistik tekniği ile analiz edilmiştir. Öğrencilerin 2006-2007 ve 2016-2017 Eğitim-Öğretim yıllarındaki eğitim ile ilgili görüşlerini belirlemek için kullanılan ölçekten elde edilen ortalama puanları arasındaki farkın anlamlılığı için Mann Whitney U-Testi yapılmıştır. Test sonuçları, öğrencilerin eğitim-öğretim ile ilgili görüşlerinde olumlu yönde bir artış olduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Meslek yüksekokulu, öğrenci, öğretim elemanı, atölye, laboratuvar.

COMPARISON OF VOCATIONAL SCHOOL STUDENTS' OPINIONS ABOUT EDUCATION -TRAINING IN 2007 AND 2017: TEKİRDAĞ VOCATIONAL SCHOOL EXAMPLE

Abstract

The purpose of this study is to show the changes of the opinions of the students of Vocational School of Technical Sciences of Tekirdağ Namık Kemal University about education after 10 years. The study was carried out in survey model. 2251 students constituted the universe of the former research. 7189 students constituted the universe of the current research. The samples of the both researches are composed of 207 students who were randomly selected among these universes. The measurement tool used to collect data from students is a five-point Likert-type measure. The data obtained from the scale were analyzed using descriptive and inferential statistical techniques and SPSS package program. Mann Whitney U-Test was conducted to determine the significance of the difference between the mean scores obtained from the scale used to determine students' views on education in the 2006-2007 and 2016-2017 academic years. Test results has shown that there is a positive increase in students' views on education and training.

Keywords: Vocational school, student, teaching staff, workshop, laboratory.

---

* Bu çalışma ISVET 2017 II. Uluslararası Yükseköğretimde Mesleki Eğitim ve Öğretim Sempozyumu'nda sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, guzal@nku.edu.tr, GSM:532 731 19 47

² Dr. Öğr. Üyesi, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, hmete@nku.edu.tr, GSM:534 400 03 57

³ Dr. Öğr. Üyesi, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, aerdem@nku.edu.tr, GSM:505 660 18 39

⁴ Öğr. Gör. Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, dhuyuk@nku.edu.tr, GSM:536 879 6871

Giriş

Meslek yüksekokulları dört yarıyillik eğitim ve öğretim veren yükseköğretim kurumları (www.yok.gov.tr) olup; endüstri, ticaret, turizm ve diğer sektörlerin ihtiyaç duyduğu meslek ve teknik elemanlarını yetiştirmek için mesleğin gerektirdiği bilgi, beceri, davranış ve alışkanlıkları kazandırmaya çalışmaktadırlar. Bu okullardan mezun elemanların güncel yaşamda başarılı olabilmeleri için; sektörün beklentisi olan bilgi ve beceriye sahip olmaları, çalışma alanlarında birlikte oldukları kişilerle kolay iletişim kurabilmeleri, güncel teknolojiyi yetkin bir şekilde kullanabilmeleri, yeterli düzeyde yabancı dil bilgisine sahip olmaları, yaşam boyu öğrenmeye ve öğrendiklerini pratiğe geçirme konusunda istekli olmaları beklenmektedir (Özdemir, Öztekin ve Özdemir, 2016, s:244, alıntı; Görmüş ve Bektaş, 2002). Mesleki ve teknik eğitim süreci, en genel anlamıyla, bireyin kendisi ve toplumu yararına bir mesleği edinirken mesleğin gerektirdiği bilgi, beceri, davranış ve alışkanlıkları kazanarak zihinsel, duyuşsal, ekonomik ve kişisel yönden yetkinleştirilmesini sağlar (Uçar ve Özerbaş, 2013 alıntı: Şahinkesen, 1992: 691).

Günümüzde teknolojinin hızla gelişip değişmesi nedeniyle, sektörlerin bu değişen ve gelişen şartlara uyum sağlayacak özellikte, güncel teknolojik sistemleri anlayabilen, problem çözebilen, teknik eğitim görmüş bireylere gereksinimi gittikçe artmaktadır (Birinci ve Arı, 2004; Nalçakan ve Nalçakan, 2007). Bu özellikleri taşıyan elemanları kısa sürede yetiştirerek sektörün gereksinimini karşılayacak olan yükseköğretim kurumları meslek yüksekokullarıdır. Bu nedenle bu okullar birçok ülkede ilgi görmüş olup yaygınlaşmaları da sürmektedir (Ergin ve Yağcı, 2003).

Türkiye’de 1975 yılında Milli Eğitim Bakanlığı bünyesinde 45 meslek yüksekokulu açılarak mesleki ve teknik eğitime hız verilmiştir. Meslek Yüksekokulları, 1981 yılında ise 2547 sayılı Yükseköğretim Kanunu ile ön lisans eğitimi veren birimler olarak üniversitelere bağlanmıştır. Meslek yüksekokullarının teknik programlarından mezun öğrencilere “tekniker”, sosyal programlarından mezun olanlara ise “meslek elemanı” unvanı verilmektedir (Öktem ve Şahin 2011, alıntı: Köktürk vd., 2005).

Meslek Yüksekokulları üniversitelere bağlanmadan önce, öğretim elemanları genellikle lisans mezunu iken, Yükseköğretim Kanunu’nun uygulanmasından sonra akademik kadroları ve program sayıları artmıştır. Bu nedenle, 1982 yılından itibaren Meslek Yüksekokulları, eğitim-öğretim faaliyetlerinin yanında araştırma-geliştirme çalışmaları ile de Türk yükseköğretimine katkıda bulunmaktadır. Ancak bu kurumların kaynaklarının sınırlı olması nedeniyle yüksek nitelikli meslek elemanı ve tekniker yetiştirdiklerini belirtmek güçtür. Çünkü birçok Meslek Yüksekokulu kendisine ait bağımsız binalarda eğitim-öğretim faaliyetinde bulunamamakta, atölye, laboratuvar vb. mekân ile birlikte yeterli nitelik ve nicelikte öğretim elemanı sıkıntısı çekmektedirler (Gündüz, Ceyhan ve Esengün, 2015). Ayrıca mevcut öğretim elemanlarının mesleki gelişimlerinin sağlanamaması da eğitim-öğretim faaliyetlerinin nitelikli hale gelmesine engel olmaktadır. Buna benzer sorunlar, Meslek Yüksekokulu mezunlarının sektörün beklentilerini yüksek düzeyde karşılayamamasına neden olmaktadır.

Ülkemizin 2023 hedeflerine paralel olarak, ilgili tüm sektörlerin ihtiyaç ve beklentilerini karşılayabilecek düzeyde bilgi ve beceri sahibi, nitelikli ara elemanların Meslek Yüksekokulları tarafından karşılanabilmesi için mesleki ve teknik ön lisans eğitim sorunlarının giderilmesi ve Meslek Yüksekokullarının daha yüksek akademik ve teknik beceri sahibi öğrenciler tarafından tercih edilmesinin sağlanması da gerekli olmaktadır (Sertel, Yıldırım ve Özmen Akyol, 2017). 2017-2018 eğitim-öğretim yılından itibaren sınavsız geçişin kaldırılmasının akademik ve motivasyon düzeyi yüksek öğrencilerin Meslek Yüksekokullarını tercih edebilmesi yönüyle bu okulların niteliğinin artacağı düşünülmektedir.

İşsizlik ülkemizin en önemli sorunlarından birisidir. Çeşitli sektörlerde çeşitli kademelerde nitelikli elemana ihtiyaç duyulduğu gibi, aynı zamanda ön lisans mezunu meslek elemanının ilgili sektörlerde sunulması da önemli bir sorundur (Nalçakan ve Nalçakan 2007, s:47). Bu nedenle,

nitelikli ön lisans mezunu yetiştirecek olan Meslek Yüksekokullarının sektörlerin beklentileri doğrultusunda yeniden yapılandırılması gittikçe önem kazanmaktadır (Sönmez, 2008).

Eğitim-öğretim sürecinin odağında öğrenci bulunmaktadır. Bu nedenle öğrencinin eğitim-öğretim hizmetleriyle ilgili memnuniyeti öğrencinin öğrenme motivasyonunu da etkiler. Bu doğrultuda öğrencinin eğitim-öğretim ile ilgili memnuniyeti önem kazanmaktadır. Meslek Yüksekokullarının sürdürülebilir kaliteye ve kalite güvencesine (Erdem ve Açıkgoz, 1998) ulaşabilmelerinin boyutlarından biri de, öğrenci memnuniyetidir. Öğrencilerin memnuniyeti, genelde üniversitelerin özelde ise Meslek Yüksekokullarının kaliteli çıktı vermesini sağlayacaktır (Cin, Özdem, Kesicioğlu, Alver, Değirmençay, ve Sancak, 2017, alıntı: Eyck vd., 2009; Witowski, 2008; Keller, 2007; Kayıkcı ve Sayın, 2010).

Meslek Yüksekokullarında nitelikli meslek elemanı ve tekniker yetiştirebilmek için, eğitim-öğretim yapılan fiziki mekânların yeterliliğinin yanında, öğretim elemanlarının sektörün beklentilerini karşılayacak düzeyde uygulama becerisine sahip olmaları, öğrencilerin hazır bulunuşluklarının ve atölye ile laboratuvar donanımlarının yeterli olmasının yanı sıra öğretim materyallerinin etkili bir şekilde kullanılması da gerekmektedir. Bu nedenle, Meslek Yüksekokullarındaki atölye ve laboratuvarların, öğretim programlarının ve öğrenci danışmanlık hizmetlerinin yeterliliği ile eğitim-öğretimin niteliği konusundaki öğrenci görüşlerinin yıllara göre değişim gösterip göstermediğinin belirlenmesi önem kazanmaktadır. Bu noktadan hareketle çalışmanın amacı, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi Teknik Bilimler Meslek Yüksekokulu'ndaki öğrencilerin 2006-2007 ile 2016-2017 Eğitim-Öğretim yıllarındaki eğitim-öğretim hakkındaki görüşlerinin karşılaştırılmasıdır. Bu amaç doğrultusunda aşağıdaki sorulara cevap aranmıştır.

1. Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi Teknik Bilimler Meslek Yüksekokulu'ndaki öğrencilerin 2006-2007 ve 2016-2017 eğitim-öğretim yıllarındaki eğitim-öğretim hakkındaki görüşlerinin düzeyi nedir?

2. Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi Teknik Bilimler Meslek Yüksekokulu'ndaki öğrencilerin 2006-2007 ve 2016-2017 eğitim-öğretim yıllarındaki eğitim-öğretim hakkındaki görüşleri arasında anlamlı bir farklılık var mıdır?

1. Yöntem

1.1. Araştırmanın Modeli

Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi Teknik Bilimler Meslek Yüksekokulu'ndaki öğrencilerin 2006-2007 ile 2016-2017 Eğitim-Öğretim yıllarındaki eğitim-öğretim hakkındaki görüşlerinin karşılaştırılması amaçlanan araştırmamızda, Uzal, Erdem, Yamaç ve Hüyük (2007) tarafından geliştirilen bir ölçme aracı uygulanarak, nicel araştırma yöntemlerinden tarama modeli kullanılmıştır. Tarama modelleri, geçmişte ya da halen var olan bir durumu mevcut şekliyle betimlemeyi amaçlayan araştırma yaklaşımıdır (Büyüköztürk, 2012; Karasar 2015).

1.2. Evren ve Örneklem

Araştırmanın evrenini, 2006-2007 Eğitim-Öğretim yılında, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi Meslek Yüksekokulu'nun Teknik Programları ile İktisadi ve İdari Programlarında öğrenim gören öğrenciler (2251) ile 2016-2017 Eğitim-Öğretim yılında, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi Teknik Bilimler Meslek Yüksekokulu'nda öğrenim gören 7189 öğrenci, araştırmanın örneklemi ise bu öğrenciler arasından rastgele seçilen 207 öğrenci oluşturmaktadır. Yapılmış olan araştırmanın örneklem sayısından kaynaklanan hataları; 2006-2007 Eğitim-Öğretim yılı için %90 güven seviyesinde %5.45, 2016-2017 Eğitim-Öğretim yılı için %90 güven seviyesinde %5.63 olarak hesaplanmıştır.

1.3. Veri Toplama Aracı

Araştırma kapsamında, öğrencilerin görüşlerinin ölçülmesi amacıyla kullanılan veri toplama aracı; Uzal vd. (2007) tarafından geliştirilmiş ve kullanılmış, Cronbach Alfa iç tutarlılık katsayısı $\alpha=0.74$ olan, yedisi olumlu beşi olumsuz olmak üzere, beşli Likert tipi derecelmeli 12 sorudan oluşan bir ankettir.

1.4. Verilerin Analizi

Sosyal bilimlerde eğitim ve psikoloji araştırmalarında Likert tipi derecelmeli ölçekler kullanılarak ölçülen ilgi, kaygı, tutum vb. değişkenler aslında sıralama ölçeğine girmesine rağmen, araştırmacılar tarafından daha güçlü istatistikler kullanabilmek için, Likert tipi derecelmeli ölçeklerin aralık ölçeğinde kabul edildiği görülmektedir (Büyüköztürk, 2012, s:4).

Verilerin betimsel ve yordamalı analizinde, SPSS 15.0 paket programından yararlanılmıştır.

Veri toplama aracından elde edilen ham puanların normal dağılım gösterip göstermediğini belirlemek amacıyla merkezi yayılım ölçütleri bulunmuştur [2006-2007 Eğitim-Öğretim yılı için ($\bar{X}=41.94$; Med=42.00; Mod=39.00), 2016-2017 Eğitim-Öğretim yılı için ($\bar{X}=45.62$; Med=45.00; Mod=43.00)]. Ayrıca çarpıklık katsayısını ve basıklık katsayısını, sırasıyla çarpıklığın ve basıklığın standart hatasına böldüğümüzde 2006-2007 Eğitim-Öğretim yılı için çıkan değerler (-0.318/0.169) **-1.88**, (0.349/0.337) **1.04**, 2016-2017 Eğitim-Öğretim yılı için çıkan değerler (0.105/0.169) **0.62**, (0.322/0.337) **0.96** hesaplanmış olup $\alpha=0.05$ için hesaplanan katsayılar (**-1.96**) ile (**+1.96**) arasında kaldığından, dağılım normal kabul edilebilir (Can, 2014, s:85).

Veri toplama aracından elde edilen verilerin betimsel istatistikleri hesaplanmış ve Mann Whitney U-Testi (Mann Whitney U-Test for Independent Samples) ile iki grubun ortalamaları arasında fark olup olmadığına bakılmıştır.

2. Bulgular

Bu bölümde Teknik Programlar ile İktisadi ve İdari Programlarda öğrenim gören tekniker ve meslek elemanı adaylarının bilgi formuna verdikleri cevaplar değerlendirilmiştir.

2.1. Betimsel İstatistik

2.1.1. Öğrencilerin Kişisel Bilgileri

2.1.1.1. 2006-2007 Eğitim-Öğretim Yılı

Araştırmaya katılan öğrencilerin 105 (%51)'i normal örgün öğretimde, 102 (%49)'si ikinci öğretimde öğrenim görmektedir. Öğrencilerin 157 (%76)'si erkek, 50 (%24)'si kadındır. Bilgi formuna cevap verenlerin 156 (%75)'si meslek lisesi, 21 (%10)'i teknik lise, 10 (%5)'u genel lise, 15 (%7)'i diğer, 5 (%3)'i Anadolu lisesi mezunudur. 170 (%81)'i iki yıl, 25 (%12)'i üç yıl, 9 (%4)'ü dört yıldan beri meslek yüksekokulunda okumakta olup 1(%1)'i diğer ve 2(%2)'si af öğrencisidir.

2.1.1.2. 2016-2017 Eğitim-Öğretim Yılı

Araştırmaya katılan öğrencilerin 194 (%94)'ü normal örgün öğretimde, 13 (%6)'ü ikinci öğretimde öğrenim görmektedir. Öğrencilerin 170 (%82)'i erkek, 37 (%18)'si kadındır. Bilgi formuna cevap verenlerin 148 (%72)'i meslek lisesi, 59 (%28)'u teknik lise mezunudur. 108 (%52)'i iki yıl, 39 (%19)'u bir yıl, 30 (%15)'u üç yıl, 15 (%7)'i diğer, 13 (%6)'ü dört yıldan beri meslek yüksekokulunda okumakta olup, 2 (%1)'si af öğrencisidir. Meslek Yüksekokulumuzun 23.05.2008 tarihinde Sosyal Bilimler ve Teknik Bilimler Meslek Yüksekokulu olarak ikiye ayrılması ve öğrenci görüşlerinin bahar dönemi yarıyıl sınavları esnasında alınması gibi nedenlerden dolayı, 2016-2017 Eğitim-Öğretim yılında ikinci öğretim öğrencilerinden yeterli sayıda görüş alınamamıştır.

2.1.2. Öğrencilerin Eğitim-Öğretim İle İlgili Görüşleri

Ölçeğin aralık genişliği, “*aralık genişliği = dizi genişliği / yapılacak grup sayısı*” formülü ile oluşturulan ölçekte; seçenekler ve sınırlar Tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 1: Seçenekler ve sınırlar

Ağırlık	Seçenekler	Sınır
5	Tümüyle Katılıyorum	4.20 – 5.00
4	Kısmen Katılıyorum	3.40 – 4.19
3	Kararsızım	2.60 – 3.39
2	Kısmen Katılmıyorum	1.80 – 2.59
1	Tümüyle Katılmıyorum	1.00 – 1.79

Öğrencilerin 2006-2007 ve 2016-2017 Eğitim-Öğretim yılındaki görüşlerinin ortalaması ve standart sapması Tablo 2’de gösterilmiştir.

Tablo 2: Öğrencilerin eğitim-öğretim ile ilgili görüşlerinin ortalaması ve standart sapması

Öğrenci Görüşleri	N=207	$\bar{X}_1$	SS ₁	$\bar{X}_2$	SS ₂	Görüşlere Katılım
og5. Meslek yüksekokulunda başarılı olabilmek için her derse ciddi bir şekilde çalışmak gerekmektedir.		4.55	.94	4.38	1.01	Tümüyle Katılıyorum
og8. Meslek yüksekokulunda mesleğimle ilgili temel kavramları ve ilkeleri daha iyi öğreniyorum		4.00	1.09	4.18	1.04	Kısmen Katılıyorum
og6. Öğretim elemanlarının çoğu ders dışında da öğretim ve danışmanlık yönünden yardımcı olmaktadırlar		3.40	1.39	3.98	1.18	Kısmen Katılıyorum
og16. Meslek yüksekokulundaki öğretim programları teorik ve pratik dersler açısından yeterlidir		3.38	1.28	3.87	1.08	Kararsızım-Kısmen Katılıyorum
og7. Meslek yüksekokulundaki öğretim elemanları meslek lisesindeki öğretmenlere göre, öğrenimde bize daha fazla yardımcı olmaktadırlar.		3.12	1.46	3.82	1.21	Kararsızım-Kısmen Katılıyorum
og11. Meslek yüksekokulunda disiplinli, mesleğimi sevdiğim bir ortamla karşılaştım		3.08	1.46	3.78	1.17	Kararsızım-Kısmen Katılıyorum
og17. Meslek yüksekokulunda mesleğimle ilgili olarak edindiğim bilgiler derinlemesine (detaylı) ve yeterli		2.98	1.37	3.75	1.19	Kısmen Katılıyorum
og3. Meslek yüksekokulundaki laboratuvar ve atölyeler meslek lisesindekilere göre daha donanımlı değildir		3.01	1.54	3.01	1.46	Kararsızım
og4. Meslek yüksekokulunda uygulamalı derslere meslek lisesindekine göre daha az önem verilmektedir		2.91	1.52	3.02	1.50	Kararsızım
og9. Meslek yüksekokulunda mesleki bilgilerimdeki eksikliklerimi gideremiyorum		2.90	1.43	2.91	1.44	Kararsızım
og15. Meslek yüksekokulundaki uygulama (atölye, laboratuvar) çalışmaları yeterli değildir		2.83	1.57	3.32	1.42	Kararsızım
og10. Meslek yüksekokulundaki öğretim elemanlarının çoğu bizimle ciddi anlamda ilgilenmiyorlar		2.89	1.39	2.47	1.44	Kararsızım-Kısmen Katılmıyorum

Tablo 2 incelendiğinde öğrencilerin bilgi formuna verdikleri cevaplardan aşağıdaki sonuçlar elde edilmiştir.

“**og5.** Meslek yüksekokulunda başarılı olabilmek için her derse ciddi bir şekilde çalışmak gerekmektedir” görüşüne, 2007 yılındaki öğrenciler ($\bar{X}_1=4.55$) ile 2017 yılındaki öğrencilerin ($\bar{X}_2=4.38$) *tümüyle katıldıkları* anlaşılmıştır.

“**og8.** Meslek yüksekokulunda mesleğimle ilgili temel kavramları ve ilkeleri daha iyi öğreniyorum” görüşüne, 2007 yılındaki öğrenciler ($\bar{X}_1=4.00$) ile 2017 yılındaki öğrencilerin ($\bar{X}_2=4.18$) kısmen katıldıkları görülmüştür.

“**og6.** Öğretim elemanlarının çoğu ders dışında da öğretim ve danışmanlık yönünden yardımcı olmaktadır” görüşüne, 2007 yılındaki öğrenciler ($\bar{X}_1=3.40$) ile 2017 yılındaki öğrencilerin ($\bar{X}_2=3.98$) kısmen katıldıkları belirlenmiştir.

“**og16.** Meslek yüksekokulundaki öğretim programları teorik ve pratik dersler açısından yeterlidir” görüşüne, 2007 yılındaki öğrencilerin *kararsız kaldıkları* ($\bar{X}_1=3.38$), 2017 yılındaki öğrencilerin ise *kısmen katıldıkları* ($\bar{X}_2=3.87$) anlaşılmaktadır.

“**og7.** Meslek yüksekokulundaki öğretim elemanları meslek lisesindeki öğretmenlere göre, öğrenimde bize daha fazla yardımcı olmaktadır” görüşüne, 2007 yılındaki öğrencilerin *kararsız kaldıkları* ($\bar{X}_1=3.12$), 2017 yılındaki öğrencilerin ise *kısmen katıldıkları* ($\bar{X}_2=3.82$) görülmüştür.

“**og11.** Meslek yüksekokulunda disiplinli, mesleğimi sevdiğim bir ortamla karşılaştım” görüşünde, 2007 yılındaki öğrencilerin *kararsız kaldıkları* ($\bar{X}_1=3.08$), 2017 yılındaki öğrencilerin ise bu görüşe *kısmen katıldıkları* ($\bar{X}_2=3.78$) belirlenmiştir.

“**og17.** Meslek yüksekokulunda mesleğimle ilgili olarak edindiğim bilgiler derinlemesine (detaylı) ve yeterli” görüşünde, 2007 yılındaki öğrencilerin *kararsız kaldıkları* ($\bar{X}_1=2.98$), 2017 yılındaki öğrencilerin ise bu görüşe *kısmen katıldıkları* ($\bar{X}_2=3.75$) görülmüştür.

“**og3.** Meslek yüksekokulundaki laboratuvar ve atölyeler meslek lisesindekilere göre daha donanımlı değildir” görüşünde, 2007 yılındaki öğrenciler ($\bar{X}_1=3.01$) ile 2017 yılındaki öğrencilerin ($\bar{X}_2=3.00$) *kararsız kaldıkları* belirlenmiştir.

“**og4.** Meslek yüksekokulunda uygulamalı derslere meslek lisesindekine göre daha az önem verilmektedir” görüşünde, iki öğrenci grubunun da *kararsız kaldıkları* görülmüştür ($\bar{X}_1=2.91$; $\bar{X}_2=3.02$).

“**og9.** Meslek yüksekokulunda mesleki bilgilerimdeki eksikliklerimi gideremiyorum” görüşü için, iki öğrenci grubunun *kararsız kaldıkları* anlaşılmaktadır ($\bar{X}_1=2.90$; $\bar{X}_2=2.91$).

“**og15.** Meslek yüksekokulundaki uygulama (atölye, laboratuvar) çalışmaları yeterli değildir” görüşünde, 2007 yılındaki öğrenciler ($\bar{X}_1=2.83$) ile 2017 yılındaki öğrencilerin ($\bar{X}_2=3.32$) *kararsız kaldıkları* saptanmıştır.

“**og10.** Meslek yüksekokulundaki öğretim elemanlarının çoğu bizimle ciddi anlamda ilgilenmiyorlar” görüşünde, 2007 yılındaki öğrencilerin *kararsız kaldıkları* ($\bar{X}_1=2.89$), 2017 yılındaki öğrencilerin ise bu görüşe *kısmen katılmadıkları* ($\bar{X}_2=2.47$) görülmüştür.

3.2. Yordamalı İstatistik

Bu bölümde öğrencilerin, 2006-2007 ve 2016-2017 Eğitim-Öğretim yıllarındaki eğitim-öğretim hakkındaki görüşleri arasında farklılık olup olmadığı konusundaki bulgu ve yorumlara yer verilmiştir.

Tablo3: Öğrencilerin Eğitim Öğretim Hakkındaki Görüşleri Ölçeği Puanlarınının 2006-2007 ve 2016-2017 eğitim-öğretim yılına göre Normallik Testi sonuçları

Eğitim-Öğretim Yılı	Kolmogorov-Smirnov ^a			Shapiro-Wilk		
	İstatistik	sd	p	İstatistik	sd	p
ÖEÖHGÖ 2006-2007	0.071	207	0.013	0.987	207	0.058
2016-2017	0.097	207	0.000	0.983	207	0.013

a. Lilliefors Anlamlılık Düzeltmesi

Tablo 3'ten, öğrencilerin hem 2006-2007 yılındaki eğitim-öğretim hakkındaki görüşlerine ($D_{(2007)}=0.071$, $p=0.013$), hem de 2016-2017 yılındaki eğitim-öğretim hakkındaki görüşlerine ($D_{(2007)}=0.097$, $p=0.000$) ait puan dağılımının normal dağılıma uygun olmadığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle parametrik olmayan Mann Whitney U-Testi uygulanmıştır. Test sonuçları Tablo 4'te verilmiştir.

Tablo 4: Öğrencilerin 2006-2007 ve 2016-2017 Eğitim-Öğretim yıllarındaki Eğitim-Öğretim Hakkındaki Görüşlerinin Mann Whitney U-Testi Sonuçları

	N	Sıra Ortalaması	Sıra Toplamı	U	p
2006-2007 Eğitim-Öğretim yılı	207	179.58	37172.50	15644.500	.000
2016-2017 Eğitim-Öğretim yılı	207	235.42	48732.50		

Tablo 4'ten, öğrencilerin 2006-2007 ve 2016-2017 Eğitim-Öğretim yıllarındaki görüşleri arasında anlamlı bir fark olduğu anlaşılmaktadır ($U=15644.500$, $p<0.05$). Sıra ortalamaları dikkate alındığında 2016-2017 eğitim-öğretim yılındaki öğrenci görüşlerinin, 2006-2007 eğitim-öğretim yılındaki öğrenci görüşlerine göre daha olumlu olduğu görülmektedir. Buna göre, öğrencilerin eğitim-öğretim ile ilgili görüşlerinde olumlu yönde bir artış olduğu söylenebilir.

2006-2007 Eğitim-Öğretim yılından 207, 2016-2017 eğitim-öğretim yılından 207 öğrenciden oluşan 414 kişilik grupta, öğrenci görüşleri arasındaki farkın kaynağını belirlemek için Mann Whitney U-Testi yapılmış ve aralarında istatistiksel açıdan anlamlı bir fark bulunan görüşler aşağıda verilmiştir.

Tablo 5: Öğrencilerin "Meslek yüksekokulunda başarılı olabilmek için her derse ciddi bir şekilde çalışmak gerekmektedir" Görüşünün Eğitim-Öğretim yıllarına göre Mann Whitney U-Testi Sonuçları

	N	Sıra Ortalaması	Sıra Toplamı	U	p
2006-2007 Eğitim-Öğretim yılı	207	217.27	44975.50	19401.500	.043
2016-2017 Eğitim-Öğretim yılı	207	197.73	40929.50		

"**og5.** Meslek yüksekokulunda başarılı olabilmek için her derse ciddi bir şekilde çalışmak gerekmektedir" görüşünde iki öğrenci grubu arasında anlamlı bir farklılık olduğu ($U=19401.500$, $p<0.05$) görülmektedir. Sıra ortalamaları dikkate alındığında 2007 yılındaki öğrencilerin, 2017 yılındaki öğrencilere göre bu görüşe daha fazla katıldıkları anlaşılmıştır (Tablo 5). Öğrencilerin bu görüşe katılımlarında yıllara göre bir azalma olduğu söylenebilir.

Tablo 6: Öğrencilerin "Öğretim elemanlarının çoğu ders dışında da öğretim ve danışmanlık yönünden yardımcı olmaktadır" Görüşünün Eğitim-Öğretim yıllarına göre Mann Whitney U-Testi Sonuçları

	N	Sıra Ortalaması	Sıra Toplamı	U	p
2006-2007 Eğitim-Öğretim yılı	207	182.50	37777.00	16249.000	.000
2016-2017 Eğitim-Öğretim yılı	207	232.50	48128.00		

"**og6.** Öğretim elemanlarının çoğu ders dışında da öğretim ve danışmanlık yönünden yardımcı olmaktadır" görüşünde iki öğrenci grubu arasında anlamlı bir fark olduğu bulunmuştur ($U=16249.000$, $p<0.05$). Sıra ortalamaları dikkate alındığında 2017 yılındaki öğrencilerin, 2007 yılındaki öğrencilere göre bu görüşü daha fazla destekledikleri anlaşılmıştır (Tablo 6). Buna göre, öğrencilerin görüşlerinde olumlu yönde bir artış olduğu söylenebilir.

Tablo 7: Öğrencilerin “Meslek yüksekokulundaki öğretim elemanları meslek lisesindeki öğretmenlere göre, öğrenimde bize daha fazla yardımcı olmaktadır” Görüşünün Eğitim-Öğretim yıllarına göre Mann Whitney U-Testi Sonuçları

	N	Sıra Ortalaması	Sıra Toplamı	U	p
2006-2007 Eğitim-Öğretim yılı	207	179.52	37161.00	15633.000	.000
2016-2017 Eğitim-Öğretim yılı	207	235.48	48744.00		

“og7. Meslek yüksekokulundaki öğretim elemanları meslek lisesindeki öğretmenlere göre, öğrenimde bize daha fazla yardımcı olmaktadır” görüşünde iki öğrenci grubu arasında anlamlı bir farklılık olduğu ($U=15633.00$, $p<0.05$) görülmektedir. Sıra ortalamaları dikkate alındığında 2017 yılındaki öğrencilerin, 2007 yılındaki öğrencilere göre bu görüşü daha fazla destekledikleri anlaşılmaktadır (Tablo 7). Buna göre, öğrencilerin görüşlerinde olumlu yönde bir artış olduğu söylenebilir.

Tablo 8: Öğrencilerin “Meslek yüksekokulunda mesleğimle ilgili temel kavramları ve ilkeleri daha iyi öğreniyorum” Görüşünün Eğitim-Öğretim yıllarına göre Mann Whitney U-Testi Sonuçları

	N	Sıra Ortalaması	Sıra Toplamı	U	p
2006-2007 Eğitim-Öğretim yılı	207	196.01	40574.00	19046.000	.036
2016-2017 Eğitim-Öğretim yılı	207	218.99	45331.00		

“og8. Meslek yüksekokulunda mesleğimle ilgili temel kavramları ve ilkeleri daha iyi öğreniyorum” görüşünde iki öğrenci grubu arasında anlamlı bir fark olduğu bulunmuştur ($U=19046.000$, $p<0.05$). Sıra ortalamaları dikkate alındığında 2017 yılındaki öğrencilerin, 2007 yılındaki öğrencilere göre bu görüşü daha fazla destekledikleri anlaşılmıştır (Tablo 8). Öğrencilerin görüşlerinde olumlu yönde bir artış olduğu söylenebilir.

Tablo 9: Öğrencilerin “Meslek yüksekokulundaki öğretim elemanlarının çoğu bizimle ciddi anlamda ilgilenmiyorlar” Görüşünün Eğitim-Öğretim yıllarına göre Mann Whitney U-Testi Sonuçları

	N	Sıra Ortalaması	Sıra Toplamı	U	p
2006-2007 Eğitim-Öğretim yılı	207	225.90	46762.00	17615.000	.001
2016-2017 Eğitim-Öğretim yılı	207	189.10	39143.00		

“og10. Meslek yüksekokulundaki öğretim elemanlarının çoğu bizimle ciddi anlamda ilgilenmiyorlar” görüşünde iki öğrenci grubu arasında anlamlı bir farklılık olduğu ($U=17615.000$, $p<0.05$) görülmektedir. Sıra ortalamaları dikkate alındığında 2007 yılındaki öğrencilerin, 2017 yılındaki öğrencilere göre bu görüşe daha fazla katıldıkları anlaşılmıştır (Tablo 9). Bu sonuca göre, öğrencilerin görüşlerinde olumlu yönde bir artış olduğu, öğretim elemanlarının 2016-2017 eğitim-öğretim yılındaki öğrencilerle daha fazla ilgilendikleri söylenebilir.

Tablo 10: Öğrencilerin “Meslek yüksekokulunda disiplinli, mesleğimi sevdiğim bir ortamla karşılaştım” Görüşünün Eğitim-Öğretim yıllarına göre Mann Whitney U-Testi Sonuçları

	N	Sıra Ortalaması	Sıra Toplamı	U	p
2006-2007 Eğitim-Öğretim yılı	207	179.69	37195.00	15667.000	.000
2016-2017 Eğitim-Öğretim yılı	207	235.31	48710.00		

“og11. Meslek yüksekokulunda disiplinli, mesleğimi sevdiğim bir ortamla karşılaştım” görüşünde iki öğrenci grubu arasında anlamlı bir farklılık olduğu ($U=15667.00$, $p<0.05$) görülmektedir. Sıra ortalamaları dikkate alındığında 2017 yılındaki öğrencilerin, 2007 yılındaki öğrencilere göre bu görüşe daha fazla katıldıkları anlaşılmıştır (Tablo 10). Buradan, 2016-2017 eğitim-öğretim yılındaki öğrencilerin disiplin ve mesleki ortamdaki memnuniyetleri sonucuna varılabilir.

Tablo 11: Öğrencilerin “Meslek yüksekokulundaki uygulama (atölye, laboratuvar) çalışmaları yeterli değildir” Görüşünün Eğitim-Öğretim yıllarına göre Mann Whitney U-Testi Sonuçları

	N	Sıra Ortalaması	Sıra Toplamı	U	p
2006-2007 Eğitim-Öğretim yılı	207	189.40	39205.50	17677.500	.002
2016-2017 Eğitim-Öğretim yılı	207	225.60	46699.50		

“og15. Meslek yüksekokulundaki uygulama (atölye, laboratuvar) çalışmaları yeterli değildir” görüşünde iki öğrenci grubu arasında anlamlı bir farklılık olduğu bulunmuştur ($U=17677.500$, $p<0.05$). Sıra ortalamaları dikkate alındığında 2017 yılındaki öğrencilerin, 2007 yılındaki öğrencilere göre bu görüşü daha fazla destekledikleri anlaşılmıştır (Tablo 11). Bu sonuca göre, 2016-2017 eğitim-öğretim yılındaki öğrencilerin meslek yüksekokulundaki uygulamaları yetersiz buldukları söylenebilir.

Tablo 12: Öğrencilerin “Meslek yüksekokulundaki öğretim programları teorik ve pratik dersler açısından yeterlidir” Görüşünün Eğitim-Öğretim yıllarına göre Mann Whitney U-Testi Sonuçları

	N	Sıra Ortalaması	Sıra Toplamı	U	p
2006-2007 Eğitim-Öğretim yılı	207	185.87	38474.50	16946.500	.000
2016-2017 Eğitim-Öğretim yılı	207	229.13	47430.50		

“og16. Meslek yüksekokulundaki öğretim programları teorik ve pratik dersler açısından yeterlidir” görüşünde iki öğrenci grubu arasında anlamlı bir farklılık olduğu ($U=16946.500$, $p<0.05$) görülmektedir. Sıra ortalamaları dikkate alındığında 2017 yılındaki öğrencilerin, 2007 yılındaki öğrencilere göre bu görüşe daha fazla katıldıkları anlaşılmıştır (Tablo 12). Bu sonuca göre, 2016-2017 eğitim-öğretim yılındaki öğrencilerin meslek yüksekokulundaki öğretim programlarını, teorik ve pratik dersler bakımından yeterli buldukları sonucuna varılabilir.

Tablo 13: Öğrencilerin “Meslek yüksekokulunda mesleğimle ilgili olarak edindiğim bilgiler derinlemesine (detaylı) ve yeterli” Görüşünün Eğitim-Öğretim yıllarına göre Mann Whitney U-Testi Sonuçları

	N	Sıra Ortalaması	Sıra Toplamı	U	p
2006-2007 Eğitim-Öğretim yılı	207	174.74	36170.50	14642.500	.000
2016-2017 Eğitim-Öğretim yılı	207	240.26	49734.50		

“og17. Meslek yüksekokulunda mesleğimle ilgili olarak edindiğim bilgiler derinlemesine (detaylı) ve yeterli” görüşünde iki öğrenci grubu arasında anlamlı bir farklılık olduğu ($U=14642.500$,

$p < 0.05$) görülmektedir. Sıra ortalamaları dikkate alındığında 2017 yılındaki öğrencilerin, 2007 yılındaki öğrencilere göre bu görüşü daha fazla destekledikleri görülmüştür (Tablo 13). Buna göre, 2016-2017 eğitim-öğretim yılındaki öğrencilerin, meslek yüksekokulunda meslekleri ile ilgili olarak edindikleri bilgileri detaylı ve yeterli buldukları söylenebilir.

3. Sonuç, Tartışma ve Öneriler

Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi Teknik Bilimler Meslek Yüksekokulu'ndaki öğrencilerin 2006-2007 ile 2016-2017 Eğitim-Öğretim yıllarındaki eğitim-öğretim hakkındaki görüşlerinin karşılaştırılması amacıyla yapılan bu çalışmadan elde edilen bazı önemli sonuçlar aşağıdaki gibidir.

Öğrencilerin 2006-2007 ve 2016-2017 Eğitim-Öğretim yılındaki görüşleri arasında anlamlı bir fark olduğu anlaşılmaktadır ($U=15644.500$, $p < 0.05$). Sıra ortalamaları dikkate alındığında 2016-2017 eğitim-öğretim yılındaki öğrenci görüşlerinin, 2006-2007 eğitim-öğretim yılındaki öğrenci görüşlerine göre daha olumlu olduğu görülmektedir. Buna göre, öğrencilerin eğitim-öğretim ile ilgili görüşlerinde olumlu yönde bir artış olduğu söylenebilir.

“Meslek yüksekokulundaki laboratuvar ve atölyeler meslek lisesindekilere göre daha donanımlı değildir” görüşünde öğrencilerin *kararsız* kaldıkları belirlenmiştir. Acar, Salık ve Baykal (1996)'ın çalışmasında da öğrencilerin laboratuvar ve atölye yetersizliğine kısmen katılmalarının, araştırmamızın bulgusu ile paralellik gösterdiği düşünülebilir. Kaya (2014)'nın araştırmasında “Okul ders donanımı (laboratuvar, atölye, kütüphane vb.) açısından yeterli mi?” sorusuna öğrenciler %34 oranında yeterli cevabını vermişlerdir. Bu bulgu da araştırmamızın sonucu ile örtüşmektedir.

“Meslek yüksekokulunda uygulamalı derslere meslek lisesindekine göre daha az önem verilmektedir” görüşünde öğrencilerin *kararsız* kaldıkları görülmüştür. Bu görüşte öğrencilerin *kararsız* kalmaları, meslek liselerindeki uygulamalara göre meslek yüksekokulundaki uygulamaları daha verimli buldukları şeklinde yorumlanabilir. Kaya (2014)'nın araştırmasına göre ise öğrenciler derslerle ilgili uygulama yetersizliğini belirtmişlerdir. Bu çelişkinin, araştırmamızın gerçekleştirildiği meslek yüksekokulu ile Kaya (2014)'nın araştırmasındaki meslek yüksekokulunun donanımlarının farklılığından kaynaklandığı düşünülebilir.

“Meslek yüksekokulunda mesleki bilgilerimdeki eksikliklerimi gideremiyorum” görüşünde öğrencilerin *kararsız* kaldıkları belirlenmiştir. Bu sonucun nedeninin, öğrencilerin ortaöğretimdeki temel mesleki bilgi ve beceri eksikliklerinin çokluğundan kaynaklandığı ve iki yıllık öğrenim süresinin bu eksikliklerin giderilebilmesi için yeterli olmadığı düşünülebilir.

Yukarıda belirtilen görüşlerde; öğrencilerin 2006-2007 ve 2016-2017 Eğitim-Öğretim yıllarındaki görüşleri arasında anlamlı bir fark olmadığı belirlenmiştir.

Öğrencilerin;

- ▶ *“Meslek yüksekokulunda başarılı olabilmek için her derse ciddi bir şekilde çalışmak gerekmektedir”*,
- ▶ *“Öğretim elemanlarının çoğu ders dışında da öğretim ve danışmanlık yönünden yardımcı olmaktadır”*,
- ▶ *“Meslek yüksekokulundaki öğretim elemanları meslek lisesindeki öğretmenlere göre, öğrenimde bize daha fazla yardımcı olmaktadır”*,
- ▶ *“Meslek yüksekokulunda mesleğimle ilgili temel kavramları ve ilkeleri daha iyi öğreniyorum”*,
- ▶ *“Meslek yüksekokulundaki öğretim elemanlarının çoğu bizimle ciddi anlamda ilgilenmiyorlar”*,

- ▶ “Meslek yüksekokulunda disiplinli, mesleğimi sevdiğim bir ortamla karşılaştım”,
- ▶ “Meslek yüksekokulundaki uygulama (atölye, laboratuvar) çalışmaları yeterli değildir”,
- ▶ “Meslek yüksekokulundaki öğretim programları teorik ve pratik dersler açısından yeterlidir”,
- ▶ “Meslek yüksekokulunda mesleğimle ilgili olarak edindiğim bilgiler derinlemesine (detaylı) ve yeterli” görüşleri arasında birinci görüş hariç (olumsuz) olumlu yönde anlamlı bir fark olduğu görülmüştür.

Yukarıdaki sonuçlar doğrultusunda aşağıdaki önerilerde bulunulabilir;

- ✓ Öğrencilerin mesleki alandaki temel kavram ve ilkeleri meslek yüksekokulundaki öğrenimleri sırasında öğrenmeleri uygun olmayıp, bu bilgileri meslek lisesinde edinmeleri gerekmektedir. Meslek yüksekokulundaki öğrenimin düzeyi, meslek lisesindeki öğrenime göre daha üst düzeyde olmalıdır. Bu nedenle meslek yüksekokulundaki programlara yerleştirilecek öğrenciler meslek lisesindeki ilgili programlardan merkezi sınavla alınmalıdır.
- ✓ Meslek yüksekokullarındaki teorik ve pratik dersler daha yeterli düzeye getirilmelidir.
- ✓ Tekniker, hiyerarşik olarak kendisinden daha üst düzeydeki mühendis ile kendisinden daha alt düzeydeki teknisyen arasında bulunan eleman olup; teknisyenin üstünde teorik bilgiye, mühendisten ise daha fazla uygulama yeteneğine sahip olması gerekir (Kaya, 2014). Bu nedenle, meslek yüksekokulundaki öğretim programları meslek lisesindeki öğretim programlarına göre teorik yönüyle daha üst düzeyde olmalıdır.
- ✓ Meslek yüksekokullarında motivasyonu düşük ve hazırbulunuşluk düzeyleri yetersiz öğrencilerin varlığı, nitelikli tekniker yetiştirme hedefine ulaşmada önemli bir engel oluşturmaktadır (Erdem, Uzal, Yamaç ve Hüyük, 2007, Arslanoğlu, Korkut ve Şeker, 2007). Bu nedenle, meslek liselerindeki eğitim-öğretim sürecinde öğrencilere akademik, sözel ve sayısal temel kavram ve ilkeler yeterli düzeyde verilerek, tekniker eğitimi için hazırbulunuşlukları sağlanmalıdır. Mezuniyetten sonra da öğrenciler izlenmeli ve iş hayatında başarılı olanların başarı öyküleri yeni öğrencilere ulaştırılmalıdır (Anonymous, 2014). Başarılı mezunların tanıtılmasının, yeni kayıt yaptıran öğrencilerin motivasyon yönünden hazırbulunuşluklarının artırılmasına katkıda bulunacağı düşünülmektedir.
- ✓ Meslek yüksekokullarındaki uygulamalı eğitimin verimini arttırabilmek için; teknolojiye yeni yeniliklerin izlenebilmesi açısından eğitimcilerin belirli aralıklar ile hizmet içi eğitim programlarına alınması uygun olur (Birinci ve Arı, 2004).
- ✓ Teorik derslerin daha verimli işlenebilmesi ve öğrenme çıktılarının daha iyi değerlendirilebilmesi için, öğretim elemanları yapılandırmacı öğrenme yaklaşımına uyan öğretim yöntem ve teknikleri ile alternatif ölçme ve değerlendirme teknikleri konusunda geliştirilmelidir.
- ✓ Uygulamaların verimli olabilmesi için; uygulamalara ödenen ek ders ücretlerindeki 10 saat kısıtlaması kaldırılmalı, uygulamalarda görevlendirilmek üzere teknisyen veya tekniker kadroları tahsis edilmelidir.
- ✓ Meslek yüksekokullarında ihtiyaç duyulan yeni teknolojiyi içinde barındıran atölye ve laboratuvar alanları tesis edilmeli ve mevcut atölye ve laboratuvarlar yeni teknolojiler ile donatılmalıdır (Kaya, 2005).

Teşekkür

Araştırmamıza yardımcı olan Teknik Bilimler Meslek Yüksekokulu Yönetimine ve anketimizi cevaplandıran öğrencilerimize teşekkür ederiz.

KAYNAKÇA

- Acar, H. İ., Salık, S. ve Baykal, A., Ö. (1996). “Ortaöğretimden Gelen Öğrencilerin Meslek Yüksekokullarında Verilen Öğretime Uyum Sorunları”. “21. Yüzyıla Doğru Meslek Yüksekokullarının Yeniden Yapılanması” Konulu Uluslararası Sempozyum (89-98). Çankırı: Ankara Üniversitesi.
- Anonymous. (2014). *Mesleki Eğitimin Yeniden Yapılandırılması Çalışma Grubu Raporu*. Onuncu Kalkınma Planı (54-56). Ankara: Kalkınma Bakanlığı
- Arslanoğlu, B., Korkut, İ. ve Şeker, U. (2007). “Meslek Yüksekokullarında Sınavsız Geçiş ile Birlikte Ortaya Çıkan Eğitim-Öğretim Sorunları”. 4. *Ulusal Meslek Yüksekokulu Sempozyumu Bildiriler Kitabı I. Sözlü Bildiriler* (437-440). Bergama, İzmir: Ege Üniversitesi.
- Birinci, H. ve Arı, N. (2004). “Mesleki ve Teknik Eğitimde Arayışlar”. *Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 24(3): 383-396.
- Büyüköztürk, Ş. (2012). *Sosyal Bilimler için Veri Analizi El Kitabı: İstatistik Araştırma Deseni, SPSS Uygulamaları ve Yorum* (16. Baskı). Ankara: PEGEM A Yayıncılık.
- Can, A. (2014). *SPSS ile Bilimsel Araştırma Sürecinde Nicel Veri Analizi* (2. Baskı). Ankara: PEGEM A Yayıncılık.
- Cin, M., Özdem, G., Kesicioğlu, O., Alver, M., Değirmençay Ş. ve Sancak, Ş. (2017). “Evaluation of Satisfaction of Students at Giresun University”. *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 9 (16): 71-96. Retrieved from <http://dergipark.gov.tr/ksbd/issue/31387/344586>
- Erdem, A. ve Açıkgöz, A. F. (1998). “Competence and Quality Assurance of Education in Vocational colleges”. *Ankara University IVETA Conference*, 31st August-2nd September 1998, Conference Proceedings, Quality Matters in International Vocational Education and Training, Ankara, Türkiye.
- Erdem, A., Uzal, G., Yamaç, M. ve Hüyük, D. (2007). “Meslek Yüksekokullarının Bazı Sorunları ve Çözüm Önerileri”. 4. *Ulusal Meslek Yüksekokulu Sempozyumu Bildiriler Kitabı II. Sözlü Bildiriler* (451-454). Bergama, İzmir: Ege Üniversitesi.
- Ergin, A. ve Yağcı, Ö. (2003). “4702 Sayılı Yasa Çerçevesinde Gerçekleştirilen MEB – YÖK Meslek Yüksekokulları Projesine Yönelik Bir Değerlendirme”. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 25: 256-264.
- Gündüz, O., Ceyhan, V. ve Esengün, K. (2015). “Farklı Üniversitelerin Meslek Yüksekokullarının Etkinlik düzeylerinin Karşılaştırılması Üzerine Bir Araştırma”. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 2013 (2): 67-77. Retrieved from <http://dergipark.gov.tr/kmusekad/issue/10211/125474>
- Karasar, N. (2015). *Bilimsel Araştırma Yöntemi* (28. Baskı). Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Kaya, A. (2014). “Meslek Yüksekokulunda Öğrenim Gören Öğrencilerin Eğitim Öğretim ve Geleceğe Yönelik Düşünceleri”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 33(2): 349-356.
- Kaya, F. (2005). “Meslek Yüksekokulu Öğrencilerinin Demografik Yapısı ve Meslek Yüksekokullarının Etkinliği Üzerine Bir Araştırma”. *Milli Eğitim Dergisi*, 168: 61-77.
- Nalçakan, M. ve Nalçakan, N. (2007). “Meslek Yüksekokulları Mezunları – İşgücü Piyasa İlişkileri ve Ekonomik Boyutu.” 4. *Ulusal Meslek Yüksekokulu Sempozyumu Bildiriler Kitabı I. Poster Bildiriler*. Bergama, İzmir: Ege Üniversitesi.

- Öktem, Ş. ve Şahin, F. İ. (2011). Sektör ve Meslek Yüksekokulu Beklentilerine Bir Örnek: Başkent Üniversitesi Kazan Meslek Yüksekokulunda Açılması Hedeflenen Programlara İlişkin Bir Çalışma. <http://acikerisim.baskent.edu.tr/bitstream/handle/11727/1903/0c430d98424481f95f1072fe5a4d618c.pdf?sequence=2&isAllowed=y> Erişim tarihi: 9.11.2017
- Özdemir, G., Öztekin, R. ve Özdemir, H. (2016). “Meslek Yüksekokullarının Öğretim Kalitesine Etki Eden Faktörler”. *5th International Vocational Schools Symposium (UMYOS'16)*. Volume-1 (243-252). Prizren, Kosova: University of Prizren.
- Sertel, E, Yıldırım, H. ve Özmen Akyol, S. (2017). “Meslek Yüksekokulu Öğrencilerinin Okul Tercih Sebepleri ve Uyum Durumları: Sivrihisar Örneği - Reasons of School Preferences And Compliance Situations of Vocational School Students: Sivrihisar Sample”. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(21): 101-117. DOI: 10.20875/makusobed.312241
- Sönmez, M. (2008). “Türkiye’de Mesleki ve Teknik Örgün Öğretimin Sorunları ve Yeniden Yapılandırılma Zorunluluğu”. *Eğitim ve Bilim*, 33(147): 71-84.
- Uçar, C. ve Özerbaş, M., A. (2013). “Mesleki ve teknik eğitimin Dünya’daki ve Türkiye’deki konumu”. *Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi Journal of Research in Education and Teaching*, 2(2): 242-253.
- Uzal, G., Erdem, A., Yamaç, M. ve Hüyük, D. (2007). “Meslek Yüksekokulu Öğrencilerinin Eğitim-Öğretim ve Meslekleriyle İlgili Görüşleri (Tekirdağ MYO Örneği)”. *4. Ulusal Meslek Yüksekokulu Sempozyumu Bildiriler Kitabı I. Sözlü Bildiriler (553-557)*. Bergama, İzmir: Ege Üniversitesi.

KIRKLARELİ’NDE YAŞAYAN YERLİ ROMANLARIN SOSYAL KİMLİK ALGILARI İLE İLGİLİ SAHA ARAŞTIRMASI*

Ferda Şule Kaya¹

Öz

Bu çalışmada Kırklareli’nde ikamet eden yerli Romanların sosyal kimlik inşası araştırılmıştır. Yerli romanlar; daha sonra göç eden grubu (20 ila 40 yıl önce) Çerge olarak tanımlamaktadır. Kendisini bu gruptan kesin olarak ayırmaktadır. Çalışma kapsamında yerli romanlara; kendilerini, çergeleri ve roman olmayanları (Gajo) nasıl tanımladığı sorulmuştur.

Araştırmada; odaklaştırılmış içe bakış tekniği ile derinlemesine mülakat yapılmıştır. Araştırma kapsamında 2015 yılında, Kırklareli vilayetinin Yayla mahallesinde birebir görüşmelerle saha araştırması gerçekleştirilmiştir. Araştırmada derinlemesine mülakat gerçekleştirilen kişi sayısı 69’dur.

Çalışmada yerli romanlara; nereden geldiniz, kendinizi, , gajoları, çergeleri nasıl tarif edersiniz, dışlanıyor musunuz, çocuklarınızın gelecekte nerede olmasını istersiniz, kaç yaşında evlendiniz soruları sorulmuştur.

Araştırmada verilen cevaplar içerik analizi yapılarak frekans tabloları ile değerlendirilmiştir. Ayrıca araştırmacı gözlemlerini aktarmaktadır. Yerli romanlar kendilerini fakir ve eğitimsiz 39’u gajolar bizi dışlamaz ifadesini kullanmış, 30 kişi ise sosyal hayatta dışlanırsız açıklaması yapmıştır. En fazla rahatsız oldukları konu ise yerli romanların gajolar tarafından çergeler ile benzer hatta eşit olarak algılanmaları olarak ifade edilmektedir.

Anahtar kelimeler: Çingene, Roman, Kırklareli, Gajo

THE FIELD STUDY ON THE PERCEPTION OF SOCIAL IDENTITY OF LOCAL ROMANES LIVING IN KIRKLARELI

Abstract

In this research the number of people interviewed profoundly are 69. Because the meetings were held within the group with the low education level, the local Romanes could only described themselves by comparisons with the group migrating later and failed to adopt a settled life (Çerge). In order to give detailed information they felt the need of making comparisons with another group. In other words they positioned themselves over others.

In the study, it is asked to local Romanes that where did they come from, how would they describe themselves, Gajos and Çerges, are they being outcasted, where would they want their children to be in the future and in what age did they marry.

The answers given in the research have been evaluated by making content analysis with frequency tables. While local Romanes think that they are being outcasted, 39 of them used the statement “Gajos don’t outcast us.”, 30 of them came up with the explanation of that they are outcasted in social life. They also state that the most disturbing subject for them is local Romanes are perceived by Gajos as they are like or even same as Çerges.

Key Words: Gypsy, Romane, Kırklareli, Gajo

* Bu çalışma Şanlıurfa’da 1-3 Şubat 2019 tarihinde düzenlenen El Ruha 4. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi’nde sözlü bildiri olarak sunulmuş olup makale olarak geliştirilmiştir.

¹ Dr. Öğretim Görevlisi, Demiroğlu Bilim Üniversitesi, Fen- Edebiyat Fakültesi Psikoloji Bölümü, kaya.s2565@gmail.com

Giriş

Bu çalışma Kırklareli’nde ikamet eden yerli Romanları incelemektedir. Araştırmada derinlemesine mülakat tekniği kullanılmıştır. Araştırmanın katılımcılarını; Osmanlı İmparatorluğu döneminde tanımlanan *Rumeli* eyaletinin en eski romanları oluşturmaktadır. Bu grup kendisini sonradan (1960 ve 1980) Kırklareli’ne göç eden Çergelerden kendilerini kesin olarak ayırmaktadır.

Türkiye’deki Çingenerin M.S. 1300’lerde, Orta Doğu üzerinden Anadolu’ya geldikleri yönündeki bilgiler çeşitli kaynaklarda yer almaktadır. Nitekim Balkanların Osmanlı hâkimiyetine girmekte olduğu 15. yüzyılda, Çingenerlere Rumeli eyaletine bağlı Çingene Sancağı verilmiştir. Çingene sancağının merkezi Kırkkilise olup, Eskihisar, Zağra, Hayrabolu, Malkara, Döğenci Eli, İncügez, Gümülçine, Yanbolu, Pınar-Hisar, Prevadi, Dimetoka, Ferecik, İpsala, Keşan ve Çorlu mıntıklarını içine almaktadır. Bu müstakil Çingene sancağı kanunnamesi 1497 tarihinde, II. Beyazıt Kanunnameleri arasında yayınlanmaktadır.(Gökbilgin,1956)Çalışmamız eski adıyla Rumeli eyaletinin Kırkkilise vilayeti olan ve günümüzde Kırklareli olarak bilinen ilimizin merkezindeki Yayla mahallesinde yapılmıştır.

Araştırmamızın teorik temeli Tajfel ve Turner’ın Sosyal Kimlik Teorisine dayanmaktadır. Sosyal kimlik teorisi bireylerin doğarken mensup oldukları üyelikleri temel alır. Hepimiz doğarken belli bir aileye, cinsiyete, dine, sosyal statüye, ülkeye mensup olarak doğarız. Kırklareli’nde yaşayan yerli romanların kendilerini sosyal kimlik olarak (iç-grup) nasıl tanımladığı ve kendisinin dışında tanımladığı Çerge ve Gajoları (Dış grup) nasıl tanımladığını araştırmaktadır.

Sosyal Kimlik Kuramı bireyin içine doğmuş olduğu grup içindeki konumlandırmasını şu şekilde tanımlar:

a) Birey, doğduğu andan itibaren kendisini tanımlamaya çalışır ve bunu içinde bulunduğu toplumun değerlerine göre şekillendirir. (Turner, 1987:30) Kendilerini o grubun üyesi olarak algılar ve mensup olduğu grup ile özdeşleşir.

b) Bireyin içine doğduğu toplumdaki kendisinden başka gruplar da yaşamaktadır. Bu durumda ise kendi grubunu diğer gruplarla karşılaştırarak, benzerlik ve farklılıkları ayırtmaya çalışır. Bu durumda kendi grubu ile ilgili değerleri iç grup olarak şekillendirirken diğer grupları da dış grup olarak ayırır. (Turner, 1975: 30).

3. Bireyler, kendileri ile barışık olmak ve benlik saygısını arttırmak için kendi gruplarına daha fazla olumlu özellikler yüklerken diğer grubu aşağı seviyeye indirgeyen ifadeler kullanmaktadır. Bu durum iç grup kayırmacılığı olarak tanımlanır (Doosje ve Ellemers, 1997: 70).

4. Bireyin sosyal kimliğinin, çaba sarf edilmesine rağmen karşılaştığı diğer gruplardan göz ardı edilemeyecek kadar olumsuz özelliklere sahipse, birey kendisi ile barışık olmak adına çeşitli açıklamalara ve savunmalara giderek sosyal kimliği ile olumlu bağını korumaya çalışır. (Mummendey ve Schreiber, 1983: 390; Turner ve Brown, 1978:133).

Bu çalışmada yerli romanlar iç grup olarak kendilerini tanımlarken, kendisi içinde bulunduğu toplumda konumlandırma konusunda iki farklı grubu tanımlamaktadır. Bu gruplar çerge ve gajo olarak ifade edilmektedir. Çalışmamız yerli romanların kendisini sosyal kimlik olarak nasıl tanımladığı ve dış grup olarak tanımladığı çerge ve gajolardan nasıl ayırttığını incelemektedir.

1. Yöntem

Kırklareli’nde yaşayan Yerli Romanlar kendilerini yerli olarak tanımlarken, yeni göç eden grubu (10 ila 20 yıl önce) Çerge olarak tanımlamaktadır. Çalışma kapsamında yerli romanların kimlik tanımlarında kendilerini (iç grup), çergeleri ve roman olmayanları (Gajo) (dış grup) nasıl tanımladığı sorulmuştur. Kimlik inşasının tanımlanmasında ise aile hayatı, çocukları ile ilgili tutumları, örgün eğitime karşı tutumları, dışlanma konusundaki düşünceleri, evlenme yaşları üzerinden bilgi edinilmiştir. Eğitim düzeyi düşük bir grup olmaları ve kendi grubunun dışındaki

insanlarla iletişim kurmaktaki çekinceleri sebebi ile ölçek kullanılamamıştır. Sohbet edilerek görüşleri alınmıştır. Araştırma nitel araştırma tekniği kullanılmış ve saha araştırması yapılmıştır. Yayla mahallesinde üç ay süresince beraber yaşayarak, derinlemesine mülakatlar ve gözlem yapılmıştır.

2. Çalışmanın Örnekleme

Çalışmada 69 kişi ile derinlemesine mülakat yapılmıştır. Görüşülen kişilerin 60'ı kadın 7'si erkektir. Çalışmayı yapan kişinin de kadın olması kadın popülasyona ulaşılmasında etkili olmuştur. Erkekler sorulan sorulara cevap verememe endişesi ile katılmakta direnç göstermiştir. Kadınlarla ev ziyareti, çay sohbeti yapıyor havasında bilgi alınmıştır, görüşmeler sırasında küçük bir deftere yazılı notlar alınmıştır.

Kadınların (60) kişi) eğitim düzeyi açısından dökümü yapıldığında 36 kişi okur-yazar değil (%60), 22 kişi ilkökul ve ortaokul mezunu (%36), 1 kişi lise mezunu (%2), 1 kişi (%1) üniversite mezunu olarak tanımlanmıştır.

Erkeklerin (9 kişi); 7 kişi ilkökul-ortaokul (%78), 2 kişi lise (%22) olarak belirtilmiştir.

Meslek olarak baktığımızda kadınlar; 30 kişi temizlikçi (%50), 15 kişi ev hanımı (%25), 15 kişi bakkal(%25) olarak belirtilmiştir. Erkekler ise 2 kişi süpürgeci, 2 kişi bakkal, 1 kişi pazarcı, 1 kişi çöp toplayıcısı, 1 kişi hayvancılık yapıyor olarak belirtilmiştir.

Çalışmada sorulan sorular;

- Nereden geldiniz?
- Yerli romanları nasıl tarif edersiniz?
- Çergeleri nasıl tarif edersiniz?
- Gajoları nasıl tarif edersiniz?
- Çocuklarımızın ilerde nasıl bir yerde olmasını ister siniz?
- Dışlanıyor musunuz?

3. Bulgular:

Nereden geldiniz sorusuna; 33 kişi Yunanistan (%48), 30 kişi Bulgaristan (%43), 6 kişi (%9) bilmiyorum, 1 kişi Romanya (%1) cevabını vermiştir.

Tablo 1: Sosyal kimlikte kendini (iç-grup) tanımlama Kategorileri

(Yerli Romanlar Kendilerini Nasıl Tarif Ediyor? Sorusuna verilen cevaplar)

Kategori 1: ÇALIŞKAN (23) %19
Biz çalışarak yaşarız (4), Gündelik kazanırız, gündelik yaşarız (4), Biz çergeler gibi tarlaya çapaya gitmeyiz(1), Küçük yaşta çalışmaya başlar (3), Kadınlar temizliğe gider(9), Bizim kızlarımız evde oturur, fabrikaya gider(2)
Kategori 2: AİLE DÜZENİ VAR (14) %11
Biz çadıra gitmeyiz, ev düzenimiz var (1), Aile hayatımız var, namusumuza düşkünüz.(8) Bir masada beraber yemek yeriz(1). Bizim ev düzenimiz var, çocuklarla ilgileniriz(3). Bizim aile hayatımız düzenli, kötü alışkanlık olmaz(1).
Kategori 3: EĞİTİM (14) %11
Bizimkiler cahil (2), Bizde ortaokulu bitirmek büyük bir şey (1), Okulu sevmiyorlar, sıkılıyorlar (6), Okumaya kafası çalışmıyor (4), Kültür seviyesi düşük (1)
Kategori 4: DİN (12) %10
Elhamdülillah hepimiz Müslümanız (3), Namazımız, Kuranımız, orucumuz var (1), Din bizim için önemli, Kuran'a hatime gideriz (5), Evimizde Kuran var(1), Bizim her şeyimiz var, namaz- Kuran, şartımız şurtumuz, yerimiz yurdumuz (2)
Kategori 5: ERKEN EVLENİR (11) %9

Çocuklar erken evlenmek istiyor, vermezsen kaçırım diyor (3), Bizde akraba evliliği olmaz (3), Kızlar gezerse veririz (3), 15-16 yaşında evleniyor, senesinde çocuk yapıyor (1), Erkekler çorap limon satarım der hemen evlenir; kızlar merdiven temizlik yaparım geçinirim der hemen evlenir. (1)
Kategori 6: FAKİR (10) %8
Fakir oldukları için erkek her türlü kötülüğe başvuruyor (1), Meslekleri olmadığı için %75’i fakir (6), Fakiri de var ekmek bulamayanı da (1)
Kategori 7: ÇOCUKLARA VERİLEN DEĞER (8) %6
Çocuklarımıza iyiyi kötüyü öğretiyoruz, ama her dediğini yapmıyoruz (2), Bizim çocuklar evde oturur (1), Çocuklarımız şımarık çok disiplin veremiyoruz (1), Çocukları iyi yetiştiriyoruz, okula yolluyoruz, küfür kötülük öğreniyorlar (2), Çocukların yemelerine içmelerine alkole uyuşturucuya dikkat ederler (2)
Kategori 8: GİYİM-KUŞAM (7) %6
Bizim eşofman, pantolon giyeriz, şalvar giymeyiz (1), Bir yere giderken temiz kıyafet giyeriz (4), Biz çarşıya çıkarken pantul giyeriz, kibar giyiniriz (2).
Kategori 9: DİL (6) %5
Biz tek dil biliriz (4), Çergeler iki dil bilir (2)
Kategori 10: KONUŞMA (6) %5
Bizimkiler kaba konuşur (3), Hanım hanım gezeriz, konuşmayı biliriz (1), Biraz bizim konuşmamız farklıdır, kaba konuşuruz (2).
Kategori 11: TEMİZ (5) %4
Sofradan kalkınca ellerimizi yıkarız (1), Bizde pisleri mevlüde çağırılmazlar (3), Bizim balık tavamız tenceremiz farklı. Bir tabaktan her beraber yemeyiz. (1).
Kategori 12: İYİ NİYETLİ-SAF KALPLİ (4) %3
Çok merhametlidirler, yardım etmeyi severler (2), Biz kandırmak, kötü alışkanlık bilmeyiz (1), İyi niyetli, merhametli, saf kalpli, ramazanda bile davulcuya para veririz (1).
Kategori 13: EĞLENMEYİ SEVER (4) %3
Yemeyi, içmeyi, gezmeyi severler; sorunları olsa da aldırılmazlar (1), Yerliler topluma daha açık daha sosyal (1), Düğünlerde göbek atarız. Eğlencelidirler, zevklidirler (1), Yerlilerin düğünü 3 gece gacoların 1 gece. (1).
<i>(*) Parantez içindeki ifadeler 124 ifadenin her bölümünde bu ifadenin kullanım sıklığını tanımlamaktadır. Yüzdeler oranları da 124 ifade üzerinden hesaplanmıştır.</i>

Tablo 1’de görüldüğü üzere Yerli Romanların kendileri ile ilgili (İÇ GRUP) sosyal kimlik şemaları sırasıyla; çalışkan (%19), aile düzeni olan (%11),eğitimsiz (%11), dindar (%10) , erken evlenen (%9), fakir(%8),çocuklarına değer veren (%6),ortama göre giyinmesini bilen (%6), tek dil bilen(%5),kaba konuşan(%5),temiz (%4),iyi niyetli -saf kalpli (%3), eğlenmeyi seven (%3) olarak tanımlamaktadır. Kendilerini (İÇ GRUP) % 67 olumlu özellikler ile %33 olumsuz özelliklerle tanımlamışlardır.

Tablo 2: Sosyal Kimlikte Gacoları (dış-grup) Tanımlama Kategorileri

(Gacoları Nasıl Tarif Edersiniz? Sorusuna verilen cevaplar)

Kategori 1: EĞİTİM (19) % 22
Eğitim açısından gacolar çok kültürlü, uzun okuyor. Gacolar okumasa da biliyor. (3),Gacolar daha okumuş. Biz ilkokul 5'e kadar okuyoruz. Biz okusak da bir yere varamıyoruz. Gacoların beyinleri daha iyi çalışıyor (1), Gacolar da anne baba okumuş, çocuklar da okuyor (5), Gacolar daha zengin, eğitime önem veriyor. (6),Gacolarla kültür farkı var. Daha büyük tahsilli, okumuş, biz cahiliz boynu bükük kalıyoruz (4).
Kategori 2: ZENGİN (13) % 15
Gacolar zengin. Bizden farklı giyinir farklı yerler. (2), Onların geçimi ayrı. Onlar zengin biz fakiriz. (8), Gacolar zengin. Onlar da insan biz de. (1), Gacolardan farkımız yok. Onlar zengin. (2).
Kategori 3: KİBAR KONUŞMA (11) %13
Gacolardan hiçbir farkımız yok. Tek fark konuşma. (2), Onlar dışarıda gürültülü konuşmuyor. (1), Gacolar kibar konuşur. (6),Bir yere girince konuşmada ayrılıyor. (1),Bir yerde kibar yapamıyoruz. Konuşma Türkçesinde problem var. (1).
Kategori 4: GİYİM-KUŞAM (9) % 10
Giyimimiz kuşamımız aynı fark yok. (4), Giyimleri daha açık. Biz pantolonla gezeriz onlar şortla gezer. (1), Yediğimiz giydiğimiz aynı. (2),Hiçbir farkımız yok ama onlar daha sosyetik (1), Giyinmesini gezmesini bilir. Onlar açık açık giyinmesini biliyor. (1)
Kategori 5: ÇALIŞKAN (8) %9
Onlar büyük meslek sahibi olmuş okumuşlar.(2), Asgari ücrete dayanıp çalışıyorlar biz çalışmıyoruz. Durum kötü de olsa çalışıyor. Bizinkiler günlük yaşıyor onlar disiplinli zor şartlarda çalışıyor. (2) Gacolardan bir farkımız yok. Bizim milletimizden her şey çıkıyor (polis- öğretmen) (1),Gelirleri daha iyi. Çocuk okutabiliyorlar. Gacolar devlet memuru olabiliyor daha iyi iş bulabiliyor. (2), Gacolar okumuş, ,iş sahası var, maaşı var, mesleği var (1)
Kategori 6: ÇOCUKLARA VERİLEN DEĞER (8) %9
Bizim çocuklar laf dinlemez. Onları dinliyor. Gacolar daha disiplinli çocukları terbiyeli. (2), Gacolar tek başına çocuklarını hiçbir yere yollamaz. Parka götürür getirir. (2), Çocuklarını kreşe veriyorlar. (2), Biz çocuklarımıza çizgi film izletiyoruz onlar salıncağa götürüyor. (2)
Kategori 7: AİLE DÜZENİ (8) %9
Gacolar akıllı. Geç evleniyor karı koca çalışıyor. (3), Gacoların yemek saatleri belli. Sabah- öğlen-akşam belli. Onlar kültürlü biz cahil kalıyoruz. (2), Daha disiplinli yaşıyorlar. (2) Onların düzeni farklı. Onlar denize girer, gezer. (1)
Kategori 8: TEMİZ (6) %7
Biz daha temiziz onları temizleriz. (2), Gacoların evlerini biz temizleriz. (2), Gacolar pis. Bizinkiler gidip temizler. (1), Gacolar temizliğe dikkat eder. (1)
Kategori 9: DİN (5) %6
(* Parantez içindeki ifadeler 87 ifadenin her bölümünde bu ifadenin kullanım sıklığını tanımlamaktadır. Yüzdeler oranları da 124 ifade üzerinden hesaplanmıştır.

Tablo 2'de görüldüğü üzere; Gacoları nasıl tarif edersiniz sorusuna ise; eğitilmiş (%22), zengin (%15),kibar konuşan (%13), giyinmesini bilen (%10), çalışkan (%9), çocuklarına değer veren (%9), temiz ama biz temizliyoruz (%7) ve dindar (%6) olarak tanımlamışlardır. Gacoları %93 olumlu özelliklerle tanımlamışlardır. Bu olumlu özelliklere sahip olmalarını eğitilmiş olmalarına bağlamaktadırlar. %7 temizlik konusunda ise pisler evlerini biz temizliyoruz olarak tanımlamışlardır.

Tablo 3: Sosyal Kimlikte Çergeleri (dış-grup) Tanımlama Kategorileri

(Çergeleri Nasıl Tarif Edersiniz? Sorusuna verilen cevaplar)

Kategori 1:DİL (33) %20
Çergeler 2 dil bilir. Dışarıdan gelme oldukları için. (18), Çergeler çadırda yaşar iki dil bilir(10), Biz Türkçe biliriz başka dil bilmeyiz. (5)
Kategori 2: ÇALIŞKAN (32) %20
Çergelerde kadınlar dileniyor. Erkekler kadınların getirdiği parayı yiyor (10), Onların kadınları çöp topluyor, dileniyor (6), Kadınları çöpe gider bohçacılık yapar (4), Çergeler kâğıt topluyor çöpe gidiyor belli bir yerde çalışmaz (3), Hırsızlık yapıyorlar (5), Kadınları çalışır ev düzeni yok(4).
Kategori 3: PİS (21) % 13
Düzenleri yok pis kokarlar (10), Onların kokuları var. Kokuları sinmiş çok pisler (3), Çergeler pis ve düzensiz(3), Pislik içinde yaşıyor yıkanmıyorlar (3), Çöp hurda demir şişe her yere girip çıkıyorlar yıkanıp paklanmazlar (2)
Kategori 4: AİLE DÜZENİ (21) %13
Çadırcılar göçebe yaşıyorlar (6), Ev düzeni yok. Gezerler, kırdaki bayırda yaşarlar (4), Ev düzenleri yok çadırda yaşarlar (10), Çergeler 15 milyar para alıp kızını veriyorlar (1)
Kategori 5: GİYİM-KUŞAM (18) %11
Onlar şalvar giyiyor biz eşofman (2), Çarşıda şalvarla geziyor (4), Bir kıyafet giyip 15 gün onunla yatıp kalkıyorlar (5), Gençleri bizim gibi giyiniyor (5), Eskiden şalvar giyerlerdi şimdi gençler eşofman giyiyor (2)
Kategori 6: ÇOCUKLARA VERİLEN DEĞER (14) %9
Çadırcılar, çocukları sokakta büyüyor (1), Çergelerin çocukları bizim çocuklara zara veriyor (4), Çocukları tüm gün sokakta hırsızlık yapar (4), Çergeler gezdiği için çocukları okuyamıyor (3),Çocukların geleceğini düşünmüyorlar. O yüzden çocuklar hiç iyi bir yere gelemiyor (1), Çocukları çerin çöpün içinde büyütürler (1)
Kategori 7:KONUŞMA (11) % 7
Konuşmaları çok kaba. Cümle kurmazlar ha hu diye konuşurlar (3), Çergeler bir yere gidince hiç tartmıyorlar. İçlerinde nasıl geliyorsa öyle konuşuyorlar (9)
Kategori 8: FAKİR (7) % 4
Pislik içinde fakir görüntüsü var aslında bizden zengin (3),Onların parası var ama düzeni yok (3), Çergeler daha zengin ama yaşamasını bilmiyorlar (1)
Kategori 9: İYİ NİYETLİ, SAF KALPLİ (3) %2
Çok dürüst görünüyorlar. (1), Beğenmeyiz ama çok namuslular. (1), Kızlarına gelinlerine düşkünler. (1)

Kategori 10: DİN (3) % 1
Onlar da Müslüman aynı bayrak altında yaşıyoruz (1), Çergelerin şartı şurtu yok abdest bilmezler (1)
(*) Parantez içindeki ifadeler 163 ifadenin her bölüm içinde bu ifadenin kullanım sıklığını tanımlamaktadır. Yüzdeler oranları da 124 ifade üzerinden hesaplanmıştır

Tablo 3’de görüldüğü üzere Çergeleri (DIŞ GRUP) %97 olumsuz özelliklerle (%20 iki dil bilir, %20 çöp toplar- dilenir-hırsızlık yapar, %13 pis,%13 aile düzeni yok,%11 giyinmesini bilmez, %9 çocuklarına değer vermez,%7 kaba konuşan, %4 fakir gibi yaşayan,%1 dini konuda şart şurtu yok) tanımlamışlar. %3 olumlu özelliklerle (%1 “Onlar da Müslüman, aynı bayrak altında yaşıyoruz ve %2 Dürüst, namuslu, kızlarına -gelinlerine düşkün) tanımlamaktadır.

Çocuklarımız ilerde nasıl bir yerde olsun sorusuna 55 (%80) kişi okusun sigortalı işe girsin 10 (%14) kişi erken evlenmesin, 4 kişi (%6) kötü yola sapmasın (uyuşturucu, kavga, hırsızlık) vatana millet hayırlı evlat olsun cevabını vermiştir

Dışlanıyor musunuz sorusuna, 32 kişi (% 46) ayrımcılık yol darken, 37 kişi(% 54) ayrımcılık var demektedir. Ayrımcılık var diyenlerin 12 kişisi (%32) eğitim, 10 kişi fakir (%26), 5 (%14) kişi esmer ten ve 5 kişi devlet dairesi (%14), 5 (%14) kişi bizi çergelerle karıştırıp tehlikeli buluyorlar.

4. Tartışma

Kırklareli ilinin merkezinde Yayla mahallesinde ikamet eden Yerli Romanlar kendileri ile ilgili (iç grup) değerlendirmelerini iki dış grup belirleyerek ifade etmiştir. Kendilerinden statü olarak üstte gördükleri gajolar ve yine kendilerinden statü olarak aşağıda gördüğü çergeleri tanımlamak sureti ile sosyal kimliğini inşa etmektedir. Yerli Romanlar; sosyal kimlik teorisinin birinci basamağına göre kendileri ile barışık bir kimlik tanımlamasından bahsetmektedirler. Kendilerini (İç Grup) % 67 olumlu , %33 ise olumsuz özelliklerle tanımlamışlardır. İç grup ile ilgili ifadelerine bakıldığında kendilerini eğitimsiz olarak üstte gördükleri gajolardan ayırmaktadır. Bu durumu fakir ve erken evlenmeleri takip etmektedir. Burada temel farklılık eğitimsizlik olarak görülmektedir çünkü eğitim alırsa geç evlenecek, kibar konuşacak, sigortalı işe girip fakir olmayacak ve gajoların karşısında düşük statüde olmayacaktır.

Kendilerinden üstün gördükleri gajolardan aşağıda kalmalarını eğitimsiz olmaları olarak ifade etmektedirler. Bir diğer ifade ile Yerli Romanlar, eğitime erişim sorunlarına vurgu yapılmaktadır. Bu duruma erken evlenme ve okullarının eğitim kalitesinin düşük olması sebep olarak gösterilmektedir. Yerli romanlar çocuklarının eğitim kurumlarında (adrese dayalı eğitim anlayışı sebebi ile) gajolarla beraber eğitim görememektedir. “Eskiden gajolarla beraber okurduk, arkadaş olurduk, onlardan nasıl davranacağımızı öğrenirdik” ifadesi kullanılmıştır. Adrese dayalı eğitim sisteminde herkes kendi mahallesindeki okula gitmektedir. Yerli Romanlar çergelerle aynı mahallede oturdukları için, çocukları çergelerin çocukları ile beraber okumak durumunda kalmaktadır. Bu durumu “Çocuklarımız okula gidiyor ve çergelerinin çocuklarından küfür öğreniyor ve kötü alışkanlıklar ediniyor” şeklinde ifade etmektedirler.

Bir diğer husus ise erken yaşta evlenmek istemektedirler. Bu konu “Bizim çocuklarımız okumaz, hemen evlenmek ister” şeklinde ifade edilmektedir. Bu durum Uğurlu(2013)’nin çalışması ile paralellik göstermektedir. Kendi değerleri ile yer evlerinde ve tek odada yaşayan ailelerde mahremiyetin korunamaması, çocuklar açısından erken evlilik için uyarıcı ortam oluşturmaktadır. Ergenlik çağı ile beraber gençler romantik ilişkilere girebilmekte ve mahalle baskısı ile evlenmek durumunda kalabilmektedir. Toplumun geneli eğitimsiz olduğu için gençlerin çalışıp para kazanması evlilik için yeterli bir durum olarak görülmektedir.

Yerli romanların iç grubu/kendilerini tanımlarken en başta “çalışkan ve aile düzeni olan” olarak tanımladığı dikkat çekmektedir. Diğer gruplar onları genel anlamda “eğlenceyi seven ve neşeli” olarak tanımlarken, yerli romanlar “eğlenceyi seven”(%3) özelliğini en son özellik olarak belirtmektedirler. Bu duruma göre, kendilerini bu tarafları ile öne çıkarmak istemedikleri veya kanıksadıkları özellik olarak son sıraya koydukları şeklinde yorumlamak da mümkündür. Fakat gajolar tarafından kabul görmek ve onlar gibi olmak istediklerini yansıtan özelliklerine vurgu yaptıkları da açıkça görülmektedir. Ayrıca din konusundaki eğilimlerinin yüksek olması dikkat çekmektedir. Bu çalışma Aysoy(2015)’un yaptığı çalışma ile paralellik göstermektedir.

Gajoları ise %93 olumlu olarak görmeleri, onların yaşantılarına ne kadar gıpta ettiklerini açıkça gözler önüne sermektedir. Onlar eğitilmiş, kibar konuşan, çalışkan ve çocuklarına değer veren bir dış gruptur. Çalışma grubumuzun çoğunluğunu kadınlar oluşturmaktadır. Yeli roman kadınları Gajolarla temizlik sebebi ile yakın temasa geçebilmektedir. Burada onların üstünlüğünün sebebini eğitilmiş olmalarına bağlamaktadır. Onlar eğitim aldıkları için iyi çocuk yetiştiriyor ve çocukları meslek sahibi olup zengin olabilmektedir. Kendisini üstün görebildiği tek alan ise “onları biz temizliyoruz aslında pisler” açıklaması ile benlik saygısını koruyabilmektedir.

Diğer dış grup olan Çergelerden “kendilerini kötü evlerde yaşamaları, düzenli aile hayatı olmamaları, suça eğilimli olmaları” sebebi ile ayırmaktadırlar. Çergeleri Çingene olarak tanımlarken, kendilerini *Yerli Romanlar* olarak tanımlamaktadırlar. Ayrıca Çergeleri tarif ederken, gajoların tersine, %97 olumsuz özellikler kullanmaktadırlar. Bu durum *Yerli Romanların* kendilerini üstün görecekları bir grubun (çergeler) olması ile benlik saygısını arttırmasına sebep olabilir. Çergeleri %97 olarak olumsuz özelliklerle tarif etmelerini benlik saygısını kazanma çabası olarak değerlendirmek mümkündür.

Gajoların evlerine temizlik için gittiklerinde iyi muamele gördüklerini fakat kamusal alanda ve eğitim kurumlarında çergelerle karıştırılıp ayrımcılığa maruz kaldıklarını ifade etmektedirler. Ayrıca çergeleri iki dil bilmeleri ile birinci dereceden ayırıcı unsur olarak tanımlamışlardır. Biz dil bilmeyiz, onlar iki dil bilir demektedirler. Bir başka ifade ile onlar çingenece konuşmaktadırlar ve çingenedir. Kendileri çingenece bilmediklerini bu sebeple çingene olmadıklarını ileri sürmektedirler.

Çerge kelime anlamı itibarı ile çadır demektir. Bu çalışmada kullanılan “Çerge” ise yerleşik hayata geçememiş çadırda veya göçebe hayat yaşayan gruplar olarak tanımlanır. Bu grup 10 ila 20 yıl öncesinde Avrupa’dan göç eden veya kaçan gruplar olarak tanımlanmaktadır. Avrupa’dan zor şartlarda göç etmeleri sebebi ile yerleşik hayata geçemediği düşünülmektedir. Dolayısı ile aile düzeni ve çocuklarının eğitim hayatı konusunda geleceğe dönük yaşamadıkları ifade edilmektedir. Hayatta kalma mücadelesi veren bu grup henüz yerleşik hayata geçememiştir. Fakat araştırmacı tarafından yapılan gözlemlerde çergelerle kız alışverişi yapılmaktadır. Gajolarla ise evlilik yolu ile yakınlaşmak neredeyse imkânsızdır.

Çocukları için ise okusun, sigortalı işi olsun düşüncesi ifade edilmiştir. Eğitime engel olması sebebi ile erken yaşta evlenmeyi hoş görmediklerini ifade etmektedirler. Çocukların eğitimi konusunda çaba sarf ettiklerini devletin de daha verimli ve sahiplenici bir eğitim anlayışı içinde olmalarını talep etmektedirler. Bu durum; Genç, Taylan ve Barış (2015) çalışması ile paralellik göstermektedir. Özellikle adrese dayalı okullarda okumaları sebebi ile çergelerin çocukları ile okumalarının dezavantaj oluşturduğu ısrarla ifade etmektedir. “Çocuklarımız çergelerden küfür, kavgaya, uyuşturucu öğreniyor” ifadesi sıklıkla kullanılmıştır.

Dışlanma konusunda ise yakın ilişkide (ki bu durum temizliğe gittikleri evlerde mümkün olmaktadır) insani muamele gördüklerini fakat kamusal alanda (devlet dairesi, hastane vs.) çergelerle karıştırıldıklarını ve ayrımcılığa maruz kaldıklarını ifade etmektedirler. Bu durum: Kolukırık (2004) çalışması ile paralellik göstermektedir.

Sonuç olarak; Yerli Romanlar kendilerini eğitimsiz görmektedirler. Eğitimsizliğe bağlı olarak kendilerini kaba konuşan ve fakir bir grup olarak algılamaktadırlar. Yerli Romanlar; bu özellikleri

ile kendilerini gajolardan aşağıda görürken, çergelerden de özellikle aile düzeni olarak üstte görmekteirler. Bu durum yerli romanların eğitime erişimi konusunda destekleyici çalışmaların yapılmasının önemini gözler önüne sermektedir

Öneriler;

Romanların yaşadığı belediyelerde çoğunluk grup ile entegrasyonu konusunda çalışmalar yapılabilir. Eğitim kurumlarında çocukların eğitime erişim konusunda destekleyici çalışmalar yapılabilir. Ailelere sağlıklı çocuk yetiştirme konusunda eğitimler verilebilir.

KAYNAKÇA

- Aysoy, Mehmet (2015). “Roman Geleneğinin Değişimi”, Bursa Teknik Üniversitesi, ‘Tarihten Günümüze Romanlar’ Çalıştay 6-7 Kasım tarihlerinde Sunulan Tebliğ Roman Geleneğinin Değişimi.
- Doosje, Bertjan and Ellemers, Naomi (1997). "Stereotyping under threat: The role of group identification." *The social psychology of stereotyping and group life*. (Der.) R. Spears, v. d. Oxford: Blackwell. 257-273.
- Genç, Yusuf, Taylan, Hasan Hüseyin., ve Barış, İsmail (2015). “Roman Çocuklarının Eğitim Süreci ve Akademik Başarılarında Sosyal Dışlanma Algısının Rolü”, *International Journal of Social Science* 6 Number: 33, p. 79-97, Spring.
- Gökbilgin, Mehmet Tayyip (1956). “Kanuni Sultan Süleyman Devri Başlarında Rumeli Eyaleti Livatalar, Şehir Ve Kasabaları” Belleten XX/78 Ankara.
- Kolukırık, Suat (2004). Aramızdaki yabancı: çingeneler. danışman Havva Neşe Özgen. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora tezi
- Mummendey, Amelle.ve Schreiber, Hans Joachim. (1983). "Better or Just Different? Positive Social Identity By Discrimination Against, Or By Differentiation From Outgroups." *European Journal of Social Psychology*, 13, 389-397.
- Turner, John C. (1975). "Social comparison and social identity: Some prospects for intergroup behavior." *European Journal of Social Psychology*, 5, 5-34. Mummendey ve Schreiber, 1983: 390; Turner ve Brown, 1978:133.
- Turner, John. (1987). *Rediscovering the social group: A self categorization theory*. Oxford: Basil Blackwell.
- Uğurlu, Örgen. (2013). *Dönüşen Kentlerde Çingene Olmak: İzmit Örneği/Being A Gipsy in Transforming Cities: The İzmit Case, Mülkiye Dergisi*, Cilt 37, Sayı 1 (2013).

FERRUH BOZBEYLİ’NİN SİYASAL DÜŞÜNÇESİNDE “DEMOKRATİK SAĞ” KAVRAMI

İhsan Ömer ATAGENÇ*

Özet

Soğuk Savaş dönemine giriş sürecinde Türk Sağ’ının merkezi Demokrat Parti’nin kuruluşunda ortaya çıkan ve “46 Ruh” olarak tanımlanan bir siyasal geleneği ifade etmektedir. Ancak 1960’lı yılların sonunda DP geleneği üzerine kurulu olan Adalet Partisi (AP) içinde önemli siyasal kırılmalar meydana gelmiştir. Bu kırılmalardan en önemlisi Ferruh Bozbeyli önderliğinde ortaya çıkan Demokratik Parti (DP)’dir. DP, Demokrat Parti’nin ardılı olma iddiası ile siyasal hayata dâhil olan bir merkez sağ partidir. DP merkez sağın ana eğilimlerini temsil etmekle birlikte diğer merkez sağ partilerden daha geleneksel ve muhafazakâr bir siyasal partidir. Bozbeyli bu yeni süreçteki siyasal pozisyonu “Demokratik Sağ” olarak tanımlamaktadır. “Demokratik sağ” kavramı bir yandan Türk sağının geleneksel kodlarına sahipken, öte yandan aşırılıkçı eğilimlere karşı yeni bir sağ ideolojinin de temellerini atmıştır. Başka bir ifadeyle Erken Cumhuriyetin ideolojik kodları ile uyumlu görünürken aynı zamanda da bir Soğuk Savaş dönemi gerçeği olarak Türk-İslam Sentezi’ni resmi ideoloji ile dengeleyen bir nokta üzerinde durmuştur.

Anahtar Kelimeler: Demokratik Parti, Ferruh Bozbeyli, Türk Sağı, Demokratik Sağ

“DEMOCRATIC RIGHT” CONCEPT IN FERRUH BOZBEYLİ’S POLITICAL THOUGHT

Abstract

In the period of entry into the Cold War, the center of Turkish right represents a political tradition that emerged in the establishment of the Democrat Party and defined as the “Spirit of 46”. However, at the end of the 1960s, Justice Party (JP) founded on the DP tradition had important political ruptures. Democratic Party (DP) was the most important rupture emerged with the leadership of Ferruh Bozbeyli. Democratic Party is a center right party involved in political life with claim to be the successor of Democrat Party. Besides represents the main trends of the center right, DP is more traditional and conservative political party than the other center right parties. In the new process Bozbeyli defining his political position as “Democratic Right”. On the one hand the concept of “Democratic Right” has traditional codes of Turkish right, on the other hand laid the basis of new right ideology against the extremist tendencies. In the other words on the one hand “Democratic right” seems compatible with ideological codes of Early Republic period, on the other hand it stands on equilibrium point which is balanced Turkish-Islamic Synthesis, as a reality of the Cold War, and official ideology.

Keywords: Democratic Party, Ferruh Bozbeyli, Turkish Right, Democratic Right

---

* Dr. Öğretim Üyesi, Kırklareli Üniversitesi İ.İ.B.F. Uluslararası İlişkiler Bölümü, atagencomer@yahoo.com

Giriş

1960'lı yıllar Türk siyasal hayatında çeşitliliklerin ortaya çıkmasına sahne olmuştur. Hemen hemen pek çok farklı siyasal görüş ve farklı sınıflar kendilerini siyasal alanda temsil etme imkanı bulmuşlardır. Bu dönemde Türk sağına bakıldığı zaman da benzer bir durumu görmek mümkün olacaktır. Demokrat Parti ve O'nun temsil ettiği "1946 Ruhü"nun ardılı olan Adalet Partisi (AP) Türkiye'de merkez sağ konsolide eden parti olma özelliğini uzun bir müddet koruyacaktır. Buna karşılık 1960'lı yılların sonlarına gelindiğinde merkez sağ içinde de birtakım çözümlerin ortaya çıktığı görülecektir. Bu yeni çözüme süreci büyük ölçüde Süleyman Demirel'in siyasal tasarruflarına karşı önemli bir eleştiri üzerine inşa edilmiştir. AP içindeki çatışma, bir ayrışma süreci ile sonuçlanmış ve AP içinden "41'ler Hareketi" olarak bilinen Demokratik Parti (DP) doğmuştur. Tarihsel olarak Demokrat Parti'nin mirasçısı olma iddiası ile ortaya çıkan DP, kuruluşunda önemli simalar ile 1970'li yılların ilk yarısına önemli bir damga vurmuştur. DP, siyasal olarak açık bir biçimde kendisini "sağ" olarak tanımlayan ender siyasal oluşumların başında gelmektedir. Kendi sağ pozisyonunu tanımlarken de bir yandan hem Cumhuriyetin kurucu ideolojisinin kodlarına dayanacak öte yandan da Soğuk Savaş döneminde Türk sağının dönüşen kodlarını -kurucu ideoloji ile çelişki içinde olsa dahi- da temsil etme iddiası taşıyacaktı. DP, merkez sağda her şeyden önce "yeniden birleşme" hedefine sahip olan ve siyasal pozisyonunu da buna göre belirleyen bir siyasal parti olma özelliğine sahiptir. Türk sağının geneline hükmetme amacı ise partinin ve Ferruh Bozbeyle'nin siyasal düşüncesinin güncel siyasal tercihlerle doğru orantılı olarak gelişmesine de neden olmuştur.

1. 27 Mayıs Sonrasında Merkez Sağın İdeolojik Referansları

Türk siyasal hayatında merkez sağ ile ilgili tanımlama yapılırken her şeyden önce Türk siyasetinin sağ ve sol olarak nasıl bölümlendiğine dair bir açıklama yapılması gerekmektedir. Türkiye'de siyasal partilerin kendilerini sol ya da sağda tanımlaması çok eski bir döneme ait değildir. Konu ile ilgili değişim ve dönüşüm sürecinin anlaşılabilmesi için 27 Mayıs sonrası süreçten başlamak daha sağlıklı bir hal alacaktır (Demirel, 2009a, s. 419). Türkiye'de siyasal partilerin ortaya çıkış sürecini kabaca I. Meşrutiyet ve sonrasında başlatacak olursak Cumhuriyet dönemine kadar partilerin sağ veya sol bir ekseninde tanımlanmasının oldukça zor olduğuna da tanıklık edilecektir. Bu iddia 27 Mayıs sonrası sürece kadar siyasal partilerin belirli bir ideolojik duruşa sahip olmadığı anlamına gelmemelidir. Tam aksine Türkiye Cumhuriyeti'nin bugünkü siyasal biçimlenmesine dahi kaynaklık edecek kadar derin etkilere sahip olan bir siyasal geçmişe sahip olduğumuzu söylememiz mümkündür. Ancak bu dönemde partilerin ortaya çıkış sürecinde kendilerini sol ya da sağ olarak tanımlamaktan ziyade milliyetçi, sosyalist, liberal, muhafazakâr vb. kavramlar üzerinden tanımladıkları görülecektir.

Cumhuriyetin kuruluş sürecine geldiği zaman ise ülkenin kurucu partisi ve kurucu ideolojisinin temsilcisi olan Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP) de kendisini solda ya da sağda tanımladığına rastlanılmamaktadır. CHP'ye muhalif olarak ortaya çıkan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TCF) ve Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF) gibi partiler de kendilerini sol ya da sağ olarak değil gelenekçi, muhafazakâr, liberal vb. kavramlar ile tanımlamayı tercih etmişlerdir (Demirel, 2009a, s. 414). Yine CHP özeline dönüldüğü zaman ise partinin ve ideolojisinin altı ok ekseninde ve ilkeler bütününde tanımladığı görülecektir. 1930'lu yıllar itibariyle de CHP gerek siyasal gerekse ekonomik alanda dönemin politik gerçeklerine bağlı olarak daha çok devletçi bir nitelik taşımaktadır (Tunaya, 1952, s. 571). Tek parti döneminin CHP karşısındaki en önemli rakibi olan Demokrat Parti'nin (DP) de yine CHP ile çeşitli noktalarda benzerlik göstermesine rağmen en belirgin özelliğinin CHP'ye göre daha liberal olmasıdır (Eroğul, 2013, s. 18). Gerek CHP'nin son döneminde gerekse DP döneminde ortaya çıkan irili ufaklı pek çok parti yine çeşitli evrensel değerleri temsil eden partiler olarak göze çarpmaktadır. Ancak burada yine ilgili dönem itibariyle sol ya da sağ partiler olarak kendilerini temsil ettiklerine rastlanılmamaktadır.

Bu dönem ilişkin olarak yapılan çalışmalarda, Türk siyasetinin henüz sol ve sağ ekseninde tanımlanmadığı bir dönemdeki siyasal partiler için sol ve sağ olarak çeşitli yorumlar yapıldığına

tanıklık edilmektedir. Buradaki yorumlar ilgili dönemin gerçekliği içinde yapılan yorumlar olmaktan ziyade bugünden geçmişe bakılarak yapılan tanımlamalar olduğunu ifade etmek gerekir. Zira ilgili dönem partilerinin sol ya sağ ekseninde bir siyaset yürütme gibi bir iddiaları bulunmadığı gibi kendi pozisyonlarını tanımlamaya çalışırken sol ya da sağ gibi çatı kavramlar ile değil daha somut ve spesifik kavramlar ile kendilerinin açıkladıkları görülecektir.

İlgili dönemde sol ve sağ kavramlarının tercih edilmemesinde dönemin politik ruhunun oldukça etkili olduğu görülecektir. Her şeyden önce 1923-1950 arası dönem CHP'nin tek parti iktidarını temsil eden bir dönemdir. Çok partili hayata henüz geçilemeyen yıllarda devlet iktidarının "altı ok" ekseninde şekillenmesi ve muhalefetin etkin bir biçimde ortaya çıkamaması alternatif hatta temel ideolojiye karşıt bir politik hareketlenmenin ülke içinde etkili olmasını olanaksız kılmıştır. Bu dönem pek çok kişi açısından resmi ideolojinin inşası dönemidir (Başkaya, 2011, s. 36). Yeni bir ulus-devletin kuruluş sürecinin sancuları içindeki konsolidasyon ihtiyacı dönemin "tek sesli" niteliğinin daha baskın bir hale getirmiştir. Bu durumun nedenleri, dönemin iktidarının siyasal vizyonu ve niyetleri farklı tartışma konularına aittir. Yalnızca biçimsel olarak bakıldığında böylesi bir tek seslilik ile karşılaşmak mümkün olacaktır. Cumhuriyetin henüz kurulmadığı dönemlerde I. Meclis sürecinde "İkinci Grup" merkezinde başlayan çok seslilik Cumhuriyet'in kuruluş süreci sonrasında çeşitli nedenlerle yansımaya ve tek parti döneminin tek sesli niteliği eski döneme nazaran daha baskın hale gelecektir (Demirel, 2011, s. 391).

II. Dünya Savaşı sürecinde yalnızca iç ve dış güvenlik gündemiyle çıkan CHP iktidarı açısından 1946-1950 dönemi yeni bir sürecin başlangıcına da işaret etmektedir. Literatürde her ne kadar "çok partili hayatın başlangıcı" olarak tanımlansa da esas itibarıyla bu ara dönem fiilen "iki partili" bir döneme işaret etmektedir. Zira ilgili dönemde CHP ve DP dışında alternatif fikirleri olan partilerin uzun ömürlü olmadığı ve Türk siyasetinde etki gösteremedikleri görülecektir. CHP ve DP'nin 1946-1950 dönemindeki politik vizyonlarına bakılacak olursa birbirlerine oldukça benzer bir siyasal perspektife sahip olduklarını iddia etmek mümkündür (Timur, 2003, s. 82). Gerek iç gerekse dış politikanın bu benzerlikte önemli bir etkisi bulunmaktadır. II. Dünya Savaşı sonrası süreç Türkiye'nin ulusal ve uluslararası tercihlerinin yeniden belirlendiği bir dönemi işaret etmektedir. "Komünizmle Mücadele" sürecinin etkili olduğu bu dönemde "Hür Dünya"yı temsil eden ABD'nin politik değerlerinin Türkiye açısından daha fazla önem kazandığı bir sürece girilmiştir (Sönmezoğlu, 2006, s. 28). Bu bağlamda savaş sonrası dönüşüm süreci CHP ile DP arasındaki gerginliğe geçici olarak son vermiş ve yeni kurulan sistem içinde ortaya çıkan konsolidasyon ülkede resmi ideoloji kavramının Batı ekseninde yeniden tayin edilmesini beraberinde getirmiştir. İlgili dönemde yeni sisteme alternatif olarak başka bir partinin, iktidara ve sisteme aynı anda muhalif olan bir partinin etkinlik kurmasının imkanlarının oldukça kısıtlı olduğu görülmektedir (Koçak, 2017, s. 191). Bu sebeple de sağ ve sol gibi temel bir ayrım üzerinden Türk siyasetinin şekillenmesi ihtimali de bir süreliğine daha ortadan kalkmıştır.

Türkiye'de sol ve sağ kavramları üzerinden ortaya çıkan siyasetin gelişmesi için 27 Mayıs sonrası sürecin beklenmesi gerekecektir. Zira 27 Mayıs'tan sonra II. Dünya Savaşı sonrası sisteme alternatif olarak gelişen fikirler meşru bir zeminde kendilerini ifade etme şansı bulacaklardır. Türkiye İşçi Partisi (TİP) merkezinde ortaya çıkan bu alternatif yaklaşım Türkiye'de solun yükseliş sürecini de ifade etmektedir (Ünsal, 2002, s.1). Sosyalizmin legal bir zeminde siyaset yapma olanağı ve solun açık bir biçimde kendisini ifade etmeye başlaması Türkiye'de sol ve sağ ekseninde yeniden şekillenmesinin de başlangıcını teşkil etmektedir. Türk sağının da kendisini o güne kadar sağda konumlama ihtiyacı hissetmemesine rağmen sol ve sosyalist siyasete yönelik eleştirileri kendisini sağda konumlama tercihini de beraberinde getirmiştir (Bora, 2012, s. 11). Bu noktada yalnızca TİP örneğini vermek eksik bir yoruma da sebep olacaktır. Bu durumun daha da derinleşmesini sağlayan bir diğer önemli gelişme ise CHP'nin 1960'lı yılların ortalarında ülkenin gidişatına da paralel olarak Ortanın Solu" kavramını ortaya atması olacaktır (Coşkun, 1978, s. 39). CHP'nin Atatürk ve İnönü dönemlerinden sonra ilk defa kendisinin siyasal yelpazesinin solunda

tanımladığına tanık edilmiş ve bu dönüşüm Türkiye’de siyasetin yeni kutuplaşma sürecinin niteliğini belirlemiştir.

“Merkez sağ” kavramının ise bu ayrışma sürecinde düşünsel olarak nereye oturması gerektiğini tespit etmek için Türk sağının temel dayanaklarından hareket edilmesi gerekmektedir. Türk sağının düşünce kodlarında karşılaşılan en temel kavramlar Cumhuriyet modernleşmesine alternatif olarak bugüne kadar savunulan fikirlerin bir parça daha korumacı halleri olarak ortaya çıkmaktadır (Taşkın, 2009, s. 458). Osmanlı Devleti’nin son döneminden 1960’lı yıllara gelindiğinde Türk sağının ilk etapta dini hassasiyetinin oldukça yüksek bir perspektiften hareket ettiğini söylemek yanlış olmayacaktır. “Gelenekçi” başlığı altında tanımlanan bu kurucu nitelik Cumhuriyet döneminin siyasal uygulamalarının eleştirisi üzerine daha sert bir ses tonu ile yükselmeye başlamıştır. Klasik anlamda muhafazakâr kodlara temas eden Türk sağının milliyetçilik öncesi dönemde esas dayanağı dini ve kültürel ekseninde bir muhafazakârlık olarak göze çarpmaktadır (Safi, 2007, s. 236). Cumhuriyetin kuruluş süreci içinde ortaya çıkan bu tepki TCP ve SCF içinde kendisine yer bulmaya çalışacak ancak bu dönemde çok partili hayata geçilemediği için legal alanda kendisini temsil edemeyen muhafazakâr siyaset DP’nin kuruluş ve yükseliş dönemini beklemek zorunda kalacaktır (Şeyhanlıoğlu, 2011, s. 226). DP döneminin ardından gerek merkez sağ partilerle gerekse Millet Partisi, daha sonradan adını Milli Selamet Partisi olarak değiştirecek olan Milli Nizam Partisi vb. partiler Türkiye’de İslamcı-muhafazakâr siyasetin temellerini oluşturacaktır (Şentürk, 2011, s. 203, 322, 346).

Türk sağının içindeki milliyetçi kodları tayin edebilmek için öncelikle II. Meşrutiyet dönemindeki Türkçülük akımının ortaya çıkış sürecine bakmak gerekecektir. Ancak Türk sağının milliyetçilik ile ilişkisinin açıklanabilmesi için bu dönem bakmak yeterli değildir. Zira Cumhuriyetin kuruluş sürecinde Türkçülük, ulus-devlet inşası, milli iktisat kavramı ve Türk Tarih Tezi vb. konularda etkili olmuş bir akımdır. Türk sağının Cumhuriyetin kuruluş süreci içindeki tercihlerinin gölgesinde kaldığı görülmektedir. Bunun yanı sıra Atatürk dönemindeki milliyetçilik kavramının “ırkçılık” ile ilişki kurmaması ve dış politikada ise Turancılık projesine alternatif bir dış politika algısı geliştirmesi Türk sağının etkin olmasa da kendi özerk alanını oluşturması için önemli bir zemin hazırlamıştır. Kemalist iktidar ile Türk sağının milliyetçilik ekseninde bölünmesine ve özerkliğini tam olarak sağlayabilmesine olanak veren husus ise İnönü döneminde bir sembol haline gelen İrkçılık-Turancılık Davası sonucunda Türkçü-Turancı milliyetçiliğin iktidardan bağımsız bir ekseninde faaliyet göstermeye başlamasıdır (Özdoğan, 2002, s. 89).

Liberalizm ise Türk sağının temel iktisadi yönelimlerinden birini teşkil etmekle birlikte Cumhuriyetin kuruluş sürecinde Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF) ve Ahmet Ağaoğlu gibi önder gelen temsilcileri tarafından savunulan bir görüştür. Kuruluş döneminde tek parti iktidarının ağırlığı altında devletin çıkarlarını önceleyen ve çeşitli açılardan da devletçi olarak yorumlanan kuruluş süreci liberalizmi Demokrat Parti dönemi ile birlikte gerek siyasal gerekse ekonomik alanda liberalizmin tarihsel ve düşünsel köklerine daha uygun bir dönüşüm süreci içine girecektir (Erdoğan, 2013, s. 33). Soğuk Savaş döneminde ise Türk sağının liberalizm algısı 1960-1980 dönemindeki iktisadi yönelimlerine ruhunu veren kalkınmacılık anlayışı etkisinde bir ölçüde devletçi bir role bürünse de özel sektörün teşviki ve devletin ekonomi üzerindeki müdahalesinin sınırlandırılmasına dair talepler Türk sağının liberalizme dair görüşlerinin pekişmesine neden olmuştur. Siyasal kutuplaşma ve komünizmle mücadele sürecinin doğal bir sonucu olarak ulusal güvenlik eksenli tehdit algısı Türk sağında liberalizmin siyasal alandan ziyade iktisadi alanda daha fazla ağırlık kazanmasını da sağlamıştır (Özel ve Sarıkaya, 2013, s. 463).

Türk sağının tarihsel kodlarının ışığında merkez sağ siyaseti anlayabilmek için bu kodların hem içinde hem de dışında birtakım değerlendirmeler yapmaya ihtiyaç bulunmaktadır. Zira Türkiye’de merkez sağ yalnızca bu kavramlarla ifade edilememektedir. Bu yetersizlik Türkiye’de merkez siyaset algısının doğal bir sonucudur. Türkiye’de merkez siyasete dair yönelimler sağ tandanslı siyaset açısından Türkiye’nin tarihsel siyasal kodlarının yalnızca bir bölümü ile değil geneli ile bir parça ilişki sağlanması üzerine kuruludur. Başka bir ifadeyle Türkiye’de merkez sağ, ülkedeki

politik bölünmüşlük ikliminin yalnızca bir tarafını temsil etmemektedir. Bu geleneğin Demokrat Parti'den yakın döneme kadar varlığını sürdürdüğünü söylemek mümkündür. Zira Demokrat Parti'nin siyasal eksenini oldukça genel bir bakış açısıyla belirli ölçülerde Kemalizmin içinden doğmuş ve Cumhuriyetin tarihsel ve ideolojik mirasını sahiplenmiştir. Öte yandan aynı gelenek CHP iktidarına muhalif olan "gelenekçi" bir niteliğe sahip İslamcı-muhafazakâr kanadın da hassasiyetlerini dikkate almıştır. Benzer bir biçimde 27 Mayıs sonrasında merkez sağın belkemiğini oluşturan Adalet Partisi (AP) iktidarı için de benzer bir şey söylemek mümkün olacaktır. AP çatısı altında uzun süre temsil edilen merkez sağ geleneği tıpkı Demokrat Parti geleneği gibi ülkede Cumhuriyetin tarihsel mirası ile kavga etmeden, hatta Soğuk Savaş eksenli bir Kemalizme olumlu referans verirken aynı zamanda ülkedeki farklı cenahlarla da irtibatını yakın bir biçimde sürdürmeye gayret göstermiştir (Demirel, 2013, s. 347). Bu ilişki kurma çabası sivil siyasetle sınırlı kalmamış, silahlı kuvvetler ile kurduğu yakın ilişki ile de ülkedeki pozisyonunu uzun bir müddet koruyabilmiştir (Cizre, 2002, s. 29; Demir, 2017, s. 509).

Bu bağlamda Türk siyasetinde merkez sağ, güncel siyasal iklimin etkisi altında şekillenen, ekonomi ve dış politika alanında belirli ilkelere sadık bir siyaset izlese de Türkiye'deki seçkinci-gelenekçi bölünmesinin doğrudan bir tarafını oluşturmamaktadır. Ülkedeki komünizmle mücadele gündemi merkez sağa ilgili dönemde oldukça önemli bir alan açılmasını da sağlamıştır. Zira seçkinci-gelenekçi ayrılığı komünizmle mücadele kapsamında silikleşen bir durumu ifade etmekte ve merkez sağ bu konuda bir seçim yükünden uzak bırakılmaktadır.

2. Türk Siyasetinde Çözülme Süreci ve Demokratik Parti'nin (DP) Kuruluşu

1960'lı yılların ikinci yarısı Türk siyasetindeki merkez partiler açısından bir çözülme sürecini de içermektedir. Ülkenin içinde bulunduğu pek çok siyasi, ekonomik ve yönetsel krizler siyasi partilerin kendi içinde de çeşitli eleştiri süreçlerinin başlamasına neden olmuştur. Bu noktadaki ilk tartışma süreçleri de merkez sol bir parti olan CHP ve sosyalist bir parti olan Türkiye İşçi Partisi (TİP) içinde yaşananlardır. Merkez sağ içindeki çözülme süreci bu tartışmaların hemen ardından yaşanacaktır. DP'nin doğuş sürecini anlayabilmek açısından Türk siyasetindeki çözülme sürecini bir bütün olarak incelemek daha sağlıklı bir yöntem olacaktır.

27 Mayıs sonrasında Türk siyasal hayatının dönüşümündeki en temel konulardan bir tanesi hiç şüphesiz Türkiye'de sol-sosyalist siyasetin yükselişidir. Meşru siyasal alanda ilk defa rol alan ve bir sınıf partisi olarak ortaya çıkan TİP bu yükseliş sürecinin en somut örneklerinden biri olarak karşımızda durmaktadır. TİP ile birlikte başlayan ve Yön Dergisi ile Milli Demokratik Devrim Hareketi (MDD) ile devam eden sol siyasetin yükseliş süreci CHP'nin özellikle de gençlik örgütlerinde ciddi bir kaybın yaşanmasını da beraberinde getirmiştir (Şener, 2010, s. 76). Bu kayıp esas olarak CHP'nin kendi içinde bir tartışma sürecinin başlamasının temel sebeplerinden biri haline gelmiştir. 1960'lı yılların ortaya çıkardığı yeni siyasal ortam CHP'nin de bu yeni döneme ayak uydurmasını zorunlu kılmıştır. Bu yeni döneme uyum sürecinde ise İnönü liderliği başta olmak üzere CHP'nin temsil ettiği siyasal ilkelerin yeniden gözden geçirilmesi gibi pek çok konunun parti gündemine taşındığı görülmektedir. CHP içinde başlayan tartışmalar ve yeni siyasal ortamın kaçınılmaz bir dönüşüm ile sonuçlanmasında partinin "Ortanın solu" başlığı ile özetlediği bir tercihin yer aldığı görülmektedir (Kili, 1976, s. 213).

CHP içinde "Ortanın solu" kavramının tercih edilmesi CHP'nin ilk defa sol-sağ ekseninde bir siyasal bölünmeye taraf olduğunun kanıtı olmuştur. CHP'nin sol siyasal söylemlerin yükselmeye başladığı dönemde sol tandanslı bir düşünceyi tercih etmiş olması ülkedeki siyasal düzlemin sol-sağ çatışması olarak yorumlanmaya başlamasının da önünü açmıştır. Türk siyasetinin yeni bölünme düzleminde CHP bir taraf seçmiş ve buna bağlı olarak da dönemin meclisteki TİP haricindeki diğer partileri Türk sağının açık bir biçimde temsilcisi haline gelmiştir. İlgili partiler çeşitli siyasal yönelimleri ve kullandıkları kavramlar itibarıyla her ne kadar geriye doğru bir bakış açısıyla sağ siyaseti üstü örtülü olarak temsil etseler de sağ-sol ayrımının kabul edilmesi üzerine

ortaya çıkan yeni durumda bu tercihin bir ölçüde resmi hale geldiğini iddia etmek mümkün olacaktır (Demirel, 2009a, s. 421).

CHP ile diğer sağ partiler arasında başlayan rekabet bununla sınırlı kalmamıştır. Farklı partiler arasındaki rekabete sahne olan 1960'lı yıllar öte yandan partilerin kendi içindeki tartışmaların da hızla yükselişine tanıklık etmiştir. Ortanın solu ile başlayan iç tartışma sürecinde Turan Güneş ve Bülent Ecevit gibi öncülerin parti içi galibiyeti belirli bir tartışmayı sonlandırırken bir başka tartışmanın da başlangıcı haline gelmiştir. Zira CHP'nin ortanın solu eksenli bir tercihi parti içindeki herkes tarafından kabul gören ve üzerinde uzlaşılan bir kavram değildir. Özellikle de Soğuk Savaş süreci ekseninde “sol” kelimesini içeren bir siyasetin komünizmle mücadele gibi ana bir devlet gündemi içinde partiyi olumsuz yönde etkileyeceğine dair bir endişenin ortaya çıktığına tanıklık edilmektedir. CHP'nin “Ortanın solu” tercihi parti içindeki farklı kanatların ciddi tepkisi ile karşılaşmıştır. Bu tepki ise CHP içindeki bazı grupların parti içinde kopması ile sonuçlanmıştır. CHP'de bu dönemde iki önemli kopuş gerçekleşmiştir. Bunlardan bir tanesi Turhan Feyzioğlu önderliğindeki grubun CHP saflarından ayrılarak “Güven Partisi” adı ile yeni bir parti kurmasıdır (Bozkır, 2013, s. 286). Diğer bölünme ise yine benzer bir tartışma sürecinin devamı olarak ortaya çıkan ve “Cumhuriyetçi Parti” adı ile kurulan parti içi hizbin öncülüğünde gerçekleşen harekettir (Gevgilili, 1987, s. 574). Bu iki parti daha sonra “Cumhuriyetçi Güven Partisi” (CGP) adı altında birleşecektir.

CHP'den iki yeni partini ortaya çıkması siyasal olarak merkez solda bir bölünme olarak nitelendirilmemektedir. Zira parti içinde ortaya çıkan tartışma ortanın solu ya da sol içi bir tartışma olarak ortaya çıkmamıştır. Aksine bu tartışma zemini parti içindeki sol ve sağ tandanslı gruplar arasında ortaya çıkmıştır. CHP'den ayrılan grupların esas olarak komünizmle mücadele ekseninde faaliyet yürütmeleri, sol siyasal yönelime karşılık olarak milliyetçi ve muhafazakâr temaları sıklıkla kullanmaları, iktisadi olarak daha liberal bir dünya görüşüne sahip olmaları vb. özellikleri sebebiyle Türk siyasal hayatının ilgili döneminde sağ hatta içinde buldukları tarihsel gelenek ve söylemleri sebebiyle de merkez sağı temsil etmektedir. Bu sebeple de CHP'de yaşanan bu kopuşları parti içi görmek ne kadar doğruysa da sol içi bir tartışma olarak görmek aynı derecede yanlıtıcı olacaktır. Zira daha sonradan CGP adını alacak olan bu kopuş Türkiye'de merkez sol ile merkez sağ arasındaki sınırların belirlenmesini pekiştiren bir süreci ifade etmektedir (Özdemir, 2011, s. 270).

TİP örneğine bakıldığında zaman ise 1960'lı yıllarda oldukça etkili olan ve 1965 seçimlerinde 15 milletvekili ile meclise girmeyi başaran bir partinin bu zaferden kısa bir süre parti içi tartışma sürecine girdiği görülecektir. Partinin önde gelen iki önemli ismi olan Mehmet Ali Aybar ve Behice Boran temelinde yaşanan bu çözülme süreci ciddi bir ideolojik ayrışmanın doğal bir sonucu olarak ortaya çıkmasına rağmen kamuoyuna daha çok parti içi demokrasi olan yansıtılmıştır. Bu meseledeki temel iddia Aybar'ın parti içindeki etkin konumunu suistimal etmeye başlaması ve giderek parti içinde daha otoriter bir yönetim sergilemesidir. Meselenin esasına dönülecek olursa Aybar ve Boran öncülüğünde bölünen iki grubun sosyalizm anlayışları arasındaki farklılıklar TİP'i bir bölünmeye sürüklemiştir. Özellikle de Aybar'ın SSCB eleştirisi üzerine kurduğu sosyalizm anlayışı, “Macar İhtilali” ve “Prag Baharı” süreçlerinde ortaya koyduğu sert SSCB eleştirisi, TİP'in iki farklı görüş ekseninde bölünmesine ve çözülmesine neden olmuştur (Ünsal, 2002, ss. 300-302). Bu çözülme süreci TİP'in gençlik hareketleri içinde, mecliste ve daha genel kitleler önünde büyük bir kan kaybetmesine neden olmuştur.

AP içinde de aynı dönemde önemli çalkalanmalar meydana gelmiştir. AP, 1960 sonrasında merkez sağda kendisine rakip olarak ortaya çıkma ihtimali olan YTP'yi kısa sürede etkisiz hale getirirse de parti içinde yönetime karşı oluşan muhalif grubun oluşmasına engel olamamıştır. “72'ler Hareketi”ne adını veren 72 milletvekili Demirel'e bir muhtıra vermişlerdir (DP, 1971, s. 16). Demirel'in bu muhtırayı dikkate almaması ve muhaliflerle işbirliği yolunu tercih etmemesi ile birlikte Saadettin Bilgiç önderliğinde başlayan muhalefet hareketi “41'ler” olarak adlandırılan bir hizip hareketine dönüşmüştür. Saadettin Bilgiç'in önderliğinde ortaya çıkan bu grup içinde Faruk

Sükan, Yüksel Menderes, Mehmet Turgut, Cihat Bilgehan ve Ali Naili Erdem'in AP'den istifasının ardından eski Demokrat Partililerin bu ekibe katılmasından oluşan "41'ler" 1970 yılında bütçe tasarısına red oyu vererek Demirel'e karşı seslerini daha da yükseltmişlerdir (Çavdar, 1999, s. 172). Demirel iktidarının devlete hizmet ettiğini değil yalnızca kendi ikbali için çalıştığını öne süren muhalifler 18 Aralık 1970 tarihinde Demokratik Parti'nin kuruluşunu ilan etmişlerdir. 12 Mart 1971 askeri müdahalesine kadar 42 ilde örgütlenmesini tamamlayan DP'nin kurulduğu dönemde TBMM'de 41, Cumhuriyet Senatosu'nda ise 8 üyesi bulunmaktaydı (Bulut, 2009, s. 82). Kurulduğu dönem itibariyle DP halk nezdinde ciddi bir desteğe sahip olmuştur (Bozbeyle, 1977, s. 121).

3. DP'nin Siyasal İlkeleri ve Ferruh Bozbeyle

DP'nin kuruluş sürecindeki en büyük etki hiç şüphesiz Demokrat Parti'nin mirasıdır. DP'nin isim tercihi dahi bu etkinin önemi açısından önemli bir anlam ifade etmektedir. DP'nin Demokrat Parti'nin tarihsel bir mirası olduğu da her fırsatta sıklıkla dile getirilmektedir. DP'nin Demokrat Parti'nin ardılı olması hususu bir politik gerçekliği ifade etmekten ziyade partinin kendisine biçtiği misyonu tanımlayabilmek açısından önem kazanmaktadır. Zira DP basit bir biçimde AP'ye ve özelde de Demirel'e karşı ortaya çıkan ufak bir hizip hareketi olarak dar bir alanda bölünmeye çalışan bir parti olma hedefine sahip değildir. Sonuçları itibariyle bakıldığı zaman karşımıza çıkacak tablo bu algıdan farklı olmasa da DP'nin üzerine yüklendiği misyon sahip olduğu politik sermayenin oldukça ötesindedir.

DP'nin kuruluş sürecinde partinin üzerine yüklediği misyon AP'ye karşı basit bir rakip olabilmek değildir. Partinin isim tercihi ve ortaya koyduğu hedefler Demokrat Parti'nin tarihsel ve siyasal mirasını doğrudan takip eden tek parti haline gelebilmektir. DP, AP ile arasına mesafe koyan ve varlığından memnun olan değil, tam aksine AP'yi de bu bağlamda kapsamaya çalışan bir çatı parti olma hedefine sahip olduğu görülmektedir. DP'nin politik misyonu, Türkiye'de Demokrat Parti geleneğinin tek ve meşru temsilcisi olabilmek üzerine inşa edilmektedir (Bulut, 2009, s. 82). AP dışındaki merkez sağın diğer partilerinde benzer bir hedefin ortaya çıktığını görmek mümkün değildir. Bunun en önemli sebeplerinden biri GP ve CP örneği merkeze alındığında bir iki partinin CHP'nin tarihsel ve siyasal mirasını taşıma iddiasıdır. YTP örneğine bakıldığı zaman ise bu partinin kendi politik imkanlarının daha çok bilincinde ve olan ve kendisine çok büyük hedefler koymayan bir parti olduğunu ifade etmek mümkün olacaktır. Bu bağlamda merkez sağın diğer partileri kendi siyasal alanları içinde çok sesli bir ortam içinde siyaset yürütebilme noktasında bir irade ortaya koymuşken DP ve lideri Bozbeyle'nin merkez sağ içinde bir anlamda tek sesli bir siyasal mücadele yürütebilmeyi tercih ettiği görülmektedir.

Bozbeyle açısından bakıldığı zaman ise merkez sağ siyasetin meşru alanı Demokrat Parti geleneği üzerine ortaya çıkan partilerle sınırlı bir görünüm arz etmektedir. Zira Bozbeyle'nin okları büyük ölçüde Demirel'e çevrilmiştir. Bozbeyle açısından Demirel'in pozisyonu kendi perspektifi açısından "tek rakip" pozisyonudur. CGP veya sonradan AP'ye dahil olan YTP gibi partileri bir siyasal rakip olarak görmediğini söylemek yanlış olmayacaktır. Bozbeyle açısından buradaki en önemli sorun Demirel'in politik gücünün aşılması AP'nin kan kaybetmesi, buna bağlı olarak da Bozbeyle'nin Demokrat Parti geleneğinin tek meşru temsilcisi olarak siyaset sahnesinde yerini almasıdır. Bozbeyle'yi böyle düşünmeye iten ve elindeki en önemli koz da hiç şüphesiz partinin kuruluş döneminde Demokrat Parti geleneğinin en öndeki soy isimlerinin DP çatısı altında geçici süre için de olsa bir araya gelebilmiş olmalarıdır. Bozbeyle'nin AP ve Demirel'e karşı isyan bayrağını bu kadar net bir biçimde yükseltmesi ve önünde oldukça önemli hedefler koyması, buna bağlı olarak da kendisine bu konuda aşırı güven duymasının da altında yatan ana hususlardan birisi Bayar ve Menderes isimlerinin parti içinde yaratacağı muhtemel güç ve heyecan duygusudur.

DP'nin siyasal ilkeleri büyük ölçüde klasik bir merkez sağ siyasetin genel özelliklerini bünyesinde taşımaktadır. Parti politikalarına yön veren hareket noktası ise "946 Hareketi" olarak tanımlanan, Demokrat Parti'nin CHP'nin tek parti iktidarına karşı çıkışını "demokrasi" ekseninde ilan eden bir

idealizmdir. Partinin 1973 yılında yapılacak olan seçimler için hazırladığı beyanname *946 Hareketinin Manâ ve Felsefesi Etrafında Elele* başlığını taşımaktadır. DP'nin bu tavrı bir taraftan Demokrat Parti'nin yarattığı politik iklimi sahiplenme anlamı taşıırken öte yandan CHP'nin 12 Mart sonrası yeniden Ecevit ile birlikte ortaya çıkan ivmesine de bir tepkidir. DP, "946" Hareketi" söylemi ile Demokrat Parti döneminin tanımlanmasında sıklıkla kullanılan "milli irade" kavramını özdeş bir noktada değerlendirmektedir (DP, 1973, ss. 3-4).

Kalkınma kavramı haricinde ülkenin altyapısal sorunlarına gerekli bir biçimde eğilim göstermeyen DP, kültürel ve kimlik ekseninde bir siyasetin takip edilmesini talep etmektedir. Soğuk Savaş döneminin dış politik ve iktisadi temelleriyle paralel bir nitelik arz eden program Cumhuriyetin kurucu ideolojisine verdiği referanslarda da oldukça seçici davranmaktadır. Altı ok ekseninde bakılacak olursa DP'nin siyasal programı yalnızca cumhuriyetçilik ve milliyetçilik ilkelerine yer vermektedir. Cumhuriyetçilik ilkesine yapılan atıf parlamenter demokrasinin güçlendirilmesi ve tesis edilmesi ile ilgili klasik bir liberal yorumun tezahürüdür (DP, 1970, ss. 91-93). Dönemin siyasal ortamı içinde parlamenter demokrasi haricinde yeni bir siyasal rejim önerilmesine meclis içinde karşılık bulabilmek oldukça zordur. Milliyetçilik ilkesi açısından bakıldığı zaman ise bu ilkenin de dönemin oldukça klasik bir sağ milliyetçilik tanımından hareketle komünizmle mücadele kavramı ile harmanlanmış bir milliyetçilik olduğu görülecektir. Zira siyasal program oluşturulurken ülkenin ana ulusal güvenlik problemi olarak ortaya çıkan komünizm, partinin siyasal ilkelerinin belirlenmesinde merkezi bir rol oynamaktadır (DP, 1970, s. 93).

Yine dönemin bir başka gerçekliği olarak kalkınma kavramının DP'nin siyasal ilkelerinde de önemli ölçüde yer bulduğunu söylemek mümkün olacaktır. Hatta Ferruh Bozbeyli siyasal partilerin kalkınma ile ilgili politikalarını derleyip topladığı bir seri çalışması da bulunmaktadır. Kalkınma kavramının 1960 sonrası süreçte sahip olduğu önem tüm partilerin bu konuyla ilgili bir pozisyon belirlemesini de beraberinde getirmiştir (Ünsaldı, 2014). Kalkınma, temelinde ekonomik niteliği ağır basan bir kavram olarak politik gündemi uzun bir müddet meşgul etmiştir. Hatta kalkınma kavramının bu ağırlığı ülkedeki farklı siyasal partilerin kalkınma kavramına yaklaşımı üzerinden ekonomi politikalarını daha belirgin hale getirmesini de sağlamıştır. Bir adım daha öteye gidecek olursak kalkınma kavramı üzerinden geliştirilen farklı yorumların ülkedeki sağ-sol eksenli politik mücadelenin derinleşmesinde bir katkı sunduğu da iddia edilebilir. Kalkınmacı yaklaşımın gerek kapitalizme gerekse sosyalizme temel oluşturduğu düşünüldüğünde ilk etapta politik bir tercihi ortaya çıkarmadığı görülmektedir. Bu durum ise farklı siyasal görüşlerin kalkınma kavramının içini doldururken yardımcı kavramlara ihtiyaç duymasını ortaya çıkarmıştır. Merkez sağın kalkınma kavramının kapitalizmin gelişmesi ve derinleşmesi üzerinden okuduğuna dair bir tartışma yapmaya gerek bulunmamaktadır. Liberalizmin Türkiye'de iktisadi ekseninde aldığı hızlı mesafe, 1960'lı yılların ardından özel mülkiyet ve özel girişimciliğe dair taleplerin yükselmesini de beraberinde getirmiştir. 27 Mayıs sonrasında ülkenin ekonomi politikalarında kalkınma planları temelinde devletin rolünün artması, sağ siyaset açısından oldukça önemli bir tartışmayı da alevlendirmiştir. 24 Ocak Kararları bağlamında görüleceği gibi Türk sağı iktisadi olarak 1960-1980 dönemi arasındaki uygulamaları klasik bir devletçilik olarak yorumlamakta ve 1980 sonrası dönüşümü bir milat olarak görmektedir (Erken, 2016, s. 197).

1960 sonrası sağın kalkınma anlayışına yön veren husus ülke ekonomisinde özel sektöre daha fazla alan açılması ve serbest rekabetin Türk ekonomisinin temel yapıtaşlarından biri haline gelmesidir. Sağın kalkınma anlayışında ekonomik hassasiyetlerin daha yoğun olduğu görülecektir. Buna karşılık kalkınma kavramının Türk sağı açısından yalnızca ekonomik saiklerle açıklanması eksik bir yorumu beraberinde getirecektir. Zira en önde gelen temsilcisi Milli Görüş çevresi olmak üzere kalkınma hedefi ekonomik olduğu kadar aynı zamanda manevi bir nitelik de taşımaktadır. Manevi kalkınma olarak tanımlanan bu yaklaşım ise medeniyet eksenli bir dönüşüm projesini hedeflemektedir (Erbakan, 2016, s. 131). Uygarlıkların hangi ismi tercih etmiş olursa olsun tercih ettiği gelişim süreci maddi olarak bir gelişim sağlasa da manevi dünyada bir gerilemeyi de beraberinde getirmiştir. Toplumların bu gelişim sürecinde manevi hissiyatlarını kaybetme iddiasına karşılık bu yönün de kuvvetlendirilmesi talep edilmektedir. MNP-MSP geleneğinin lideri

Necmettin Erbakan'ın sıklıkla dile getirdiği ve toplumun kültürel gelişimi açısından oldukça önemli gördüğü bu husus Türk sağında farklı figürlerde de temsil imkanı bulmuştur. Ferruh Bozbeyle liderliğindeki DP de parti programına manevi kalkınma kavramını dahil ederek merkez sağ içinde muhafazakâr eğilimleri daha kuvvetli bir programa da imza atmıştır (DP, 1970, s. 95).

DP'nin İslami-muhafazakâr eğilimleri AP eksenine göre çok daha belirgin bir biçimde ortaya çıkmaktadır. Gerek DP'nin programında gerekse Bozbeyle'nin yazılarında Türk-İslam sentezi eksenli bir siyasete tanıklık etmek mümkün olacaktır. Türkiye'de AP ekseninde gelişen merkez sağ, gelenekçi-seküler dengesini koruma çabası içerisinde kavramları seçerken çok daha hassas davranmasına karşılık olarak DP'nin bu noktada gelenekçi kanada daha yakın ve belirgin bir tavır aldığı görülmektedir. Partinin muhafazakâr hassasiyeti, kendisini AP geleneğinden farklılaştıran önemli noktalardan biridir. Bozbeyle'nin düşünce dünyasında daha belirgin hale gelen DP'nin siyasal ilkeleri, her ne kadar İslamcı-muhafazakar kanatlar ile benzerlikler taşısa da bu konuda başka bir partinin, başka bir geleneğin ya da ismin zikredilmediği görülecektir. Bozbeyle, parti politikalarına belirgin bir biçimde sirayet eden bu görüşleri “demokratik sağ” başlığı altında ortaya koymuştur (Bozbeyle, 1976, s. 27-31).

4. Bozbeyle ve “Demokratik Sağ” Düşüncesi Üzerine Bir Değerlendirme

Bozbeyle, Türk siyasal hayatında bir ilke imza atmıştır. Türk sağının kendisini sağ ekseninde açık bir biçimde tanımlama çekingenliğine karşılık olarak Bozbeyle kendi siyasal pozisyonlarının açık bir biçimde sağda olduğunu ifade etmektedir. Hatta Bozbeyle bunun bir adım daha ötesine geçerek kendi siyasal görüşünü “demokratik sağ” kavramı ekseninde tanımlamaktadır. Bozbeyle'nin demokratik sağ yaklaşımını iki farklı ekseninde incelemek gerekmektedir. Bunlardan ilki kavramın tercih edilmesinin nedenlerini, diğeri de demokratik sağ ile verilmek istenen politik mesajın içeriğidir.

Daha önce de bahsedildiği gibi Türk sağının kendi siyasal pozisyonunu açıklarken sağ kavramına çok fazla başvurulmadığına tanıklık edilmektedir. Ancak Bozbeyle ve DP bu konuda farklı bir yol takip etmişler ve kendi ilkelerini sağda tanımlamayı tercih etmişlerdir. Hatta sağ kavramı da başlı başına yeterli olmamış, kendi farklılıklarını daha net bir biçimde ifade edebilmek açısından “demokratik” sıfatını da sağın önüne getirme ihtiyacı hissetmişlerdir. Bozbeyle, döneme dair siyasi yazılarını *Demokratik Sağ* başlıklı bir kitapta toplamıştır. Bu kitabın en ilgi çekici yazılarından biri kitaba da adını veren “Demokratik Sağ Düşünce” başlıklı yazısıdır (Bozbeyle, 1976, s. 27-31). Bozbeyle bu yazıda neden bu kavramın tercih edildiğine dair açıklama getirirken bu konuda sağ siyasetin edilgenliğini eleştirdiği görülecektir. Bozbeyle'ye göre Türkiye'de sağ tanımlayanlar hep solcular olmuştur. Bu bağlamda sağın siyasal sınırları sol tarafından belirlenir hale gelmiştir. Bu durum ise sağın sol karşısında edilgen bir pozisyon almasını beraberinde getirmiştir. Bozbeyle'nin sağın edilgen duruma karşı yaptığı itiraz kendi siyasal yönelimlerinin bizzat kendileri tarafından tanımlanmasını ve bu bağlamda da “demokratik sağ” düşüncenin ortaya çıkmasını sağlamıştır (Bozbeyle, 1976, s. 27).

Demokratik sağ düşüncesi, Bozbeyle'nin klasik Türk sağı dinamiklerini kendi düşünce dünyasında sentezlemesi sonucu ortaya çıkan bir yönelim olarak ortaya çıkmaktadır. Türkiye'de sağ siyasetin, özellikle de merkez sağ siyasetin, ana ekseninden ne denli farklı olduğuna yönelik bir soru yöneltirse çok derinlikli bir cevap vermek mümkün olmayacaktır. Ancak gerek demokratik sağ kavramını gerekse Bozbeyle'yi sağın geri kalanından farklı kılacak olan husus laiklik ve Türk-İslam Sentezi konularında çok daha belirgin bir tutum almasıdır. Merkez sağın ana siyasal eğilimlerinin ülkedeki gelenekçi-seküler çatışmayı körüklemeyecek şekilde bir denge noktasında tutmaya çalıştığı dönemin siyasal gerçekliklerinden bir tanesidir. Bu bağlamda da merkez sağın laiklik ve muhafazakâr eğilimler gibi oldukça bıçak sırtı meselelerde çok daha dengeli bir tutum aldığı söylemek mümkün olacaktır (Demirel, 2009b, s. 570). Buna karşılık demokratik sağ düşüncesi, ibreyi merkezden İslamcı-muhafazakar bir düşünceye doğru biraz daha kırmıştır.

Demokratik sağ bu bağlamda sağdaki dengeyi daha muhafazakar bir noktada tanımlama çabası içine girmiştir.

Bozbeyli'nin Türk-İslam sentezi eksenindeki fikirlerinin çıkış noktası da milliyetçilik anlayışının muhafazakar sağın kodlarıyla uyum içinde olmasıdır. Bozbeyli'nin "millet" tanımı Cumhuriyetin ulus-devlet ekseninde Anadolu coğrafyasıyla sınırlı bir millet tanımı değildir. "Ezelden ebede" bir Türk milletinin sınırları İslamiyet öncesi dönemden başlayarak günümüze kadar gelen yüzlerce yıllık bir sürekliliği ifade etmektedir (Bozbeyli, 1976, s. 21). Ancak Bozbeyli'nin "Türk milleti" kavramının en önemli uğrak noktalarından biri ise "milletin dinsiz olmayacağı yönündeki görüşüdür. Milletin "dinsiz" olmayacağı yönündeki görüş bir yandan Bozbeyli'nin siyasal pozisyonunu tanımlarken öte yandan "kızıl yarınlara müjdesini vermeye başlayan" komünizmin milli ve manevi değerleri "tehdit" etmesine karşılık olarak bir önlem almaya çalıştığı da ifade edilebilir. Bozbeyli'nin milliyetçilik algısı Cumhuriyetin kurucu ideolojisinde oldukça belirgin bir yere sahip olan seküler bir Türkçülük söyleminden farklı bir nitelik taşımaktadır. Bozbeyli'nin muhafazakar kodlarının belirgin olmasını sağlayan bir diğer husus ilerici-gerici ayrımı üzerinden inanan insanların bir ayrımcılığa tabi tutulduğu ve bir eşitsizliğe maruz bırakıldığı yönündeki düşünceleridir. Bozbeyli açısından "gerici", sıfatı inananları tahkir için kullanılan bir tanımlama olduğu sürece karşısında durulmak zorundadır (Bozbeyli, 1976, s. 22).

Muhafazakarlığın milli ve manevi değerler eksenindeki kültürel boyutunun yanı sıra Türk sağ açısından muhafaza edilmesi gereken bir diğer husus da politik olarak mevcut sistemin korunmasına yönelik geliştirdiği tavrıdır. Bozbeyli de Türk sağının geri kalanının klasik "komünizm tehdidi"ni oldukça yakından hissetmektedir. Türkiye soluna yönelik yaptığı "bölücülük" eleştirisi bir yandan sosyalizmin ana eksenini hedef alırken diğer yandan 1970'lerde Türkiye solu içinde yükselen Kürt sorununa da göndermede bulunmaktadır. Bozbeyli "vatanın bir bölümünü koruma ya da bir zümresini üstün görme" şeklinde özetlediği görüşleri hem Kürt siyasal hareketinin bölge merkezli siyasetine hem de "proleterya diktatörlüğü" kavramı üzerinden Marksizmin bir sınıfsal tahakküm olduğuna dair göndermede bulunmaktadır (Bozbeyli, 1976, s. 29).

Bozbeyli'nin kurmaya çalıştığı denge elbette ülkedeki seküler resmi ideolojiden bir sapmaya sevk etmese de ağırlık merkezini bir parça daha kaydırma amacı taşımaktadır (Bozbeyli, 1978, s. 21). Demokratik sağın bu çabasının altında yatan ana husus hiç şüphesiz AP ve Demirel'in siyasal tasarruflarının Türk sağına yeteri kadar hizmet etmediği iddiasıdır. Bir adım daha öteye geçerek Ecevit'in "komünistlerle işbirliği" adı verilen ve SSCB ile ilişkilerin geliştiği süreçte Demirel'in sessizliğini zımni bir destek ile açıklayan Bozbeyli, sağın yeniden toparlanmasının ve komünizmle gerçek bir mücadelenin geleneksel kodlara daha fazla yaslanmaktan geçtiğini düşündüğü iddia edilebilir (Bulut, 2009, s. 81). Bozbeyli'nin temel eleştirisi, AP ve Demirel öncülüğündeki Türk sağının bir biçimde yoldan çıkmış olduğu ve temel ilkeleri terk etmiş olduğu yönündedir. Yoldan sapma iddiasına ve bunun bir çeşit yozlaşma olduğunu iddiasına karşı panzehir olarak önerilen program ise gelenekçi hassasiyetlere daha sıkı bir biçimde sarılmaktır. Ancak bu şekilde sağ yeniden doğru yolu bulabilir ve ilkeli bir biçimde siyaset yürütebilir.

Bozbeyli'nin ekonomiye dair görüşleri liberalizmin klasik kodları ile de büyük ölçüde uyumludur. Zira Bozbeyli açısından ekonominin bel kemiğini oluşturması gereken kavram "hür ekonomi"dir. Özel girişimciliğin ve sermayenin ekonomideki gücünü artırmasını talep eden Bozbeyli açısından devlet yalnızca düzenleyici bir konumdadır ve piyasanın hükmettiği bir ekonominin hiçbir surette tarafı olmamalıdır. Bozbeyli açısından iktisadi kalkınma politikaları siyasal açıdan sahip olduğu "devletçi" pozisyonun aksi bir tarafına düşmektedir (Bozbeyli, 1976, s. 35) Bu duruma istisna oluşturacak tek husus Bozbeyli'nin kalkınma düşüncesinin ilkelerini sıraladığı metin içinde fert-cemiyet arasındaki dengenin cemiyet lehine bozulmasıdır. Bozbeyli'nin iktisadi kalkınma ilkelerinde fertlerin karşılıklı olarak fayda sağlayacakları bir toplum düzeni ve kalkınmanın "fertlerin cemiyet yararına faaliyete sevk edilmesi" olarak tanımladığı görülecektir (Bozbeyli, 1976, s. 63). Cumhuriyet döneminin toplumsal yapı inşasında feyz aldığı koporatist toplum

modelinin cemiyet çıkarlarını ferdin önüne koyan anlayışının izlerini kalkınma modelinde görmek mümkün olacaktır.

Demokratik sağ düşüncesinin iddiaları ve hedeflerinin büyüklüğü itibarıyla Türk sağı açısından bir gelecek projesi olarak görülebilir. Ancak demokratik sağ düşüncesi değerlendirilirken iki temel noktanın gözden kaçmaması gerekmektedir. Bunlardan bir tanesi “demokratik sağ” kavramının bir çeşit devşirme bir kavram olması, diğeri de sağ kavramına “demokratik” sıfatı eklemenin sağın kalan kesimlerine karşı üstü örtülü bir eleştiri içermesi ve sağda birlik noktasında oldukça sıkıntılı bir söylemin üretilmiş olmasıdır.

Bozbeyli kendisinin ve DP'nin siyasal düşüncesi için tercih ettiği demokratik sağ kavramını ortaya çıkarırken kendine hareket noktası olarak sola karşı edilgenliği kırabilmeyi tercih etmiştir. Ancak demokratik sağ kavramının zihinlerde ilk yarattığı benzerlik hiç şüphesiz “demokratik sol” kavramı olacaktır. “Demokratik sol”, CHP'nin 1960'lı yılların ikinci yarısında “Ortanın solu” olarak tanımlanan bir siyasal yönelimin dönüşüm hedefi olarak ortaya çıkmıştır (Coşkun, 1978, s. 40). Söylem olarak her ne kadar solu toparlamaya çalışan ve CHP'nin sol eksenindeki yerini pekiştirmeye çalışan bir dile sahip olsa da çeşitli dönemler haricinde bu konuda mutlak bir başarı sağlanamamıştır. Tam aksine Ecevit önderliğinde ortaya çıkan demokratik sol fikri Türkiye solu içinde bir bölünmenin de simgesi olmuştur. Zira Ecevit bu kavramı tanımlarken iddia edildiği gibi solu birleştiren değil, solun pek çok farklı cenahından kendisini farklılaştırmaya çalışan ve çoğu yapıyı mahkum eden bir tavır da sergilemiştir. Bu sebeple Türkiye'de demokratik sol fikri CHP geleneğine yaslandığı için pratik siyasette geniş bir kitleye ulaşmış olsa da düşünce olarak nispeten daha dar bir alanda kaldığını söylemek yanlış olmayacaktır. Kısaca ifade etmek gerekirse demokratik sol kavramı sol içi bir çatışmanın tarafı haline gelmiştir. Sol içinde -çeşitli krizlerin yarattığı dönemseller umutlar haricinde- bir çatı düşünce olamamıştır.

Demokratik sağ tercihinin de bu noktada iki önemli sorunla karşı karşıya kaldığı görülmektedir. Bunlardan ilki demokratik sol kavramından esinlenen bir tercih üzerinden siyasal pozisyon belirleme sorunudur. Bozbeyli, sağın tanımlanmasını solun tek elinden kurtarmaya çalışırken yine sol siyasetin açtığı alanda ve onun kavramlarıyla sağı tanımlamıştır. Bu ise sağı edilgenlikten kurtaran değil aksine bu edilgen olma durumunu pekiştiren bir durum ortaya çıkarmıştır. Bu noktada sağ-sol denklemini belirli bir siyasetin hegemonyasına terk etme gibi bir amaç bulunamamaktadır. Ancak Bozbeyli'nin sol üzerinden yaptığı tanımlama eleştirisi ile demokratik sağ şeklinde ortaya çıkardığı tercih bir tezat oluşturmaktadır. İkinci husus ise demokratik sağ kavramının sağın “demokratik” olmadığı üzeri örtülü bir biçimde iddia edilen kesimleri ile arasında oluşacak muhtemel gerilime karşılık olarak herhangi bir çözüm önermemesidir. Zira demokratik sol tabiri, Ecevit CHP'sinin kendisinin Türkiye solunun kalan bölümlerinden ciddi suçlamalarla ayırmasının bir aracı olarak ortaya çıkmıştır. Seçmiş olduğu “demokratik” sıfatı ise solun geri kalanının demokratik olmadığına dair bir eleştiriye de beraberinde getirmiştir (Ecevit, 2015, ss. 11-16). Benzer bir durum demokratik sağ kavramında da ortaya çıkmaktadır. Bozbeyli ve DP sağ içinde Demokrat Parti geleneği üzerine tek ve meşru temsiliyet iddiası üzerinden birleştirici bir çatı örgüt kurmayı hedeflerken aynı zamanda sağı demokratik olan-olmayan şeklinde bir ayrım da tabi tutmaktadır. Bu ayrıştırıcı tercih ilk etapta dahi ortaya koyulan hedeflerle çelişkili bir durumu ifade etmektedir. Öte yandan Bozbeyli ve DP'nin demokratik sağ kavramını tanımlarken demokratik olmayan sağın ya da sağ içindeki eleştiri kısmının boş bırakıldığı görülecektir. Demokratik sol kavramı bu noktada çok daha tutarlı bir tavır sergilemiş ve asıl hedefi solun kendi içinden başlattığı bir eylemle tanımlamaya çalışmıştır. Ancak Bozbeyli'nin demokratik sağ düşüncesi komünizmle mücadele başlığına indirgediği siyasal mücadelesindeki söylemi büyük ölçüde sola karşı dizayn etmiştir. Demokratik sağın doğal olarak sağın içine getirdiği eleştiri tam olarak açıklanmış değildir.

Burada ancak genel siyasal süreçten bir çıkarım yapmak, başka bir ifadeyle yorumsamacı bir yöntemle bu durumu değerlendirmek mümkün olacaktır. Siyasal pragmatizmin çatı bir sağ örgüt

kurabilme noktasında işlevsel olması Bozbeyli'yi bu konuda açık bir tavır almaktan uzaklaştırmış görünmektedir. Öte yandan Soğuk Savaş döneminde sağ ve sol siyaset içinde yaşanan çatışma kadar devletin resmi ideolojisi nezdinde “aşırı uçlar” kavramı ile de sıklıkla karşılaşıldığı görülecektir. Aşırı sol ve aşırı sağ kavramlarının bir ulusal güvenlik sorunu haline gelmeye başladığı bu süreçte demokratik sağa kendisini bu “aşırı” uçlardan kurtararak parlamenter demokrasi rotasından ayrılmadan bir siyasal mücadele yürütmesine olanak tanımaktadır. Devletin makbul sınırları içinde kalma ihtiyacı ise aşırı sağ olarak tanımlanan aşırı milliyetçi ve “irticacı” olarak tanımlanan İslamcı kesimlerle arasına bir mesafe konulmasını da beraberinde getirmektedir. Bozbeyli, sağın yeniden toparlanma ihtiyacındaki çaba içerisinde kendisinden başka bir partiye ya da lidere birlik çağrısı yapmış değildir. Kendisini ve partisini merkeze alan fikirleriyle sağ içinde partiler arası bir ittifaktan ziyade kendi çatısı altında bir örgütlenme modeli öngörmektedir. Bu bağlamda da MHP ile MNP-MSP gelenekleri ile irtibat kurmamanın ötesinde CHP'den koparak Türk merkez sağını çeşitlendiren parti ve liderlerle de bir iletişim kurma ihtiyacı dahi hissetmemiştir. Türk-İslam Sentezi ekseninde yaptığı yoğun vurgular, bir ölçüde sağın merkezinin dışındaki unsurları ile doğrudan değil ancak dolaylı bir ilişki kurulduğu şeklinde yorumlanabilir. Hatta bir adım daha ileri giderek zımnî olarak kabul ettiği aşırı sağ unsurları da kendi “makbul” alanında mevcut siyasal yapıyla daha uyumlu hale getirmek istemiş olma ihtimalini de göz ardı etmemek gerekir. Bu da merkez sağın, resmi ideoloji eksenindeki klasik dengeyi bozmama ihtiyacı ile de paralellik arz etmektedir.

5. Sonuç

Türk sağı 1960'lı yılların ikinci yarısında bir kriz süreci içine girmiştir. Bu krizden en çok etkilenen yapı ise AP olmuştur. Hatta AP'nin temsil ettiği merkez sağ içinde yaşanan bu kriz 1973 sonrası süreçte CHP iktidarının ortaya çıkması ile sonuçlanmıştır. Merkez sağ içinde yaşanan krizin temelinde bir iktidar mücadelesi ve çıkar çatışmasını görmek mümkündür. Ancak bu çatışmayı derinleştiren bir başka önemli husus Demokrat Parti gibi önemli bir mirasın, 27 Mayıs sonrasında Yassıada süreci ile birlikte daha da önemli bir mücadele sembolü haline gelen bir mirasın paylaşılması olmuştur. Demokrat Parti'nin ortaya koyduğu siyasal mücadelenin 27 Mayıs sonrasında nasıl temsil edildiği ve edilmesi gerektiğine dair ortaya çıkan süreç Türkiye'de Demokratik Parti'nin kurulmasına neden olan en önemli gelişmelerin başında gelmektedir. Ferruh Bozbeyli'nin bir politik ideal olarak resmettiği “946 Hareketi”nin 1970'li yıllardaki tecellisi olarak ortaya çıkan Demokratik Parti, mevcut siyasete sıradan bir eleştiri üzerine değil, bizzat Demokrat Parti'nin mirasını temsil etme ve merkez sağı birleştirme gibi oldukça önemli ve ağır bir misyonu üstlenmeye çalışmıştır. Bu temsil sürecinde ise partinin siyasal yönelimleri Bozbeyli'nin düşünce dünyasında şekil bulmuştur. Bozbeyli'nin siyasal yelpazedeki pozisyonun belirleyen kavram ise “Demokratik Sağ” kavramı olmuştur. Sol-sağ ayrımının kabullenilmesi ise yapılan siyasal pozisyon tercihi “sağ” siyasetin pekişmesine yaradığı kadar başındaki “demokratik” ibaresi sağ içinde yeni bir tartışma başlatacak imkana sahip olsa da bunun gerçekleşmediği görülmektedir. Ecevit'in sol içi bir tartışma sonucu ortaya koyduğu “demokratik sol” tercihini andıran “demokratik sağ” kavramı geleneksel değerler ile Cumhuriyet değerlerinin denge noktasını siyaseten makbul olan merkez alanda bir sağ üzerinde inşa etmiştir. Burada Türk sağının geleneksel kodlarının çok daha baskın olmasına karşılık sağın kendi içindeki farklı yönelimlerini göz ardı eden ve kendi pozisyonunu en doğru merkez olarak görme eğiliminde olan bir siyasal yönelimin geliştirilmek istendiği görülmektedir.

KAYNAKÇA

- (1971). *72'ler Hareketi ve Demokratik Parti*. Ankara: Ajans-Türk Matbaacılık Sanayi.
- (1973). *Demokratik Parti Seçim Beyannamesi: 946 Hareketinin Manâ ve Felsefesi Etrafında Elele*. Ankara: Ajans Türk Matbaacılık Sanayi.
- (1970). *Demokratik Parti Tüzük ve Program*. Ankara: Ajans Türk Matbaacılık Sanayi.
- Başkaya, F. (2011). *Paradigmanın İflası: Resmi İdeolojinin Eleştirisine Giriş*. Ankara: Özgür Üniversite Kitaplığı.
- Bora, T. (2012). "Türk Sağ: Siyasal Düşünce Tarihi Açısından Bir Çerçeve Denemesi", İnci Özkan Kerestecioğlu, Güven Gürkan Öztan (Ed.). *Türk Sağ: Mitler, Fetişler, Düşman İmgeleri* (9-28). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bozbeyli, F. (1977). *Birinci Cemre*. İstanbul: Selçuklu Yayınları.
- Bozbeyli, F. (1976). *Demokratik Sağ*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Bozbeyli, F. (1978). *Politika Sınavı*. İstanbul: Selçuklu Matbaası.
- Bozkır, G. (2013). "Cumhuriyetçi Güven Partisi". Turgay Uzun (Ed.). *İttihat ve Terakki'den Günümüze Siyasal Partiler* (283-312). Ankara: Orion Kitabevi.
- Cizre, Ü. (2002). *AP-Ordu İlişkileri: Bir İkilemin Anatomisi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Coşkun, A. (1978). *Cumhuriyet Halk Partisi ve Demokratik Sol*. İstanbul: Tekin Yayınevi.
- Çavdar, T. (1999). *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1950'den Günümüze)*. Ankara: İmge Yayınları.
- Demir, D. C. (2017). "Altmışlı Yıllarda Merkez Sağ: Demirkırat'tan Adalet Partisi'ne Merkez Sağın Sancılı Serüveni". Mete Kaan Kaynar (Haz). *Türkiye'nin 1960'lı Yılları* (483-517). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Demirel, A. (2011). *Birinci Meclis'te Muhalefet: İkinci Grup*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Demirel, T. (2009a). "1946-1980 Döneminde Türkiye'de 'Sol' ve 'Sağ'". Ömer Laçiner (Ed.). *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Dönemler ve Zihniyetler* (413-450). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Demirel, T. (2013). *Adalet Partisi: İdeoloji ve Politika*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Demirel, T. (2009b). "Ferruh Bozbeyli". Ahmet Çiğdem (Ed.). *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Muhafazakârlık* (570-575). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ecevit, B. (2015). *Atatürk ve Devrimcilik*. İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- Erdoğan, M. (2013). "Liberalizm ve Türkiye'deki Serüveni". Murat Yılmaz (Ed.). *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Liberalizm* (23-40). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Erken, B. (2016). "Türkiye'de Merkez Sağ İdeolojisini Siyasi Hareket Üzerinden Temellendirme Denemesi". *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(2): 191-222.
- Eroğul, C. (2013). *Demokrat Parti: Tarihi ve İdeolojisi*. İstanbul: Yordam Yayınları.
- Gevgilili, A., (1987). *Yükseliş ve Düşüş*. İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Kili, S. (1976). *1960-1975 Döneminde Cumhuriyet Halk Partisinde Gelişmeler*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- Koçak, C. (2017). *Türkiye'de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları: CHP İktidarının Sonu*. İstanbul: İletişim Yayınları.

- Özdemir, H. (2011). “Siyasal Tarih (1960-1980)”. Sina Akşin (Yay. Yön.). *Türkiye Tarihi Cilt 4: Çağdaş Türkiye 1908-1980* (191-264). İstanbul: Cem Yayınevi.
- Özdoğan, G.G. (2002). “Turan”dan “Bozkurt”a: Tek Parti Döneminde Türkçülük (1931-1946). İsmail Kaplan (Çev). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Özel, S., Sarıkaya, A. (2013). “Türkiye’de Liberalizmin Prangaları”. Murat Yılmaz (Ed.). *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Liberalizm* (452-473). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Safi, İ. (2007). *Türkiye’de Muhafazakâr Siyaset ve Yeni Arayışlar*. Ankara: Lotus Yayınevi.
- Sönmezoğlu, F. (2006). *II. Dünya Savaşı’ndan Günümüze Türk Dış Politikası*. İstanbul: Der Yayınları.
- Şener, M. (2010). *Türkiye Solunda Üç Tarz-ı Siyaset: Yön, MDD ve TİP*. İstanbul: Yordam Yayınları
- Şeyhanlıoğlu, H. (2011). *Türk Siyasal Muhafazakârlığının Kurumsallaşması ve Demokrat Parti*. Ankara: Kadim Yayınları.
- Taşkın, Y. (2009). “Türkiye’de Sağcılık”. Ömer Laçiner (Ed.). *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Dönemler ve Zihniyetler* (451-473). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Timur, T. (2003). *Türkiye’de Çok Partili Hayata Geçiş*. Ankara: İmge Yayınları.
- Tunaya, T. Z. (1952). *Türkiye’de Siyasî Partiler 1859-1952*. İstanbul: Doğan Kardeş Yayınları.
- Ünsal, A. (2002). *Umuttan Yalnızlığa Türkiye İşçi Partisi 1961-1971*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Ünsaldı, L. (2014). *Bir Ekonomizm Eleştirisi: Türkiye’de Kalkınma Fikri*. İstanbul: Heretik Yayıncılık.

SELÇUKLU-ABBASÎ HANEDANLARI ARASINDA GÜÇ, İKTİDAR VE EVLİLİK İLİŞKİSİ*

Nazlı ALTUNSOY¹

Öz

Büyük Selçuklular, henüz devletlerini kurmuşken önemli bir mücadeleye daha girmişlerdi: İslam dünyası liderliği savaşı. Selçuklu sultanları kendilerini dünyevî lider, Abbasî halifelerini de dinî lider olarak tanıtmış ve bu iki gücün birleşmesi için taraflar akrabalık tesis etme yoluna gitmişlerdi. Böylece iki hanedan hem birbirine daha da yakınlaşmış, siyasî ve dinî gücün birleşmesi ile diğer devletlere karşı da daha güçlü bir duruş sergilemişlerdir.

Tuğrul Bey'in, halifenin kızı ile evlenmesi, Selçukluların siyasî gücü elde etmeye ve İslam dünyasında kendilerine önce yer edinmeye, ardından da liderlik sıfatını almaya çalıştıkları bir dönemde gerçekleşmiştir. Bu, oldukça önemli bir hadise olup, çalışmada görüleceği üzere, hiç de olağan karşılanan ve kolay gerçekleşen bir evlilik olmamıştır. Ardından İslam dünyası liderliğindeki güç dengesinin Selçuklular lehine dönmesi, bu ikili arasında kaçınılmaz olarak rollerin de değişmesine yol açmış, bu sefer de Abbasî halifesi, Melikşah'ın kızıyla evlenme konusunda ısrarcı olmuştur.

Ortaçağ dünyasında Batı'da olduğu gibi İslam dünyasında da evlilikler daha çok “erki” elde etmek için siyasî amaçlar ile gerçekleşmiştir. Güce ortak olmaya çalışan ve daha zayıf durumda olan taraf hemen her zaman talepkâr durumda olmuştur. Çalışmada, evliliklerin siyasî amaçlar ve güç dengeleri üzerinde oynadığı rol, Selçuklu özelinden iki örnekle ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Büyük Selçuklu, Abbasî, Halifelik, Evlilik, Liderlik.

POWER, ABILITY AND MARITAL RELATIONSHIP BETWEEN SELJUKS AND ABBASIDS DYNASTIES

Abstract

Short after established their state The Great Seljuks contended for being leadership of Islamic World. Sultans of the Seljuks while introduced themselves as secular leaders, introduced the Khalifas of Abbasids as religious leaders and for establishing concentration of these two powers they started to have kinship with eachother. In this way two dynasties became much more closer to eachother and they took a stand against to other states more powerful by union of politic and religion power.

While the Seljuks were trying to gain a place and trying to be a leaders in the Islamic World, marriage between Tugrul Beg and the daughter of Khalif occured. It was extraordinary and hard being as well as very important event. After this because of starting to go balances of power in Seljuks favour about being leader of Islamic World, so the Khalif of Abbasids insisted on to get married with the daughter of Meliksah.

Marriages in Islamic World occured for gaining power with the political aims like in the Mediaeval West World. The weaker side due to want about having the power was always demanding. In this article political roles of marriages about the political aims and balances of power, will be discussed with two examples belong to the Seljuks.

Keywords: The Great Seljuks, Abbasids, Caliphate, Marriage, Leadership.

*Bu çalışma, 29/07/2013 tarihinde Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı tarafından kabul edilen “Büyük Selçuklu Devleti ile Abbasî Halifeliği İlişkileri ve İki Hanedan Arasında Evlilikler” isimli yüksek lisans tezinden elde edilmiştir.

¹Arş. Gör., Kırklareli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ortaçağ Tarihi ABD; Doktora Öğrencisi, Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD, ORCID İD: 0000 0002 7433 4401, e-posta: nazli.altunsoy@klu.edu.tr

Giriş

Tuğrul Bey, Büyük Selçuklu Devleti'ni kurar kurmaz devrin Sünnî İslam dünyasının lideri konumunda olan Abbasî halifesine bir elçi yollayıp, halifelige bağlı olduklarını bildirmiştir. Bir süre sonra Abbasî halifesinin Şiilere karşı Selçukluları bir kurtarıcı olarak görüp Bağdat'a davet etmesi, ilişkinin kısa sürede büyük bir gelişme sergilediğini göstermektedir. Bu gelişme, kısa süre sonra Sünnî hilafetin koruyucusunun Selçuklular olduğu algısını doğmasına yol açacaktır. Zamanla bu, gerçeklik zeminine oturacak ve Selçuklu sultanlarından hemen hepsi kendilerini Abbasî halifelerinin birer koruyucusu olarak göreceklerdir.

Böyle olmakla birlikte, Tuğrul Bey döneminden başlayarak Selçuklu sultanları, halifelerin dünyevî yetkilerini ellerinden alıp, onları dinî bir lider konumunda tutmaya çalışmışlardır. Ancak sultanlar bunu yaparken halifelere derin bir saygı duymuş, dinî lider olarak onlara bağlı olduklarını ve onları bir nevi üst kurum olarak gördüklerini hemen her fırsatta dile getirmişlerdir. Selçuklu sultanları Sünnî İslam'a öyle sıkı sarılmışlardır ki, Abbasî hanedanı ile evlilik ilişkisi kurmayı kendileri için bir şeref vesilesi, İslam dünyasında saygınlık kazanma yolu ve bunu rakip devletlere karşı üstünlük elde etme kozu olarak görmüşlerdir.

Büyük Selçuklu sultanları için Abbasî halifeleri ile olan ilişkiler, onların siyasî hayatlarında çok önemli bir yere sahip olmuştur. Selçuklu sultanları bu ilişkiyi daha da ileri götürmek, sosyal ve siyasî bağları kuvvetlendirmek ve Hz. Peygamber'in soyuna intisap etmek için halifelerle akrabalık bağları kurmaya özen göstermişlerdir. Sultan Berkıyaruk hariç bütün Büyük Selçuklu sultanları Abbasî hanedanlığı ile evlilikler gerçekleştirmeye özen göstermişlerdir. Bu amaç doğrultusunda daha Tuğrul Bey devrinde Çağrı Bey'in kızı Hatice Arslan Hatun ile Abbasî Halifesi Kaim Biemrillah ve Kaim Biemrillah'ın kızı Seyyide Hatun ile de Tuğrul Bey evlenmiştir. Ardından Sultan Alp Arslan'ın kızı Fülane Hatun ile Halife Kaim Biemrillah'ın torunu Uddetüddin, Sultan Melikşah'ın kızı Mah Melek Hatun ile Halife Muktedî Biemrillah, Sultan Muhammed Tapar'ın kız kardeşi İsmet Hatun ile Halife Mustazhir Billah evlenmişlerdir. Adeta bir gelenek haline alan bu hısımlık ilişkisi çerçevesinde Sultan Sencer de Kızı Emire Hatun ile Halife Müsterşid'i evlendirmiştir. Yine Sultan Sencer devrinde Muhammed Tapar'ın kızı Fatıma Hatun ile el-Müktefi Biemrillah ve Irak Selçuklu Devleti hükümdarı Sultan Mesut ile de Halife Müktefi'nin kızı Seyyide Zübeyde evlenmişlerdir.

İki hanedan arasında cereyan eden ve bir hayli yoğun olduğu gözlemlenen bu evliliklerden ikisi, bu çalışmanın konusunu oluşturmuştur. Bunlar, Tuğrul Bey'in Halife Kaim Biemrillah'ın kızı Seyyide Hatun ile ve yine Sultan Melikşah'ın kızı Mah Melek Hatun'un Halife Muktedî Biemrillah ile olan evlilikleridir. Çalışmanın konusunun iki evlilikle sınırlandırılmasında, iki hanedanın siyasî güç dengesindeki pozisyonlarının tam da değiştiği döneme ait birer kesit almak fikri etkili olmuştur. *"Güç dengelerindeki değişimin hanedanlar arası evlilikler üzerinde etkisi veya diğer bir değişle acaba evlilik ilişkileri ile siyasî güç arasında bir bağlantı var mıdır?"* sorusu, çalışmanın konusunu belirlemiştir. Bir birini tekrardan pek de öteye gitmeyen bilgi yığını ile okuyucu sıkılmamak düşüncesi diğer evliliklerin konu dışında kalmasında etkili olan bir diğer nedendir.

1. Tuğrul Bey ve Halifenin Kızı Seyyide Hatun'un Evliliği

Tuğrul Bey'in hayatının son yıllarındaki en önemli olay, halifenin kızı ile evlenme isteği olmuştur. Bu mesele onu ve devleti çok uzun süre meşgul etmiş, bu amaç doğrultusunda büyük emek sarf edilmiştir. Tuğrul Bey'in bu evlilik konusu üzerinde neden bu kadar durduğu, bunun ile neyi hedeflediği tarihçiler tarafından çok tartışılan konulardan birisidir. Bu konu hakkında George Makdisi: *"Tuğrul Bey uzun zaman çalışarak elde ettiği kariyerini bu evlilik ile taçlandırmak istemiş ve bunun ile daha önce hiçbir emirin ulaşamadığı makamı elde etmeye çalışmıştır."* (Makdisi, 2009: s. 140, 142; Ayan, 2017: s. 24-25) demektedir. Kitapçı ise bunu; *"Tuğrul Bey'in bu evlilikteki amacı, bir kanser gibi saran Şiiliğe karşı Sünnî doktrini bir devlet politikası haline getirmek, Selçuklu Hanedanını Abbasî Hilâfeti ile kaynaştırmak, dolayısıyla*

siyasî iktidarı elinde tutan Selçuklu Saltanatı ile dini gücü temsil eden Abbâsî Hilâfetini birleştirmek ve böylece Türk'ün geleneksel askerî aristokrasisine dayanan yeni, daha güçlü, daha zinde bir imparatorluk kurmaktı." (Kitapçı, 1994: s. 14) şeklinde izah etmeye çalışmıştır.

Tuğrul Bey, Hz. Peygamber soyuna bu evlilik ile katılmayı hedeflediği ileri sürülebilir. Bu amaçla öncelikle kardeşinin kızı Hatice Arslan Hatun'u halife ile evlendirmiş, ikinci olarak da halifenin kızı ile evlenerek bu iki hanedanı birleştirmek ve böylece dünyevî ve uhrevî saadete ermek istemiş olmalıdır. Bu hususta Ahmet Cevdet Paşa: "*Tuğrul Bey her istediğini elde etmiş bir ulu sultan idi, bu arzusuna da kavuşursa Peygamber sülalesine intisap edecek, eski hükümdarların elde edemedikleri bir şeref ve iftihara kavuşmuş olacaktı.*" demiştir (Ahmet Cevdet Paşa, 1969: s. 234-235). Manevî olarak etkili olduğu düşünülen bu dinî sebeplerin yanında, kaynaklardan edinilen bilgilere göre Tuğrul Bey'in bu evlenme isteğinde ölen eşi Altuncan Hatun'un etkisinin de olduğu söylenebilir. Bahsi açılmışken, Altuncan Hatun'dan ve vasiyetinden bahsetmek yararlı olacaktır.

1.1. Altuncan Hatun

Altuncan Hatun, ilk önce Harzemşah ile evlenmiş ve ondan adı kaynaklarda sık geçen Anuşirvan adlı oğlunu dünyaya getirmiştir. Tuğrul Bey, onun güzel ahlaklı, edep erkân sahibi ve kültürlü bir kadın olduğunu duyunca veziri Kündürî'yi, Harzem ülkesine ona dünürü olması için göndermiş ve onunla evlenmiştir (Sevim, 2005: 32; Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011: 88-89). Altuncan Hatun bu üstün meziyetlerinin yanı sıra, ata binen, kılıç kuşanan ve gerektiğinde orduları kumanda edebilecek güçte bir kadındı. Sultan Tuğrul Bey'in devlet işlerinde onun fikirlerine büyük önem vermesi (Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011: s. 88; Merçil, 2002: s. 607; Kitapçı, 1992: s. 119-120), onun sadece savaş değil, idare ve siyaset ilminde de donanımlı bir kadın olduğu şeklinde yorumlanabilir.

Altuncan Hatun'un Selçuklu Devleti'ne en büyük hizmeti İbrahim Yınal isyanında olmuştur. O, bu isyan sırasında etrafındaki devlet adamlarını ve hatta halifeyi dahi dinlememiş ve kocası Tuğrul Bey'in yardımına koşarak, ordunun başına bir kumandan olarak geçip, devleti belki de yıkılmaktan kurtarmıştır. O, bununla da kalmayıp öz oğlu Anuşirvan'ı bile bu olay esnasında tevkif ettirmekten geri durmamıştır (Bundarı, 1999: s. 12-13; Köymen, 1976: s. 67; Genç, 2002: s. 653). Bunun için M. Altay Köymen onun için; "*İşte örnek bir Türk kadınının destana benzeyen kahramanlık hikâyesi. Ordular sevk ve idare eden devletin yüksek menfaati için her tehlikeyi göze alan hiçbir fedakârlıktan kaçınmayan, bu uğurda karşısına çıkan öz oğlunu bile zincire vurmaktan çekinmeyen ölürken bile devleti düşünen bir Türk anası.*" demiştir (Köymen, 1976: 70).

Altuncan Hatun, ölürken dahi eşini, devleti düşünmüş ve Tuğrul Bey'e halifenin kızı ile evlenebilmek için elinden geleni yapmasını, böylece hem bu dünyada hem de ahirette saadete ulaşacağını söyleyip, bütün malını mülkünü de halifenin kızına vermesini vasiyet etmiştir. Altuncan Hatun vasiyetinden sonra Aralık 1160'da, vücudunda su birikmesi hastalığından, Zencan'da ölmüştür (Bundarı, 1999: s. 18; Sevim, 2005: s. 32; İbnü'l-Esîr, 2008: s. 215-216; Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011: s. 88; Köymen 2004: s. 190; Sevim ve Merçil, 1995: s 45; Ayan, 2008: s. 113; Kapanşahin, 2012: s. 198).

1.2.Evlilik Teklifi

Eşinin ölümü üzerine, onun vasiyetine de uyarak harekete geçen Tuğrul Bey, halifenin kızıyla evlenmek için uygun ortamı hazırlamaya başlamıştı. 1061 yılında halife, daha önce Rey'e gönderilmiş olan eşi Hatice Arslan Hatun'u yanına, yani Bağdat'a getirmesi için elçiler göndermişti. Fakat Tuğrul Bey onu hemen göndermeyip, oyalayarak zaman kazanmış ve bu sırada halifenin kızı ile evlenme isteğini içeren bir mektubu halifeye yollamıştı. Sultan Tuğrul Bey bununla, gelişecek olaylar karşısında yeğenini bir koz olarak kullanmayı düşündüğü söylenebilir. Tuğrul Bey'in böyle bir evliliği planladığı, yeğeni Hatice Arslan Hatun'u Bağdat'a göndermeyip yanına getirtmesinden de anlaşılabilir (Bundarı, 1999: s. 18; Sevim, 2005:

s. 32; Reşidüddin, 2011: s. 104; Ahmed b. Mahmud, 2011: s. 59; Köymen, 1976: s. 44; Kaçın, 2017: s. 69). Halife ise bu duruma çok bozulup; “*Böyle bir adet hiçbir halife ile Rüknüdevle Adududdevle Tuğrul Bey ve diğer hiçbir devlet adamı arasında vaki olmamıştır. Bu durum bizim isteklerimize uygun düşmediği gibi bizim görevlendirdiğimiz (yani hükümdarlığını onayladığımız kimseye, yani Tuğrul Beye) de uygun olmaz.*” demiştir. Çünkü o bu evlilik ile halife, hem hilafet makamının kendi hanedanından gideceği korkusu ve hem de böyle bir evliliğin kendisini küçük düşüreceği endişesiyle başlangıçta bu evliliğe karşı çıkmıştır. Ancak daha sonra elçinin tehditkâr konuşmalarından çekinerek; sultanın eşi Altuncan Hatun’a ait olan bütün bölgelerdeki mülk ve gelirlerinin kendisine bırakılması, mihr olarak 300 bin altın verilmesi ve sultanın hiç ayrılmamak üzere Bağdat’ta oturması şartları ile bu evliliği kabul etmiştir. Anlaşılacağı gibi halife, Tuğrul Bey’in evlilik teklifine gönülsüzce rıza göstermiş ve fakat onun yerine getiremeyeceği şartlar ileri sürerek bu evliliği engelleme yoluna gitmiştir (Bundarî, 1999: s. 18; Sevim, 2005: s. 32; İbnü’l-Esîr, 2008: s. 221; Sıbt İbnü’l-Cevzî, 2011: s. 89; Ebu’l Ferec, 1999: s. 315; İbn Kesîr, 2000: s. 196; Mevdûdî, 1971: s. 209-210; Makdisi, 2009: s. 141, 147-148; Kitapçı, 1994: s. 20; Köymen 2004: s. 191; Ayan, 2008: s. 114; Altundağ, 1993: s. 103).

Olumlu bir cevap verilmiş olsa dahi halife, bu sıkıntılı durumdan kurtulmak için elinden geleni yapmıştır. Bunun için de Tuğrul Bey’in bu evlenme isteğinden vazgeçirilmesinin yollarını aramış, elçilerine gerekirse vezir Kündüri’den de yardım almalarını emretmiştir. Halife, cevabî mektubunda ayrıca Tuğrul Bey’den Kureys’i affetmesini, elinden alınan yerlerin iade edilmesini, 3 bini hemen olmak üzere halifeye 10 bin altın verilmesini de istemiş, bu arada ona hilatler ve hediyeler yollamaktan da geri durmamıştır (Sevim, 2005: s. 32; Sıbt İbnü’l-Cevzî, 2011: s. 90; Makdisi, 2009: s. 149).

Halifenin elçileri, mektup ve hediyeleri takdim ettikten sonra, Sultan Tuğrul Bey’i bu istekten vazgeçirmek için vezir Kündüri’den yardım istemişlerse de Kündüri; “*Sultanın isteğinin reddedilmesi iyi olmaz, daha çok para ve gelirleri için daha çok memleket istendikten sonra, yani bu evlenme işinin olumlu bulunmasından sonra bundan yeniden vazgeçilmesi asla iyi olmaz. Sultan bunu işitip daha başka şeylere rağbet edilmek istendiğini anlar. Esasen sultan bu evlenme konusunda kendisinden istenilenlerden daha fazlasını verir ve vermektedir de.*” diyerek bu duruma karşı çıkmıştır. Bu girişim böylece engellenerek, gelişmeler, evlenme konusunda halife olumlu cevap verdi şeklinde Tuğrul Bey’e bildirilmiştir. Bundan büyük bir memnuniyet ve sevinç duyan Tuğrul Bey’in durumunu İbnü’l-Esîr; “*O buna çok sevindi, devlet erkânı ve saray yakınlarını topladı, onlara asıl gayesinin halife vasıtasıyla Hz. Peygamber’in sülalesiyle akrabalık tesis etmek istediğini, bunda da muvaffak olduğunu ilan etti. Sultan bu şekilde kendisinden başka hiçbir hükümdara nasip olmayacak bir mazhariyete ulaşmış oldu.*” şeklinde kayda geçirmiştir. Vezir Kündüri de Selçuklu devlet adamlarına; “*Sultan Allah’ın Emirülmüminin’in kızıyla yapılacak olan evliliği nedeniyle verdiği nimeti ve bunun kendisine erişmiş olduğunu ve böyle bir nimeti kendisinden önce hiçbir kimseye vermediğini ifade etmektedir.*” demiştir. Onlar da bu duruma çok sevinmişlerdir (Bundarî, 1999: s. 18; Sevim, 2005: s. 33; İbnü’l-Esîr, 2008: s. 221; Sıbt İbnü’l-Cevzî, 2011: s. 92; Makdisi, 2009: s. 150; Kitapçı, 1994: s. 21).

Tuğrul Bey, vezir Kündüri’yi, halifenin eşi Hatice Arslan Hatun ve Hâdimu’l-Has Ferruh ile birlikte ve ileri gelen bazı devlet adamlarını da nikâh işlerini yürütmek için Bağdat’a göndermiştir. Tuğrul Bey onlarla birlikte halifenin kızının mihr olarak 100 bin altın ve gümüş mücevherler göndermiş ve ayrıca eğer halife bunları almayıp kızına verilmesini isterse o zaman Ferruh’u hizmette bulunmak üzere halifenin kızının kapısında durmakla görevlendirilmesini emretmiştir (Bundarî, 1999: s. 18; Sevim, 2005: s. 33; İbnü’l-Esîr, 2008: s. 221; Sıbt İbnü’l-Cevzî, 2011: s. 93; Makdisi, 2009: s. 150; Kitapçı, 1994: s. 21).

Tuğrul Bey’in mihr olarak gönderdiği malların listesini Sıbt, Garsunni’me’den edinmiş ve eserine almıştır. Garsunni’me ise halifenin yazı işlerinden sorumlu divanda çalışıyor olması

nedeniyle bu çeyizlerin listesini görüp eserine kaydetmiştir ki bu liste yalnız bu eserde mevcuttur. Liste şöyledir:

- 1) 100 altın (dinar).
- 2) Çeşitli cinsten 100 giysi.
- 3) 2250 parça mücevher.
- 4) Her birinin ayarı 1-3 miskal arasında bulunan 120 inci.
- 5) 640 parça kırmızı yakut ve pembe bedehşan süsü (balşah).
- 6) 58 parça firuze.
- 7) 28 parça büyük sim şeritli zümrüt.
- 8) 8-12 parça saf cam.
- 9) 14 parça süs (zînet) eşyası, bunlar arasında işlenmiş taç, bilezikler, kulak halkası, yüzükler, yakut işlemeli ayak bileziği, eyer ve minyatür taşıtlar (araba vs.), yemek kapları, sini, tepsi, altın kâseler, bunların hepsi işlenmiştir, taslar, ibrikler ve bunlara benzer şeyler.
- 10) Yer ve yatak yaygıları, yorgan ve çarşaf örtüleri, ibrişim halı ve benzerleri.
- 11) Her biri at üzerinde resmi elbiseli ve altın gerdanlıklı 35 cariye, 20 hizmetçi.
- 12) 80 at ve katır.
- 13) 100 kişilik askeri birlik ve pek çok çadır. (Râvendî, 1999: s. 109; Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011: s. 96-97; İbn Kesîr, 2000: s. 196).

Tuğrul Bey veziri Kündüri'ye; “*Senin bu evlenme konusunda bildiğim hizmetlerin için sana müteşekkirim, bu hususun bilinmesi için bunu kendi elinde yazmanı istiyorum, böylece bu husustaki hizmetlerin gerçek olarak anlaşılır ve bunun karşılığı yalnız sana ait ve özge olur, ben bu buyruğumu açıkça belirtiyorum.*” demiş, ancak vezir bu emri yerine getirmemiştir. Bunun üzerine Tuğrul Bey; “*Tezkirenin kapsadığı şeyi yerine getirmeye icabet etmeyen bir kimse -ki bu şimdiye kadar hiç vuku bulmamıştır- bu emri yerine getirmemiş olur.*” demiş ve bunu bizzat kendi eliyle de yazmıştır. Bu durum vezirin çok zoruna gitmiştir. Aslında vezir Kündüri'nin bu konudaki kusurları, halifeye karşı dargın ve kırgın bulunmasından ileri geliyordu. O, bu evlenme isteğinin yerine gelmeyeceğini biliyor, bu nedenle de evlenme sorununun çözümlenme yetkisinin kendisinde olmasını istemiyor ve Bağdat'a gitmeyi erteliyordu. Bunun üzerine Tuğrul Bey; “*Ben Hezaresb'e 100 bin altın hazırlamasını ve bundan başka devlet hazinesinden hiçbir şey almamasını yazmıştım.*” diyerek ona; “*Başka bir şey yapma, hazineden gerekli parayı al, bu evlenme işi için sarf ettiğimiz para hazinemizden çıkmaz ise o zaman bize çok ayıp olur.*” demiştir (Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011: s. 93; Makdisi, 2009: s. 151).

Tuğrul Bey'in Bağdat'a gitmekle görevlendirdiği hacip ve emirler bu evlenme sorununu çözmeye çalışıp, vezir Kündüri'nin, kendilerini nikâh hususunda halifeye göndermek istediğini ve bu durumun halifeye ve kızına karşı çok ayıp olacağını söylemişlerdir. Tuğrul Bey de; “*İstenilen yapılırsa bu doğru ve iyi olur, yok eğer yapılmayacak olursa o zaman siz de geri dönünüz, eğer sonuç olumsuz bir duruma gelirse o zaman bizim bu işten vazgeçmemiz gerekir. Çünkü biz halifenin bizim hakkımızdaki fikir ve kanaatini ve onun nazarındaki yerimizi biliyoruz, bu nedenle bu sorunu elçilerimize bırakmayı yeğliyoruz.*” demiştir. Fakat daha sonra bu fikirden vazgeçilip elçilerin kendi arzu, istek ve görüşleri doğrultusundaki şeyleri yapmamaları, sorunun çözümü sırasında kendilerine hâkim olmaları vb. hususlar kendilerine bildirilmiştir (Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011: s. 93-94; Makdisi, 2009: s. 151).

Vezir Kündüri, Hatice Arslan Hatun, Selçuklu hacip ve emirleri, kadınlar ve şahitlerden oluşan Selçuklu heyeti Nisan/Mayıs 1061 tarihinde Bağdat'a ulaşmıştı. Vezir Kündüri, Hatice Arslan Hatun'u evine bırakıp, Sultanlık Sarayı'nda ikamete başladı. Kündüri ve Abbasi veziri Temimi

kararlaştırılan şartları, öneri ve görüşlerini karşılıklı olarak açıkladılar. Uzun konuşmalar olduysa da taraflar arasında yazılı bir karar alınamadı. Sonunda Temimi, halifeye, Kündüri'nin; “Eğer beni bu nikâh işinden kurtaramazsanız o zaman ben bu memleketten (Bağdat'tan) çıkar giderim.” dediğini açıkladı. M. A. Köymen'in de dikkati çektiği gibi bu durum Kündüri'nin kati bir emirle Bağdat'a geldiğini ve bu işte başarısız olursa sadece vezirliğini değil hayatını da kaybedeceğinin bilincinde olduğunu göstermektedir. Kündüri bu psikoloji ile “Eğer bu evlenme işini istemiyor idiyse bunu ilk önce bildirmeniz gerekirdi. Artık bundan vazgeçmek olmaz, sizin bu vazgeçmeniz Sultan katında benim kanımı akıtmak için gösterilen bir çabadır.” demiştir. Görüldüğü gibi son derece sinirlenen ve kızgın olan vezir Kündüri, Bağdat'tan ayrılmak amacıyla Nehrevan'a kendisi için bir çadır gönderip kurdurmuş, Abbasiler'in hâkimiyet rengi olan siyah cübbeyi çıkartıp beyaz giysiler giymiş ve böylece aradaki bağların koptuğunu göstermiştir. Bunun üzerine telaşa düşen halifelik ileri gelenleri, ondan Bağdat'ı terk etmemesini istediler ve halifeye de bir mektup yazıp onu korkuttular. Neticede nikâh işi, dört yıla kadar herhangi bir şekilde daha başka şeylerin talep edilmemesi hususunda kesin söz vermeleri şartıyla olumlu görülüp, kabul edilmiştir (Bundarî, 1999: s. 18-19; Sevim, 2005: s. 33-34; İbnü'l-Esîr, 2008: s. 222; Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011: s. 95; Mevdûdî, 1971: s. 210-212; Köymen, 1976: s. 45; Makdisi, 2009: s. 152-153; Kitapçı, 1994: s. 22; Alptekin, 1992: s. 116; Ayan, 2017: 26).

Evlenme konusunda Hanefiler evlenme akdinin İslam Hukuku'na göre doğru, fakat bu hususta herhangi bir şartın şeriatla yer almadığını, Şafiiler ise, böyle şartlı bir nikâh akdinin şeriat bakımından geçersiz olacağı hususunda fetvalar vermişlerdir. Bunun üzerine halife de bir çıkar yol bulduğunu düşünüp aradaki ihtilafı bahane göstererek nikâh konusunda olumlu bir cevap vermekten vazgeçmiştir. Vezir Kündüri ise bu sorunu çözme adına derhal halifenin huzuruna çıkarak onunla görüşmüş ise de halife bu konuda daha fazla ısrar etmemesini istemiş ve; “Bu işi, senin fikir, görüş ve dini inancına bırakıyorum, bu hususta Abbasoğullarına kuşku duyulduğunu yakinen bilmekteyim. Esasında Abbasoğullarında böyle bir töre (kız verme) şimdiye kadar görülmemiştir.” demiştir. Tam bu esnada Tuğrul Bey'in mektubu vezir Kündüri'ye ulaşmış ve mektupta da O, Kündüri'den halifeye yumuşak davranmasını, güzel sözlerle hitap etmesini istenmişti. Kündüri ise Tuğrul Bey'e bir mektup yazıp, nikâh sorunu dolayısıyla yapacağı işler hususunda ondan izin istemiş ve bu arada halifeye bağırıp çağırıp tehdit etmekten de geri durmamıştır. Halife ise bütün bunlara katlanmış, sesini çıkartmamıştır (Bundarî, 1999: s. 19-20; Sevim, 2005: s. 33; Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011: s. 95; Köymen, 1976: s. 45; Makdisi, 2009: s. 154; Kitapçı, 1994: s. 23).

Vezir Kündüri, Mayıs/Haziran 1061 tarihinde halife, kadıların ve diğer ileri gelenlerin hazır bulunduğu divana gelmiş ve halifeye hitaben; “Efendimiz Müminlerin emîrinin; saf, temiz ve sadık kulu Rükneddin Tuğrul Bey'in gönderdiği kimseleri dinlemesi ve istediği şeyi (nikâhı) yerine getirmesi, ona şeref verecektir.” demiştir. Bunun üzerine halife de; “Biz Abbasoğulları insanların hayırlısıyız, Hilâfet ve İmamlık kıyamete kadar bizim üzerimizde kalacaktır. Bize tutunanlar doğru yoldadır ve hidâyete erer, bizden ayrılıp bize düşman olanlar ise doğru yoldan ayrılarak sapıtırlar.” demiştir. Böylece nikâh konusunda kendisinin olumsuz düşünceye sahip olduğunu ve hatta Selçuklu hanedanını Abbasî hanedanı ile akrabalık kurmaya layık bulmadığını açıkça ifade etmiştir. Bunun üzerine vezir Kündüri, mihr için getirmiş olduğu paraları da yanına alıp Hemedan'a gitmek üzere Bağdat'tan ayrılmıştır (Bundarî, 1999: s. 19; Sevim, 2005: s. 33; Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011: s. 95-6; Köymen, 2004: s. 192; Kitapçı, 1994: s. 24). Bu duruma çok üzülen Tuğrul Bey'in; “Uğrunda öz kardeşimi öldürdüğüm halifenin bana mükâfatı bu mu olmalı idi? Hâlbuki ben bütün malımı ona yardım için sarf ettim, en yakınlarımı ona olan saygım nedeniyle öldürdüm, kendimi fakir kılmak pahasına onun zengin olmasını istedim. Böyle olduğu halde niçin hiç düşünmeden beni reddetti.” dediğini İbnü'l-Esîr kaydetmiştir. Tuğrul Bey bu açıklaması ve o ana kadar izlediği yolla, aslında halifenin yakın çevresinde kendi lehine kamuoyu oluşturmayı ve halifenin tutarsız davranışlarda bulunduğunu ortaya çıkarmaya çalışmış gibidir. Nitekim onun bu çabaları ve izlediği hassas politikası olumlu

sonuç vermiş ve halifenin etrafındaki ileri gelenler, onu ikna etmeye çalışmışlardır (Bundarî, 1999: s. 20; İbnü'l-Esîr, 2008: s. 222; Köymen 2004: s. 192; Sevim ve Merçil, 1995: s. 46; Kitapçı, 1994: s. 24).

Vezir Kündüri, halifenin elçisine Tuğrul Bey'in; *"Kendisinden kızıyla evlenme isteğinde bulunduğumuz halife, bize olumlu cevap vermediği takdirde Hatice Arslan Hatun'un Kündüri'ye teslimi ile bana (Tuğrul Bey'e) gönderilmesi, Kutalmış ile gidip savaşıacağı ve onun işini bitirdikten sonra da bizzat Bağdat'a geleceğini ve çeyizlerin Bağdat'ta bırakılmasını emrettiğini, Bağdat'a gelmekten vazgeçtiğim takdirde halife ile kendisi arasındaki soğukluk nedeniyle bana itaatten çıkmaları ihtimalinden endişe ederim."* içerikli mektubunu bildirmiştir. Mektubun içeriğinden de anlaşılacağı üzere bir hayli tehditkâr ifadelerle doludur. Öyle ki halifenin eşi Hatice Arslan Hatun'un dahi alınıp Selçuklu ülkesine götürüleceği ifade edilmiştir.

Bu mektup mevcut gerilimi ve huzursuzluğu daha da artmıştır. Halife ise belki bir adım sonrası silahlı çatışmaya dönecek olan ve gerginliği tırmandıran bu mektuba cevap vermemiştir (Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011: s. 97). Belki halifeden beklediği sert bir hamlenin gelmemesinden olacak ki, Tuğrul Bey mevcut gerilimi bir üst seviyeye çıkartacak adımlar atmış, halifenin ve yakın adamlarının iktalarına el koydurmuştur (Bundarî, 1999: s. 20; Sevim, 2005: s. 34-35; Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011: s. 97-98; Reşidüddin, 2011: s. 105; İbn Kesîr, 2000: s. 198; Köymen 2004: s. 192; Kitapçı, 1994: s. 24; Kuşçu, 2010: s. 655). Yalnızca bununla yetinmeyen Tuğrul Bey, daha da ileri giderek, Reisü'l-İrakeyn'e halife hakkında kötü şeylerin yapılmasını, onun ululuk ve kutsallığına hâlel getirilmesini, haşmetinin yok edilmesi hususunda çaba gösterilmesini ve Hatice Arslan Hatun'un da kendisine gönderilinceye kadar Hilâfet Sarayı'ndan Saltanat Sarayı'na gönderilmesini emretmiştir. Bunun üzerine Reisü'l-İrakeyn de halifenin yakın adamlarını oturdukları saraydan almış, mallarına el koymuş ve yüksek bir gelire sahip olan halifenin iktâ topraklarını da almıştır. Halife ise bu duruma çok üzülüp; *"Tuğrul Bey'in bu iktaları ve gelirlerini elimizden alması şeriat kurallarına göre caiz değildir."* demiştir (Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011: s. 101; Köymen, 1976: s. 44; Makdisi, 2009: s. 157-158). Bu gelişmeler iki taraf arasındaki gerilimin, fikri seviyede kalmayıp icraata döküldüğünü göstermiştir. Ortaya çıkan bu tablo üzerine Selçuklu ileri gelenleri artık bu evlenme işinden ümitlerini yitirmiş, halife ile Tuğrul Bey arasındaki yazışmalar da kesilmişti.

Tuğrul Bey en sonunda Başkadı Damgani'ye bir mektup yollamıştır. Mektubunda; *"Başkadının bütün zamanı bilim ve fıkıh öğretimine tahsis edilmiştir. Bu nedenle bu alanda yetkili olması bakımından o, anlaşmazlığı gidermeye ve yararlı nedenleri hazırlamaya çağırılmıştır. Değerli ve büyük insan Kündüri, huzurumuza döndüğü zaman işleri iyi ayarlayıp doğru yola sevk ettiğini ve bizim güvenimizi artıran konuşmalar yaparak isteklerimizi idrakte kollarını sıvadığını bize açıkladı. O bu evlenme işinin öyle sertlikle olmayacağını ve halifeye bizim gösterdiğimiz çeşitli ihtimam, ihsan ve alçak gönüllülükleri (biz bunları Ulu Allah'a yakınlaşmak amacıyla yaptık) çok yakından bilir. Fakat bütün yaptıklarımız güzel şeyler, dünya ve ahirette aleyhimize sanki bir vebal olarak döndürülmeye çalışıldı. Bütün bu olumsuzluklara rağmen bizler, Allah'a güvenen kimseleriz ki o bizim yaptığımız iyilikleri asla zayi ettirmez ve içlerinde bizim hakkımızda kötülük saklayanların kötülüklerini görür."* demiştir. Yumuşak bir üslupla yazılmış gibi görünse de mektup sert ifadeler ve tehditler barındırmaktadır. Bunun üzerine halifenin etrafındakiler onun bu konuda bir şeyler yapması için harekete geçtiler. Neticede İbn Mahleban'ın gidip Tuğrul Bey'in gönlünü yumuşatması düşünüldü. İbn Mahleban ise; *"Eğer bu evlenme işi Tuğrul Bey'in istediği gibi sonuçlanmayacaksa, yani biz buna evet demeyeceksek gitmem bir fayda sağlamaz, aksine öfke ve kızgınlığımı artırır."* diyerek onları bu harekettten vazgeçirdi. Bu konuda son sözün ve izlenecek siyasetin tek merciinin halife olduğu ve onun kesin cevabının beklenmesi yönünde karar alındı (Sevim, 2005: s. 35; Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011: s. 103; Makdisi, 2009: s. 155).

Tüm bu olumsuz gelişmelerden halife daha çok zarar görmüş olmalı ki karşı çıksa dahi evlilik konusunda olumlu cevap vermek durumunda kaldı. Olumlu cevabı haber alan Tuğrul Bey,

hemen halifenin iktalarının geri verilmesini emretmiş, cereyan eden tatsız olaylardan dolayı özür dilediğini içeren sözleri halifeye bildirilmişti. Böylece uzun zamandır iki ülkeyi ve tarafları geren evlenme sorunu çözümlenerek, herkes rahat bir nefes aldı (Bundarı, 1999: s. 20; Sevim, 2005: s. 35; Sıbt İbnü'l-Cevzî, s. 2010: 103; Reşidüddin, 2011: s. 105; İbn Kesîr, 2000: s. 198; Makdisi, 2009: s. 159; Kitapçı, 1994: s. 25-26).

İlk başta bu evliliğe kesin ret cevabı vermeyip şartlar ileri süren halife bir süre sonra bu işten kurtulmanın yollarını aramış, bunu başarabilmek için de elinden gelen her şeyi yapmıştır. Ancak Tuğrul Bey'in bu konudaki kararlılığı, aleni tehditleri ki bunları yazılı metin olarak bırakmayıp uygulamaya koyması ile en sonunda evlilik sözleşmesi gerçekleşebilmişti. Böylece Tuğrul Bey amacına ulaşmış oldu. Evlilik konusunda halifeye verdiği vaatleri de gerçekleştirmedi. Kısacası bu evlilik işindeki mücadele ve izlenen siyasette Tuğrul Bey başarılı halife ise başarısız oldu (Bundarı, 1999: s. 20; İbnü'l-Esîr, 2008: s. 223; Makdisi, 2009: s. 141).

1. 3. Nikâhın Kıyılması

Tuğrul Bey'in halifenin kızıyla olan nikâhı, Bağdat başkadısının hutbeyi okuması ile 22 Ağustos 1062 Perşembe günü Tebriz kenti dışında kıyılmıştır (Bundarı, 1999: s. 21; Hüseyinî, 1999: s. 15; Sevim, 2005: s. 36; Râvendî, 1999: s. 109; Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011: s. 107; İbn Kesîr, 2000: s. 199; Köymen, 1976: s. 46; Ayan, 2008: s. 114). Halifenin nikâh konusundaki izin belgesi sayılabilecek mektubunun Tuğrul Bey'e ulaştırılıp nikâh günü huzurunda okunması ve o güne ait olup bitenlerle ilgili olarak Garsunni'ne şunları kaydetmiştir; “*Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla başlıyorum. Selçuklu askerleri Tebriz dışında konakladıktan sonra halifenin nikâh hususundaki isabetli emrinin 22 Ağustos Perşembe günü ikindi vaktinden sonra yerine getirileceği açıklandı. Bu nedenle büyük bir sofraya kuruldu. Sofra, ok atan bir adam büyüklüğünde olan şeker heykelleriyle (tatlılar) doluydu. Vezir Kündüri beni İbn Mahleban görünce vasıflamayı aşan şerefli hizmetin yüceliğinden ötürü ayağa kalkıp saygı gösterdi ve elimi tutarak sofranın başına oturttu, melik ve emirler de hizmete hazır bulunuyorlardı. Bu arada filler ise yağmadan korumak amacıyla sofranın iki tarafına yerleştirilmişti. Fakat şöleden sonra sofraya bırakıldı. Ben ve beraberimdekiler sultanın huzuruna alındık, bir tahtta oturan sulta'nın üzerinde çok değerli kumaştan yapılmış bir cübbe (ferace) ve tolga, bunun altında da (pantolon türünden altlık vardı. Melikler ve emirler tahtın çevresinde derecelerine göre duruyorlardı. Ben sultanı selamladıktan sonra oturdum, Amidülmülk beni kendine doğru yakınlaştırıp hoş geldin dedi daha sonra ben ayağa kalkıp halifenin vekâlet mektubunu orada bulunanların ayağa kalkmalarından sonra tahtın önünde okudum. Bana bu vekâlet mektubunu büyük törende de çıkarıp okumam bildirildi. Ben, orada bulunanlar, Amidülmülk ve sultan hep birlikte secdeye kapandık. Daha sonra 400 dirhem ve bir altın dinar olan mihr açıklanınca halifeye yüksek sesle dua edildi ve ululandı. Bu arada Mesud Horasanî adlı bir zat ayağa kalkıp bir konuşma yaptı, bundan sonra Amidülmülk sultanın tahtının önünde her birinin ayağı 10 miskal olan dinarlar saçtı ve bu arada da sultanın otağının kapısının önüne altın ve gümüşler saçıldı. Ben bundan sonra halifenin mektubunu sultana takdim ettim, bu nedenle bize teşekkür ve dua edildi, daha sonra biz hep birlikte ayağa kalktık, bu sırada önümde saçılan saçılardan bana hüsrevanî büyük bir kadeh verdiler. Fakat bunu kaldıramayınca onlar, onu bizzat bulduğum yere kadar getirdiler. Bir de baktım ki bu büyük kadehin içinde 1000 altın ve bir o kadar da gümüş para vardı. Bu arada bana her yıl masraflarımın karşılanması için 10 bin altınlık bir tevki verdi”*” (Bundarı, 1999: s. 21; Hüseyinî, 1999: s. 15; Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011: s. 107-108; Kitapçı, 1994: s. 27-28).

Nikâh sorununun Tuğrul Bey'in istediği gibi sonuçlanması, onu çok mutlu etmiş ve İbn Kesîr'in ifadesine göre Tuğrul Bey, halifenin vekâlet yazısını görünce heyecandan yerlere kapanıp, halife için içten çokça dualar etmiştir. Ayrıca Tuğrul Bey nikâh kıyıldıktan sonra da; “*Ben bundan böyle halifenin kulu ve kölesiyim, üzerimde şu gördüğünüz basit elbisenin dışında ne varsa her şeyim halifenin yoluna feda olsun.*” demiştir (İbn Kesîr, 2000: s. 199; Kitapçı, 1994: s. 28-29).

Mihr konusunda İbnü'l-Cevzi, Muntazam adlı eserinde 400 bin altın olduğunu kaydedip Tuğrul Bey'in; "*Ben halifenin halis kulu ve kölesiyim, ömrümün geri kalan kısmında bütün kazandığım şeyler onun şerefli hizmetine ait olacaktır.*" dediğini kaydetmiştir. Fakat Sıbt, dedesi İbnü'l-Cevzi'nin değil Garsunni'me'nin, halifenin; "*mihr için 400 dirhem ve bir altın almakla Hz. Peygamberin temiz sünnetine uymuştur.*" dediğini daha doğru ve akılcı bularak eserine almıştır (Bundârî, 1999: s. 21; Sevim, 2005: s. 36; Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011: s. 108; İbn Kesîr, 2000: s. 199).

Bu esnada Tuğrul Bey Reisü'l-Irakeyn ile birlikte Bağdat'a kayda değer hediyeler yollamıştır. Gönderilen hediyeler ise şunlardır:

- 1) 30 Türk askeri (gulam).
- 2) Atlara bindirilmiş 30 cariye ve iki hâdim.
- 3) Altın ve değerli mücevherlerle süslenmiş bir at.
- 4) 10 bin altın.
- 5) Halifenin kızı ve Tuğrul Bey'in eşi için 10 bin altınla birlikte Tuğrul Bey'in ölen eşi Altuncan Hatun'a ait bütün iktaların kendisine verildiğine dair bir ferman ve üzerinde her birinin ağırlığı bir miskal olan takriben 30 habbe bulunan mücevher bir gerdanlık.
- 6) Halifenin eşi için ayrıca 30 bin altın.
- 7) Halifenin torunu Uddetüddin için ise 5 bin altın (Sevim, 2005: s. 36-37; Köymen, 1976: s. 91; Kitapçı, 1994: s. 30).

Bu arada gerekli hazırlıklarını tamamlayıp yola çıkan Sultan Tuğrul Bey, halifenin kızı ile yapılacak olan nikâhına katılmak için Hoy ve Urmiye üzerinden 10 Ocak cuma günü Bağdat'a ulaşmıştır. Burada kendisine halifenin göndermiş olduğu mektup, cübbe, tolga, giysiler ve kendisine ait bir at verilmiştir. Ertesi gün Sultan Tuğrul Bey halifenin kendisi için özel olarak gönderdiği gemi ile Darü'l-Memleke'ye gitmiştir (İbnü'l-Esîr, 2008: s. 225; Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011: s. 111).

Esasında ise Tuğrul Bey bu yolculuk sırasında Urmiye'de hastalanmış ve hatta ölmesi durumunda yerine Çağrı Bey'in oğlu olan Süleyman'ın tahta geçmesini, vezir Kündüri'ye uyup onun sözlerinden çıkmamaları yönünde vasiyette dahi bulunmuştur. Orada bulunan devlet ileri gelenleri de bu vasiyete uyacaklarına dair söz vermişlerdir (Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011: s. 112; Kitapçı, 1994: s. 31). Tuğrul Bey'in yanındaki bir kısım devlet adamları kışın bastırılmış olduğunu, bu şekilde Bağdat'a gitmenin zor olduğunu söyleyip kışı evlerinde geçirmek için izin istemişlerdir. İzin verilenlerin dışında geri kalan devlet adamları ve muhafızlarıyla, Tuğrul Bey Bağdat'a doğru hareketine devam etmiştir. Çok soğuk ve sert geçen hava koşulları altında devam eden yolculuk esnasında pek çok hayvan telef olmuşsa da Tuğrul Bey ve adamları Bağdat'a ulaşmayı başarmışlardır. Bağdat'a gelen Selçuklu askerleri şehrin batı kesimine yerleştirilmiştir. Askerlerin ısınmak için evlerin direklerini söküp yakmaları, sokaklarda karşılaştıkları kişilerin sarıklarını alıp başlarına geçirmeleri gibi taşkın ve kanun tanımaz hareketleri, Bağdat'ta huzurun bozulmasına yol açmıştır (Bundârî, 1999: s. 23; Sevim, 2005: 37; Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011: s. 112).

Vezir Amidülmülk Kündüri, Tuğrul Bey'i temsilen halife ile büyük bir saygı çerçevesinde görüşmüş, ona, Tuğrul Bey'in kızını yani müstakbel eşini götürme isteğini bildirmiştir. Halife ise bu teklifi; "*Gelinin şimdiden teslim edilmesi ve senin de bildiğin gibi bir takım olumsuz şeylerin cereyan etmesi ihtimalinden endişe etmekteyiz, biz daha önce sultan ile kızımızın bir araya gelmesinin (evlenme değil) ancak Hilâfet Sarayı'nda olacağı hususunda sizinle anlaşmıştık.*" diyerek reddetmiştir. Kündüri de buna karşılık olarak; "*Bütün bunlar doğrudur, sultan da bunun böyle olmasını istiyor ve Hilâfet Sarayı'na gitmek niyetindedir. Hâcipler,*

haslar ve gulamlar için başka ikamet yerleri hazırlanmıştır. Bununla birlikte bunların sultandan uzak kalmaları mümkün değildir.” demiştir.

Bu konuşmalardan sonra halifenin kızı Seyyide'nin Darü'l-Memleke'ye gitmesi, onun Tuğrul Bey ile birlikte Bağdat'tan ayrılmaması ve seferlere onunla birlikte gitmemesi ve başkadının bu hususta içtihat üzerine ant içirmesi için hazır olması hususlarında anlaşmaya varılmıştır (Sevim, 2005: s. 37; İbnü'l-Esîr, 2008: s. 225; Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011: s. 112).

İleri sürülen şartların kabulüyle 11 Şubat'ta başlayan düğün bir hafta sürmüştür. Tuğrul Bey düğünü Türk adet gelenek ve göreneklerine göre yapmıştır. Buna göre çeyizi herkesin görebileceği bir şekilde teşhir etmiş, büyük bir ziyafet vermiş, ziyafetten sonra yine Türk geleneğine göre sofraya yağma edilmiştir. Nikâhtan sonra ise bugün de varlığını sürdüren “saçı” geleneği yerine getirilmiştir (Köymen, 1976: s. 119; Turan, 2008: s. 141; Merçil, 2002: s. 607). Ayrıca bu düğünün anısına bir altın madalya hazırlanmıştır. Madalyanın iki tarafında da Sultan Tuğrul Bey'in kabartma bir tasviri, onun üzerinde de hâkimiyet sembolü olan ok ve yay işlenmiştir. Ayrıca madalyanın bir tarafına halifenin diğer tarafına da sultanın isimleri yazılmıştır. (Turan, 2003: s. 204; Arslantaş, 1995: s. 150). Hazırlanan bu madalya öyle anlaşılıyor ki yapılan bu evliliğin ve belki de bununla hedeflenen siyasî amacın özeti gibidir. Adeta Selçuklu sultanlığı ve Abbasi hilafeti, Tuğrul Bey'in hâkimiyeti altında bir madalyonun iki yüzü gibi bir araya getirilmiştir.

Sultan Tuğrul Bey ile Seyyide Hatun'un, 17 Şubat Pazartesi 1063'de nikâhları kıyılmıştır. Düğün dolayısıyla Bağdat'ta eğlence çadırları kurulmuş, halk büyük bir sevinç içinde eğlenmiş, davullar ve zurnalar çalınmış, türküler söylenip oyunlar oynanmıştır. Sonunda Seyyide kendisi için özel olarak hazırlanan çadıra gelip, altın işlemeli bir tahta oturmuş, daha sonra sultan da çadıra gelip, Seyyide'nin önünde yer öpmüş, ona saygı ve hizmette bulunmuş, halifeye dua edip hiç oturmaksızın çadırdan çıkmıştır. Seyyide ise ne ayağa kalkmış ne de yüzündeki peçeyi çıkarmıştır. Seyyide'nin çadırından ayrılan Sultan sarayının sahanlığına çıkmıştır. Burada Selçuklu devlet adamları Türkçe şarkılar söyleyip oyunlar oynamışlardır, Tuğrul Bey de bunlara katılıp oyun oynamıştır. Barthold bu oyunlar için; “*Türkler bugünkü zeybek ve harmandalı oyunları gibi bir kalkarak bir oturarak oyun oynuyorlardı, bu herhalde Rusların pliaska ve prisiatki adıyla bilinen oyunun aynısıdır. Ruslar bu oyunu herhalde Türklerden almış olmalıdırlar* (Hüseyinî, 1999: s. 15; İbnü'l-Esîr, 2008: s. 225; Ebu'l Ferec, 1999: s. 315; İbn Kesîr, 2000: s. 200; Ahmed b. Mahmud, 2011: s. 59; Müneccimbaşı, 2000: s. 26; Köymen, 1976: s. 120; Sevim ve Merçil, 1995: s. 46; Barthold, 2006: s. 89).” demiştir. Faruk Sümer de Tuğrul Bey'in bu denli eğlenmesini; “*Tuğrul Bey yetmiş yaşında olmasına rağmen oyun oynuyordu. Gazneli Mesud'un 25-30 yıl önce bir çöl kasabasını çok gördüğü bu Oğuz beyi şimdi İslam Dünyasının en büyük hükümdarı ve halifenin güveyisi olmuştu.*” şeklinde yorumlamıştır (Sümer,1999: s. 75-76, 121).Tuğrul Bey ertesi gün yine Seyyide'nin yanına gelip, yer öpüp hürmet ve hizmette bulunup çadırdan çıkmıştır. Sultan bu şekilde her gün eşine hediyeler gönderip yanına uğrayıp saygıda bulunmuştur. Hatice Arslan Hatun da Seyyide'ye çok değerli iki gerdanlık, altından yapılmış hüsrevani bir kâse ve büyük kırmızı bir parça yakut göndermiştir. Sultan Tuğrul Bey bu evlenme konusunu gerçekleştiren veziri Kündüri'yi yeni lakaplar, hilat ve hediyeler ile ödüllendirmiştir. Bunun dışında sultan bütün yakın adamlarına da hilatler ve hediyeler vermiş, günlerce şölen sofraları kurdurmuştur (Bundarî, 1999: s. 23-24; Sevim, 2005: s. 38; Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011: s. 113; İbn Kesîr, 2000: s. 200-201; Ahmet Cevdet Paşa, 1969: s. 235; Turan, 2008: s. 141; Makdisi, 2009: s. 146; Kitapçı, 1994: s. 33-34).

2. Melikşah'ın Kızı Mah Melek Hatun İle Halife Muktedi Biemrillah'ın Evliliği

Sultan Melikşah da başka hanedanlarla evlilikler yapmaya, kendisinden önceki Selçuklu sultanları gibi çok önem vermiştir. Adı sıkça karşımıza çıkan ve Melikşah'ın eşi olan Terken² Hatun Karahanlı Hükümdarı Tamgaç Hân'ın kızıdır, diğer karısı Zübeyde Hatun da amcası

² Terken unvanı için bk. Turan, 1944: s. 67-73; Gömeç, 2010: s. 107-114.

Emir Yakutî'nin kızıdır. Hanedanlar arası bağları güçlendirmeye önem veren Sultan Melikşah, yine bu amaç doğrultusunda 1086 yılında Muhammed b. Şerefüddeve Müslim ile kız kardeşi Züleyha Hatun'u, Gazne Sultanı İbrahim ile kızı Gevher'i (Rey'den Gazne'ye gönderdiği için Mehdü'l-Irak diye isimlendirilmiştir) evlendirmiştir. Ayrıca Sultan Melikşah 1080/1081 yılında Sultanşah b. Kavurd'a karşı Kirman üzerine sefere çıkmış ancak onun itaatini görünce affedip, yine başka bir kızını onunla evlendirmiştir (Hüseynî, 1999: s. 40; İbnü'l-Esîr, 2008: s. 327; Sıbt İbnü'l-Cevzî, s. 2010: 235; Ayan, 2017: s. 60).

Sultan Melikşah, tüm bu evlilik ağına yeni ve güçlü bir bağ daha eklemek istiyordu. Bu ise Sünnî İslam dünyasının dinî lideri olan halife ile akrabalık tesis etmek anlamına geliyordu. Bu akrabalık ile Melikşah halifeliğin dini gücünden yararlanarak bölgedeki otoritesini artıracaktı. Ayrıca Sultan Melikşah, bu evlilikten doğacak bir veliahdın halife olması durumunda, tam bir imparatorluk kurmuş olup, Türk cihan hâkimiyetini tesis etmiş olacaktı. Diğer yandan Abbâsî Halifesi Muktedi de böyle bir evlilik ile Selçuklu Devleti'nin siyasî gücünden faydalanmak istiyordu. Nitekim bu yolda ilk teşebbüs Abbâsî halifesinden gelmiştir.

Halife Muktedi Biemrillah, veziri Fahruddevle Muahammed b. Cehîr'i 26 Mart 1082'de bir hilat ve tezyin edilmiş bir binek atı ve çok değerli hediyeler ile İsfahan'a gönderip, sultandan, kızı Mah Melek'i kendisine istetmiştir. İsfahan'a 24 Nisan 1083'de ulaşan Fahruddevle'yi başta Nizâmülmülk ve pek çok devlet adamı karşılamıştır. Fahruddevle ile Nizâmülmülk sultanın eşi ve Mah Melek'in annesi olan Terken Hatun'dan kızını istemişler, Terken Hatun ise; *"Kızımı Gazne Sultanı ve Karahanlı Hükümdarı oğullarına istediler ve bunun için 400.000 altını mihr olarak vereceklerdi. Eğer halife bu miktarı gönderirse o, ötekilerden daha layıktır."* demiştir. Bunun üzerine devreye vefat eden Halife Kaim Biemrillah'ın eşi ve Çağrı Bey'in kızı olan Hatice Arslan Hatun girip Terken Hatun'a; *"Halife ile evlenmesi kızınız için iftihar vesilesi olacaktır, sizin sözünü ettiğiniz Hükümdar ve Sultanların hepsi halifenin kulu ve elçileridir, üstelik halifeden para istenmez."* demiştir. Bu gibi fikri mücadelelerin ve ikna çalışmalarının etkisi ve vezir Nizâmülmülk'ün de ısrarı sonucunda Terken Hatun kızını vermeye razı olmuş ancak yine de süt hakkı olarak 50.000 altın ve mihr olarak da 100.000 altın verilmesi şartlarını ileri sürmüştür. Bu paranın ise 10.000 altınlık olan kısmı peşinen İsfahan'da verilip, gerisi Bağdat'tan gönderilecekti. Ancak Fahruddevle 10.000 altını da veremeyince devreye Sultan Melikşah girmiş ve paranın tamamının Bağdat'tan gönderilmesini isteyerek uzlaşmaya varılmıştır.

Süt hakkı ve mihrin ödenmesi sorunu bir şekilde çözüme kavuşması üzerine Terken Hatun; *"Emirülmüminin, benim kızıma evlenmek suretiyle sahip olmak istiyorsa o takdirde, halasını, annesini, büyük annesini ve öteki yakınlarıyla halifelik ileri gelenlerini, kızın annesine (yani bana) göndermesini istiyorum. Ben de Gazne, Semerkant, Horasan Hatunları ile Selçuklu ülkesinin ileri gelenlerini toplayıp bu evlenme işinin onların huzurunda yapılmasını istiyorum."* demiş, konuyu sadece bu şekliyle bırakmayıp, evliliğin gerçekleşmesi yolunda yeni şartlar ileri sürmeye devam etmiştir. Terken Hatun, ayrıca halifenin kızından başka karısı veya cariyesinin olmaması ve halifenin daima kızının yanında bulunması şartlarını da ileri sürmüş, ancak bunların kabulü ile Melikşah da kızını vermeye razı olmuştur. Böylece görevini tamamlayan Fahruddevle Bağdat'a dönmüştür (Bundarî, 1999: s. 72-73; Sevim, 2005: s. 63-64; İbnü'l-Esîr, 2008: s. 299; Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011: s. 241, 244-245; İbn Kesîr, 2000: s. 251-253; Müneccimbaşı, 2000: s. 52; Kafesoğlu, 1973: s. 90; Sevim ve Merçil, 1995: s. 112-113; Turan, 2008: s. 207-208; Arslantaş, 1999: s. 21; Kitapçı, 2008: s. 131-132; Ayan, 2008: s. 13; Kaçın, 2017, s. 75-76).

Sultan Melikşah, Bağdat'ta iken evlenme merasiminin günü kararlaştırıldı. Sultan, kızı Mah Melek Hatun'u İsfahan'dan Bağdat'a getirmesi için eşi Terken Hatun'un yanına Sadüddevle Gevherayin ve Emir Bozan'ı da göndermiştir. Mah Melek Hatun'un çeyizi 130 deve ve 74 katır ile Nisan 1087'de İsfahan'dan Bağdat'a getirilmiştir. Develere çul yerine Rum ipeğinin örtülmesi, katırların renk renk ipeklerle sarılıp, boyunlarına altın ve gümüş çanların takılması

devletin zenginliğinin bir göstergesidir. Mah Melek Hatun altın ve mücevherlerle süslenmiş üzeri örtülü bir mahaffe içinde gelmişti, mahaffenin etrafında ise binitlere binmiş 200 Türk cariye vardı. Halifenin annesi ve halası Mah Melek'i almak için saltanat sarayına gelmiş, Terken Hatun da onların önünde yer öpüp kızını teslim etmiştir. Bu şekilde muhteşem bir alay ile Mah Melek Hatun 8 Mayıs 1087 günü Hilâfet Sarayı'na gelmiştir. Düğün nedeniyle Bağdat'ta sokaklar, evler süslerle donatılmış, halk sabaha kadar eğlenmiş, Bağdat'ta eşsiz bir gece yaşanmıştır (Azimî, 1988: s. 27; Sevim, 2005: s. 70; İbnü'l-Esîr, 2008: s. 329-330; Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011: s. 279; Selçuk, 1999: s. 109; İbn Kesîr, 2000: s. 267; Ahmed b. Mahmud, 2011: s. 154; Kafesoğlu, 1973: s. 90-91; Sevim ve Merçil, 1995: s. 113; Turan, 2008: s. 208; Kitapçı, 2008: s. 134-139; Ayan, 2017: s. 81-83; Arslantaş, 1999: s. 21; Özdemir, 2008: s. 355; Kaçın, 2017: s. 77-78).

Ertesi gün ise halife muhteşem bir ziyafet tertip edip, saltanat mensuplarını ve düğün nedeniyle gelen misafirleri davet etmiş, burada bütün emirlere, kumandanlara hilatler giydirmiş, ayrıca Terken Hatun ve diğer hatunlara da hilatler göndermiştir. Düğün olayı bu şekilde sonlandıktan sonra Sultan Melikşah, Vezir Nizâmülmülk ile beraber Bağdat'tan ayrılmıştır. Halifenin veziri Fahruddevle de onları Nehrevan'a kadar uğurlamıştır (Bundarî, 1999: s. 82; Sevim, 2005: s. 70; İbnü'l-Esîr, 2008: s. 330; Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011: s. 279-280; Ebu'l Ferec, 1999: s. 334; Ahmed b. Mahmud, 2011: s. 154; Kafesoğlu, 1973: s. 91; Sevim ve Merçil, 1995: s. 113-114; Turan, 2008: s. 208; Kitapçı, 2008: s. 139-140).

Bu evliliğin gerçekleşmesinde Vezir Nizâmülmülk'ün rolü ve payı çok büyüktür. O, bu evlilik ile devletin gücünün sergileneceğini ve sultanın diğer hükümdarlar karşısında diplomatik bir üstünlük kazanacağını, dinî ve siyasî otoritenin birleşmesi yönünde önemli bir adım olacağını düşünmüştür. Ayrıca Nizâmülmülk, kızı Zübeyde'yi de Amidüdevle ile evlendirmişti. Bu evlilikten bir erkek çocuk doğduktan sonra, loğusa iken Zübeyde ve çocuğu ölmüş, ikisi de Halifelik Sarayı'na gömülmüştür. Böyle bir uygulamanın daha önce kimseye yapılmamış olması, Vezir Nizâmülmülk'ün halifelik makamınca ne kadar önemli olduğunun bir göstergesidir (Bundarî, 1999: s. 53; İbnü'l-Esîr, 2008: s. 289; Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011: s. 251).

3. Sonuç

Devletlerarası ebedî dostluk da düşmanlık da yoktur sözünün önemli örneklerinden biri Selçuklu-Abbasî ilişkileri ile izlenebilmektedir. Bu iki devlet farklı nedenlerle birbirlerine ihtiyaç duymuş, ihtiyaçların meydana getirdiği yakınlaşmanın yanında, çıkarların gölgesinde karşılıklı pek çok çatışmalar da vuku bulmuştur. Büyük Selçukluların güçlenmeye, İslam dünyasında yer edinmeye başladığı dönemde Abbasî halifeliği, siyasî diğer bir güç olan Şîî Büveyhilerin tahakkümü altında bulunuyordu. Büyük baskılara maruz kalan Abbasî halifelerini bu durumdan, İslam tarihine yeni bir güç olarak giren ve heyecanlı bir Sünnî İslam savunucusu olan Selçuklular kurtarmıştır. Ancak Selçukluların belki de ilk hedefleri, İslam dünyasında önce yer edininip, ardından liderlik bayrağını ellerinde bulundurmaktı. Buna giden başlıca yol da Abbasî halifeleri ile ilişkilerin iyi düzeyde seyretmesiydi. Ancak denilebilir ki Selçuklu sultanları, Abbasî halifelerini büyük bir baskıdan kurtarmakla beraber tamamen özgür de bırakmamışlardır. Onların politikası, siyasî gücü ellerinde bulundurup, dinî gücü de yine kendi kontrollerinde olan Abbasîlere vererek dünyevî ve uhrevî gücü elde etmektir. Fakat burada önemli bir mesele vardır. Şöyle ki; Abbasî halifeleri de siyasî gücü, Selçuklu sultanlarının istedikleri yönde bırakmak şöyle dursun, kendi bünyelerine almak istiyorlardı. Bu nedenle Selçuklular meşruiyet kaynağı ve dinî lider olarak Abbasîleri görüp onların bu gücüne, Abbasî halifeleri de İslam dünyasında Selçuklu siyasî korumasına ve gücüne ihtiyaç duyuyorlardı.

Her iki taraf da bir diğerine duyduğu ihtiyaç nedeniyle bağları kuvvetlendirme yoluna gidiyordu ki bu yolda önemli bir araç, evliliklerdi. Ortaçağ İslam dünyasında önemli bir durum olan siyasî evlilikler, esasında devletlerin savaş ve barış durumunda sürekli başvurdukları bir nefes alma yöntemi, güçleri birleştirme veya günü geldiğinde karşı tarafta hak iddia etmenin önemli birer aracıydı. Büyük Selçuklular da tarih sahnesinde yer almaya başlamalarından çok kısa bir süre

sonra, İslam dünyasının dinî lideri ve yine lider olmasa da önemli siyasî gücü olan Abbasi halifeliği ile ilişkilere başlamıştı. Kısa sürede büyük gelişmeler gösteren Selçuklu-Abbasi ilişkilerini Sultan Tuğrul, farklı boyuta taşımış, İslam dünyasının çok da alışık olmadığı, halifenin kızıyla evlenme mevzusunu gündeme getirmişti. Bunda şüphesiz Sultan Tuğrul'un dinî hassasiyeti ve uhrevî emelleri de etkiliydi. Ancak, belki de en önemlisi böylece dünyevî ve dinî yetkileri daha güçlü bir şekilde Selçuklu bünyesinde toplamaktı. Bu dönemde Selçuklular, İslam dünyasında önemli bir güç olmakla beraber lider olmadıkları için halifeler başlangıçta Selçuklulara karşı daha mesafeli durmuşlardır. Bu nedenle Sultan Tuğrul, evliliğini çok güç şartlarda gerçekleştirebilmiştir. Ancak Selçukluların hızla güçlenip yükselmeleri ile İslam dünyasında siyasî lider duruma gelmeleri, Abbasi halifeleriyle olan konumlarını değiştirmişti. Artık sıhriyet bağı talep eden yer değiştirmiş, Selçuklu sultanı değil Abbasi halifesi bu konuda ısrar eden taraf olmuştu. Sultan Melikşah döneminde Abbasi halifeleri artık neredeyse sadece dinî gücü elinde tuttuğu için, siyasî ve ekonomik sebeplerle Selçuklularla ilişkilerini geliştirmeye çalışmışlardır. Artık meşruiyetini ve liderliği İslam dünyasına kabul ettirmiş olan Selçuklular, Abbasilere eskisi kadar ihtiyaç duymuyor, bu nedenle de evlilik konusunda artık isteksiz olan taraf Selçuklular oluyordu.

Yalnızca bu iki örnek özelinden hareketle dahi, hanedanlıklar arası evlilikler her ne kadar dini veya ruhanî bir maske ile örtülmeye çalışılsa dahi, bunun aslında ne kadar siyasî bir girişim olduğu gözler önüne serilmektedir. Sonuç olarak, ülkelerin hedefleri veya güçleri hükümdar ailelerin evliliklerini şekillendirmiştir denilebileceği gibi, tersine bir okuma yapacak olursak, bu tarz evlilikler üzerinden ülkelerin siyasî hedeflerini ve güçlerini deşifre etmek de pek âlâ mümkündür.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Mahmud. (2011), *Selçuknâme*, haz. E. Merçil, İstanbul, Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Ahmet Cevdet Paşa. (1969), *Kıyas-ı Enbiyâ ve Tevârih- i Hulefâ*, II, İstanbul, Bedir Yayınları.
- Alptekin, C. (1992), “Büyük Selçuklular”, *DGBİT*, VII, İstanbul, Çağ Yayınları, ss. 95-229.
- Altundağ, Ş. (1993), “Kaim”, *İA*, VI, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, ss.102- 104.
- Arslantaş, Y. (1995), “Büyük Selçuklu Devleti ile Abbasî Halifeliği Arasında ilk Münasebetler”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, ss. 143- 151.
- Arslantaş, Y. (1999), “Alp Arslan ve Melikşah Döneminde Selçuklu- Abbasî Münasebetleri”, *Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi*, S. 155, ss. 17-24.
- Ayan, E. (2008), “Büyük Selçuklu Sultanlarının Siyasi Evlilikleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 173, ss.109-128.
- Ayan, E. (2017), *Ortaçağ Türk Devletlerinde Hanedan Evlilikleri*, Ankara, Gece Kitaplığı.
- Azimî. (1988), *Azimî Tarihi Selçuklularla İlgili Bölümler (h.430–538/1038/39–1143/44)*, yay. A. Sevim, Ankara, TTK Yayınları.
- Barthold, V. V. (2006), *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, haz. K. Y. Koprman ve İ. Aka, Ankara, TTK Yayınları.
- Bundarî, Feth b. Ali b. Muhammed el- İsfahani. (1999), *Zübdetü'n- Nusra ve Nuhbetu'l- Usra* (nşr.) M. Th. Houtsma,(1889) Leiden, (trc) K. Burslan, (1999), *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, İstanbul, TTK Yayınları.
- Ebu'l Ferec, Gregory (Bar Habraeus). (1999), *Ebu'l- Ferec Tarihi I*, (çvr.) Ö. R. Doğrul), Ankara, TTK Yayınları.
- Genç, S. (2002), “Tuğrul Bey Zamanında Selçuklu- Abbasî İlişkileri”, *Türkler*, IV, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, ss. 639-658.
- Gömeç, S. (2010), “Terken Unvanı Hakkında”, *Ankara Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, S. 17 (2), Ankara, ss. 107- 114.
- İbn Kesîr. (2000), *el- Bidâye ve'n- Nihâye Büyük İslam Tarihi*, XII, çvr. M. Keskin, İstanbul, Çağrı Yayınları.
- İbnü'l- Esîr. (2008), “*El Kamil Fi't- Tarih*, (nşr.) C. J. Tornberg, (1851- 1876), Leiden, trc. A. Ağırakça vd., (2008), *İslâm Tarihi El Kâmil Fi't- Tarih*, VIII, İstanbul, Hikmet Neşriyat.
- Kaçın, B. (2017), *Selçuklu Hatunları Büyük Selçuklu Devleti Hanedan Üyelerinin Siyasî Evlilikleri*, İstanbul, Bilge Kültür Sanat Yayınevi.
- Kafesoğlu, İ. (1973), *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, İstanbul, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları.
- Kapaşahin, M. (2012), “Büyük Selçuklu Sultanları İle Abbasî Halifelerinin İlişkileri”, *History Studies Dergisi*, S. 4, ss. 191-217.
- Kitapçı, Z. (1992) “Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey ve Abbasi Hilafetinin Türk Varlığı İle Fiilî Bütünleşme Olayı”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 1, Konya, ss.117-122.
- Kitapçı, Z. (1994), “Asrın Olayı Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Beyin Halife el- Kaim'in Kızı Seyyide İle Evlenmesi ve Bazı Tarihi Gerçekler”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 1, Konya, ss. 13- 42.

- Kitapçı, Z. (2008), *Orta Doğu ve Eski Hilâfet Ülkelerinde Türk ve Selçuklu Hatunları*, Konya, Yedi Kubbe Yayınları.
- Köymen, M. A. (1976), *Tuğrul Bey ve Zamanı*, İstanbul, Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Köymen, M. A. (2004), *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara, TTK Yayınları.
- Kuşçu, A. D. (2010) “Büyük Selçuklu Devleti’nin Suriye, Filistin ve Mısır Politikasına Dair Bazı Tespitler”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 27, Konya, ss. 637-664.
- Makdisi, G. (2009), “Tuğrul Bey’in Evliliği”, çvr. M. Alican, *Tarih Okulu Dergisi*, İzmir, S. 3, ss.139-159.
- Merçil, E. (2002), “Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi”, *Türkler*, IV, Ankara, ss. 597-633.
- Mevdûdî, Seyyid Ebu’l- Âlâ. (1971), *Selçuklular Tarihi*, trc. A. Genceli, Ankara, Hilal Yayınları.
- Müneccimbaşı, Ahmed b. Lütfullah. (2000), *Câmiu’-d-Düvel*, *Selçuklular Tarihi*, I, yay. A. Öngül, İzmir, Akademi Kitabevi.
- Özdemir, M. N. (2008), “Abbâsî Halifeleri ile Büyük Selçuklu Sultanları Arasındaki Münasebetler”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 24, Konya, ss. 315-367.
- Râvendî. (1999), *Râhatu’s-sudûr ve âyetu’s- surûr I*, nşr. M. İkbâl, (1921), London, trc. A. Ateş, Ankara, TTK Yayınları.
- Reşideddin. (2011), *Câmiu’-t- Tevârih Selçuklu Devleti*, çvr. E. Göksu ve İ. H. Güneş, Selenge Yayınları, İstanbul.
- Sadreddin el-Hüseynî. (1999), *Ahbâru’-d- Devleti’s- Selçukiyye*, nşr. M. İkbâl, (1933), Lahor, trc. N. Lugal, Ankara, TTK Yayınları.
- Selçuk, H. K. (1999), “İbn Hallikan’ın Vefayatü’l Ayan Adlı Eserindeki Selçuklu Devlet ve İlim Adamları”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 8, Kayseri, ss. 105-114.
- Sevim, A. (2005), “İbnü’l- Cevzî’nin El- Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler (H. 430- 485= 1038- 1092)”, *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, XXVI/30, ss.1-84.
- Sevim, A. ve Merçil, E. (1995), *Selçuklu Devletleri Tarihi*, Ankara, TTK Yayınları.
- Sıbt İbnü’l-Cevzî. (2011), *Mirâtü’z- Zaman fî Tarihi’l- A’yân’da Selçuklular*, yay. A. Sevim, Ankara, TTK Yayınları.
- Turan, O. (1944), “Terken Unvanı”, *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, I, Ankara, ss. 67- 73.
- Turan, O. (2003), *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, İstanbul, Ötüken Yayınları.
- Turan, O. (2008), *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul, Ötüken Yayınları.

TEKNOLOJİ KABUL MODELİ ÇERÇEVESİNDE ÇALIŞANLARIN ELEKTRONİK BELGE SİSTEMİNİ KULLANMAYA YÖNELİK TUTUMU: KAMU SEKTÖRÜNDE BİR UYGULAMA

Selçuk Yeke¹

Esin Bengü Ceran²

İbrahim Pınar³

Öz

Bu çalışma İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi'nde görev yapmakta olan kamu görevlilerinin elektronik belge otomasyon sistemini kullanmaya yönelik tutumlarını ortaya koyan faktörleri belirleyebilmek ve bu faktörler arasındaki ilişkileri tespit edebilmek amacıyla gerçekleştirilmiştir. Bu doğrultuda anket yoluyla 53 kamu görevlisinden veri toplanmıştır. Yapılan analizlerin sonucunda algılanan fayda, algılanan kullanım kolaylığı, alışkanlık ve uyumluluk değişkenleri ile çalışanların elektronik belge otomasyon sistemini kullanmaya yönelik tutumları arasında anlamlı ilişkilerin var olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Teknoloji Kabul Modeli, Teknoloji Kullanımına Karşı Tutum, Algılanan Fayda, Algılanan Kullanım Kolaylığı

THE ATTITUDE TOWARD USING ELECTRONIC DOCUMENTATION SYSTEM OF EMPLOYEES IN THE FRAMEWORK OF TECHNOLOGY ACCEPTANCE MODEL: AN APPLICATION IN THE PUBLIC SECTOR

Abstract

This research was carried out to determine factors which reveal attitudes of officials who work at İstanbul University Faculty of Business Administration towards document automation system and also to confirm relations between the perceived benefit, perceived ease of use, habit, compatibility and perceived behavioral control. Accordingly data was gathered from 53 officers through questionnaires. Result of analyses, meaningful relations were found between perceived benefit, perceived ease of use, habit, compatibility and officers' attitudes towards document automation system.

Key Words: Technology Acceptance Model, Attitude Towards Using Technology, Perceived Usefulness, Perceived Ease of Use

JEL Codes: M0, M1, M2

---

¹ Araştırma Görevlisi, İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi, selcuk.yeke@istanbul.edu.tr

² Araştırma Görevlisi, İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi, esinbenguceran@istanbul.edu.tr

³ Profesör, İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi, ipinar@istanbul.edu.tr

Giriş

İşletmelerin etkili ve verimli bir şekilde iş süreçlerini yerine getirmesinde ve yüksek düzeyde performans sergilemesinde teknoloji önemli bir yer tutmaktadır. Teknoloji işletmelerin girdi kaynaklarından biri olabileceği gibi, işletmeler mal ve hizmetin dönüşüm sürecinde yine teknolojiden faydalanmaktadır. Teknoloji sayesinde işletmeler mal ve hizmetleri daha verimli bir şekilde üretebilmekte ve ürettiği mal ve hizmetlerini müşterilerine daha hızlı bir şekilde sunabilmektedir. Teknoloji işletmeler için yeni bir bilgi anlamına gelmektedir. Dolayısıyla bu bilginin işlenip verimli bir şekilde kullanılabilmesi işletmeler açısından son derece önemlidir. Bu bilginin elde edilmesi, dönüştürülmesi, paylaşılması ve kullanılmasında işletmelerin üst yönetimiyle birlikte çalışanların da sorumluluğu bulunmaktadır.

Teknoloji sadece işletmeler açısından değil işletmelerde yer alan çalışanlar açısından da ayrı bir öneme sahip olmaktadır. Çalışanlar teknoloji sayesinde işlerini daha hızlı ve verimli bir şekilde yerine getirebilmekte ve işletme içinde ve dışındaki paydaşlarla daha kolay ve hızlı bir şekilde iletişim kurabilmektedir. Ancak günümüzde çalışanların teknolojinin önemini bilmekle birlikte teknolojiyi kabul etmede zorlandığı da görülmektedir. Çalışanların teknolojiyi kabul etmemesinin birçok nedeni olabilmektedir. Çalışanlar işletme içinde transfer edilen teknolojinin faydalı olmayacağını ve kullanım kolaylığının bulunmadığını düşünebilmektedir. Aynı zamanda çalışanların sahip olduğu iş alışkanlıkları, teknolojiye yönelik tutumları, teknolojiyle olan uyumsuzlukları ve teknoloji üzerinde kontrol sağlayamaması çalışanların teknolojiyi kabul etmemesine yol açabilmektedir. Dolayısıyla bu çalışmada sırasıyla çalışanların teknolojiyi kabul etmeme sebepleri açıklanmakta ve yapılan araştırma ile bu sebepler arasındaki ilişkiler irdelenmektedir.

1. Teknoloji Kabul Modeli

“Teknoloji Kabul Modeli” (Technology Acceptance Model) (TAM) Davis vd. tarafından 1989 yılında Ajzen ve Fishbein’in “Nedensel Hareket Teorisi”nden (Theory of Reasoned Action) (TRA) (1975) yola çıkılarak geliştirilmiştir (Rondan-Cataluña vd., 2015). Model bireylerin bilgisayar kullanımını kabullenmelerini etkileyen unsurları ölçmek üzere tasarlanmıştır. Nedensel hareket teorisine göre bireyin inanç, tutum ve davranış eğilimleri arasında bir bağlantı vardır. Davranışsal eğilim, başka bir deyişle niyet de davranışın ön koşuludur (Ajzen, 2002). Ajzen ve Fishbein’in teorisine göre davranış niyete, niyet de kişisel normlar ve tutumlara dayanmaktadır (Ajzen ve Fishbein, 2005). Davranışın soyut kavramlara dayandırıldığı bu teoriden yola çıkan Davis vd. çalışanların bilgisayar kullanımına adaptasyonunu etkileyen faktörleri göz önünde bulundurarak teknoloji kabul modelini geliştirmişlerdir.

Teknoloji kabul modeli yeni teknolojilerin kabul edilmesinin temelde iki unsura bağlı olduğunu öne sürmektedir (Davis, 1989). Bu unsurların algılanan fayda (*perceived usefulness*) ve algılanan kullanım kolaylığı (*perceived ease of use*) olduğu ifade edilmektedir. İnsanlar bir uygulamayı kullanıp kullanmayacaklarına karar verirken o uygulamanın işlerini daha iyi yapmalarına sebep olup olmayacağını dikkate alırlar (Davis, 1989). Bu, algılanan fayda olarak tanımlanmaktadır. Ancak potansiyel kullanıcılar bir uygulamanın kullanışlı olduğuna inansalar da, sistemin kullanımının çok zor olması, kullanışlılık avantajını yok edebilmektedir (Mutlu, 2012). Potansiyel kullanıcılar uygulamanın kullanışlı olduğu kanısında olsalar da ikinci bir değişken ortaya çıkar, uygulamayı kullanmak için sarf edecekleri çabanın işlerini daha iyi yapmak için sarf edecekleri çabadan fazla olması durumu, bu da algılanan kullanım kolaylığı olarak tanımlanmaktadır (Davis, 1989).

Davis (1989)’a göre yeni bir uygulamanın kabullenme sürecini etkileyen iki temel değişken bulunmaktadır. Bu iki temel değişken şu şekilde tanımlanmaktadır:

a) *Algılanan fayda*; kişinin, belirli bir sistemi kullanmasının performansını geliştireceğine olan inancının seviyesidir.

b) *Algılanan kullanım kolaylığı*: Kişinin, belirli bir sistemi kullanmasının çaba gerektirmeyeceğine dair inancının düzeyidir.

Venkatesh vd., (2012)'nin son geliştirdiği UTAUT2 (unified theory of acceptance and use of technology) Davis (1989)'nin teknoloji kabul modeline ek olarak performans beklentisi, çaba beklentisi, sosyal etkenler, altyapı koşulları, motivasyon hazzı, maddi değer, alışkanlıklar, yaş, cinsiyet ve deneyimler değişkenleri de yeni uygulamaların kabulüne etki eden faktörler olarak modele dahil edilmiştir.

Alışkanlık bireylerin geçmiş yaşamları boyunca geliştirmiş oldukları otomatik davranış eğilimlerini ifade etmektedir. Alışkanlık bireylerin duygu ve düşüncelerini etkileyerek (Limayem ve Hirt, 2003, s 71-72), bireylerin davranışlarını tekrarlamasına neden olmakta ve hedef odaklı otomatik davranışlar şeklinde nitelendirilmektedir. Alışılmış davranışlar uyarıcıların harekete geçirildiği bir ortamda hedef odaklı olarak ortaya çıkabilmektedir. Bireylerin yaşamları boyunca tatmin duyarak elde ettikleri deneyimler bir eylemin tekrarlanma eğilimini güçlendirmektedir. Bireyler tatmin olmadan da hedeflerine ulaşabilmekte ve hedeflere ulaşma sırasında belirli davranışları sergilemektedir. Bireyler tatmin olmadıkları için benzer bir durumda aynı davranışları ortaya koymayabilmektedir (Aarts vd., 1997, s. 366).

Uyumluluk bilgi sistemlerini benimseyen bireylerin değerleri, ihtiyaçları ve tecrübeleriyle tutarlı olarak algılanan bir yeniliğin benimsenme derecesi olarak ifade edilebilmektedir. Uyumluluk bilgi sistemlerini kullanabilmek için ortaya çıkan engellerin kaldırılması için oluşturulan örgütsel çevrenin bakış açısını kapsamaktadır. Uyumluluk bireylerin çalışma tarzları ile örgütte kullanılan bilgi sistemi arasındaki uygunluğu biraraya getirmektedir (Venkatesh vd., 2003, s. 453-454).

Algılanan davranışsal kontrol, bireylerin davranışlarını sergileme kolaylığının veya zorluğunun algılanması şeklinde açıklanabilmektedir. Algılanan davranışsal kontrol duruma ve olayların gelişimine göre değişkenlik gösterebilmektedir. Örneğin, bir kişi pilot olma ihtimalinin zayıf olduğuna inanıyorsa bu durumda düşük düzeyde algılanan davranışsal kontrol ortaya çıkmaktadır (Ajzen, 1991, s. 183). Karar verirken bireylerin davranışsal kontrol sergilemesi bireylerin davranışsal niyetini etkileyebilmektedir. Bireylerin davranışı kendi iradeleri ve kontrolü altında gerçekleşmediği zaman algılanan davranışsal kontrol daha çok önem kazanmaktadır (Chiou, 1998, s. 298-299).

Kullanıma karşı tutum, genel olarak bireylerin durumlar ve olaylar karşısında kendilerini tatminkâr hissetmesini veya hissetmemesini ifade etmektedir. Eğer bireyler bir durum hakkında belirli bir inanca sahip olursa, bireyler belli bir zaman sonra otomatik olarak bu duruma yönelik tutum sergileyebilmektedir. Bireylerin durum ve olaylara yönelik tutumu o durum ve olayların özelliklerinin bireyler tarafından değerlendirilmesiyle ortaya çıkmaktadır. Örneğin, reklam sonucunda bir içeceğin sindirimi kolaylaştırdığını öğrenen bir kişinin ürün hakkındaki tutumu pozitif bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Çünkü bu kişi ürünü pozitif bir şekilde değerlendirmektedir (Fishbein ve Ajzen, 1975, s. 216).

2. Araştırmanın Amacı

Çalışanların e-belge otomasyon sistemini kullanmaya yönelik tutumlarını ortaya koyan faktörleri belirlemek ve bu faktörler arasındaki ilişkileri tespit etmek araştırmanın amacını oluşturmaktadır. Konu ile ilgili yapılan çalışmalar kapsamında uygulamanın gerçekleştirildiği kapsam göz önünde bulundurularak geliştirilen modellerin içinde yer alan değişkenler seçilmekte, araştırma kapsamına göre çeşitli faktörler araştırmaya dâhil edilmekte veya araştırma dışında bırakılmaktadır. Bu doğrultuda araştırmanın gerçekleştirildiği kapsam göz önüne alınarak alışkanlık, uyumluluk, algılan davranışsal kontrol ve kullanıma karşı tutum değişkenleri araştırmaya dâhil edilmiştir.

2.1 Araştırmanın Kapsamı ve Sınırları

Araştırmanın kapsamını İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi'nde görev yapmakta olan ve elektronik belge yönetim sistemini (ebys) yeni kullanmaya başlamış olan kamu görevlileri

oluşturmaktadır. Kadrolu çalışmakta olan memurlar ve araştırma görevlileri bu kapsamda ele alınmıştır. Bu doğrultuda toplam 53 kişiden veri toplanmıştır. Zaman sınırından dolayı İstanbul Üniversitesi bünyesinde yer alan diğer fakülteler araştırma kapsamına alınmamıştır.

2.2 Araştırmanın Yöntemi

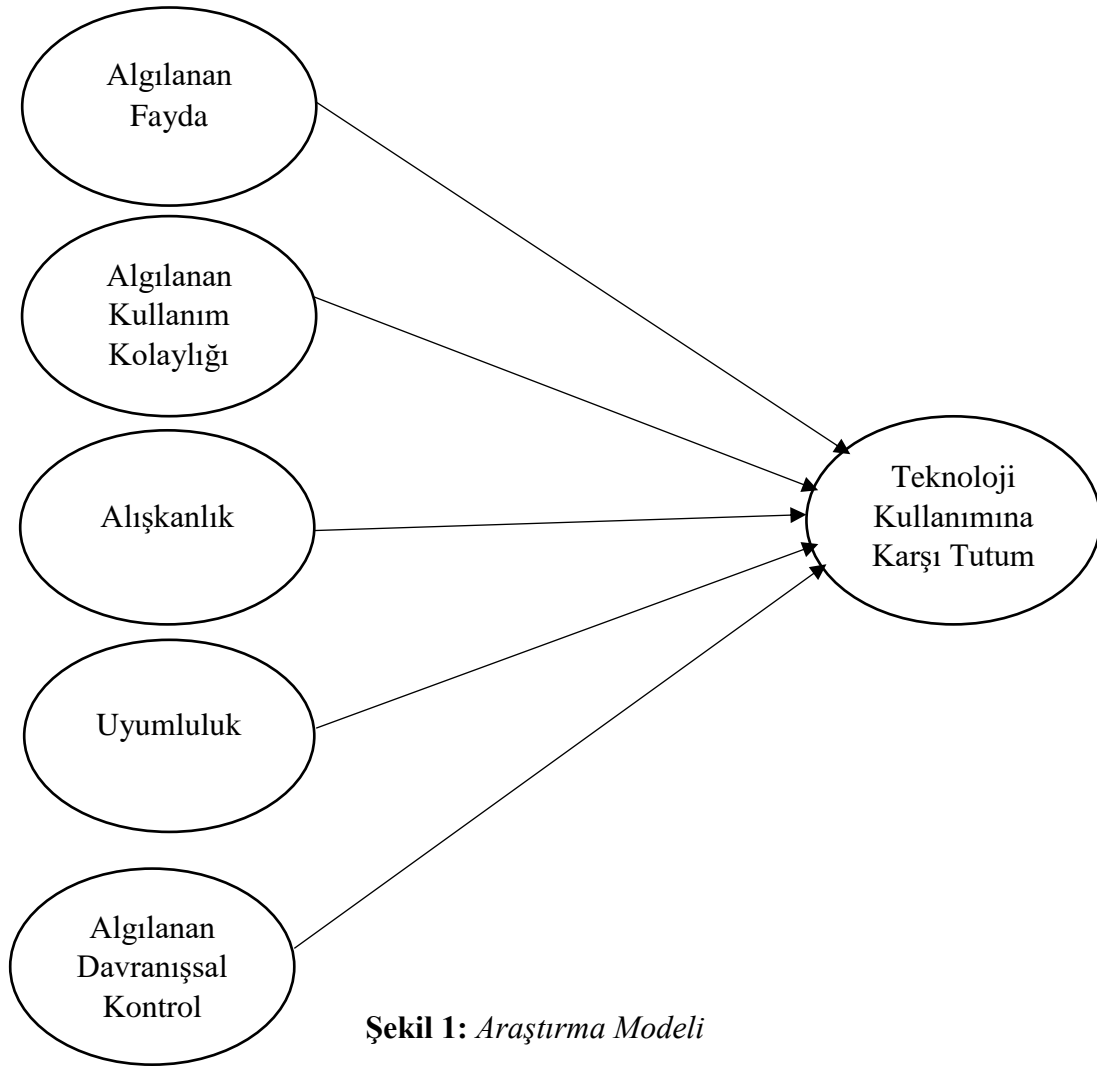
Araştırma verilerini elde edebilmek için anket yöntemi kullanılmıştır. Ankette demografik sorularla birlikte algılanan fayda, algılanan kullanım kolaylığı, alışkanlık, algılanan davranışsal kontrol, uyumluluk ve kullanıma karşı tutum ölçeklerine ilişkin sorular yer almaktadır. Ankette ölçeklere ilişkin sorular Likert ölçek tipine göre düzenlenmiştir.

2.3 Araştırmada Kullanılan Ölçekler

Araştırmada kullanılan değişkenleri ölçebilmek için yazında geçerliliği ve güvenilirliği test edilmiş olan ölçekler kullanılmıştır. Algılanan fayda Davis'in (1989) çalışmasında yer alan 6 ifadeli ölçek, algılanan kullanım kolaylığı yine Davis' in (1989) çalışmasında yer alan 6 ifadeli ölçek, alışkanlık Venkatesh, Thong ve Xu'nun (2012) çalışmasında yer alan 4 ifadeli ölçek, uyumluluk Venkatesh, Morris, G. Davis ve F. Davis'in (2003) çalışmasında yer alan 3 ifadeli ölçek ve algılanan davranışsal kontrol yine Venkatesh, Morris, G. Davis ve F. Davis'in (2003) çalışmasında yer alan 5 ifadeli ölçek kullanılarak ölçülmüştür.

2.4 Araştırmanın Modeli

Araştırmanın amacı doğrultusunda model şu şekilde oluşturulmuştur:

2.5 Araştırmanın Hipotezleri

Araştırmanın modeli doğrultusunda oluşturulan hipotezler şu şekildedir:

1H₁: Algılanan faydanın çalışanların ebys kullanımına karşı tutum üzerinde pozitif bir etkisi vardır.

2H₁: Algılanan kullanım kolaylığının çalışanların ebys kullanımına karşı tutum üzerinde pozitif bir etkisi vardır.

3H₁: Alışkanlığın çalışanların ebys kullanımına karşı tutum üzerinde pozitif bir etkisi vardır.

4H₁: Uyumluluğun çalışanların ebys kullanımına karşı tutum üzerinde pozitif bir etkisi vardır.

5H₁: Algılanan davranışsal kontrolün çalışanların ebys kullanımına karşı tutum üzerinde pozitif bir etkisi vardır.

2.6. Araştırmaya İlişkin Demografik Özellikler

Araştırmaya katılan kamu görevlilerinin demografik özellikleri incelendiğinde %58,5' inin kadın, % 41,5' inin ise erkek katılımcılardan oluştuğu gözlemlenmiştir. Yaş aralıkları incelendiğinde katılımcıların %34' ü 24 - 30 yaş aralığında, %9,4' ü 31 - 37 yaş aralığında, % 17' si 38 - 44 yaş aralığında, yine % 17' si 45 - 51 yaş aralığında toplanmıştır. Katılımcıların % 20,8' i ise 52 yaşın üzerindedir. Katılımcıların % 50,9' u memur, % 47,2' si ise araştırma görevlisidir. Katılımcıların % 41,5' i 0 - 7 yıl aralığında çalışma süresine sahiptir. Katılımcıların % 9,4' ü 8 - 14 yıl, yine % 9,4' ü 15 - 21 yıl, % 20,8' i 22 - 29 yıl aralığında çalışma süresine sahiptir. Katılımcıların % 11,3' ü ise 30 yıldan fazla çalışmaktadır. Katılımcıların % 62,3' ü 11 - 21 yıl aralığı süresince bilgisayar kullanmaktadır. Katılımcıların % 47,2' sinin bilgisayar kullanım düzeyi iyi olarak tespit edilmişken, yine % 47,2' sinin bilgisayar kullanımı çok iyi düzeyindedir. Katılımcıların demografik özellikleri Tablo 1' de yer almaktadır.

Tablo 1: Demografik Özellikler

		Yüzde (%)	Kişi Sayısı	Açıklama
Cinsiyet	Kadın	58,5	31	
	Erkek	41,5	22	
Yaş	24 - 30	34	18	1 kişi yaşını belirtmemiştir
	31 - 37	9,4	5	
	38 - 44	17	9	
	45 - 51	17	9	
	20 ve üzeri	20,8	11	
Unvan	Memur	50,9	27	1 kişi unvanını belirtmemiştir
	Araştırma Görevlisi	47,2	25	
Çalışma Süresi	0 - 7	41,5	22	4 kişi çalışma süresini belirtmemiştir
	8 - 14	9,4	5	
	15 - 21	9,4	5	
	22 - 29	20,8	11	
	30 ve üzeri	11,3	6	
Bilgisayar Kullanımına İlişkin Beceri Düzeyi	Orta	5,7	3	
	İyi	47,2	25	
	Çok İyi	47,2	25	
Bilgisayar Kullanım Süresi	0 - 10	15,1	8	
	11 - 21	62,3	33	
	22 - 30	22,6	12	

2.7. Ortalamalar

Sosyal bilimler alanında 5’li Likert ölçeği kullanılarak yapılan ölçümlerde genel olarak orta noktanın 3 (üç) olduğu ifade edilmektedir (Altunışık vd., 2002, s. 103-104; Kurtuluş, 2010, s. 105-106). Algılanan fayda, algılanan kullanım kolaylığı, alışkanlık, uyumluluk, algılanan davranışsal kontrol ve kullanıma karşı tutum değişkenlerinin ortalama değerleri incelendiğinde tüm değerlerin orta nokta olan 3’ ün üzerinde olduğu gözlemlenmektedir. Dolayısıyla katılımcıların ebys sisteminin faydalı olduğunu, kullanım kolaylığına sahip olduğunu, bir süre sonra sisteme alışabileceklerini, uyumlu olduğunu ve sistemin kontrol edilebileceğini düşündüklerini gösterebilmektedir. Katılımcıların ebys sistemine karşı tutumlarının ise olumlu olduğu anlaşılabilmektedir. Değişkenlerin ortalama değerlerine ilişkin bilgiler Tablo 2’ de yer almaktadır.

Tablo 2: Değişkenlere İlişkin Ortalama Değerler

	Ortalama Değerler (Mean)
Algılanan Fayda	3,56
Algılanan Kullanım Kolaylığı	3,62
Alışkanlık	3,00
Uyumluluk	3,39
Algılanan Davranışsal Kontrol	4,09
Kullanıma Karşı Tutum	3,61

2.8. Geçerlilik ve Güvenilirlik Analizleri

Geçerlilik için faktör analizi yapılırken ortaka varyans dikkate alınmış ve temel eksenler faktör analizinden yararlanılmıştır. Bartlett testlerinin anlamlı olduğu ve KMO değerlerin kabul edilen sınırın üstünde olduğu belirlenmiştir. Bartlett testinin 0,005’ den küçük ve KMO değerinin 0,50’ den yüksek çıkması beklenmektedir (Kalaycı, 2008, s. 322). Faktör analizi sonucunda tüm faktörlerin açıklanan varyans değerlerinin 0.50’ den yüksek olduğu tespit edilmiştir. 0,50 ve üzeri toplam açıklanan varyansın iyi bir oran olduğu kabul edilmektedir. (Bagozzi ve Yi, 1988, s. 82). Algılanan fayda, algılanan kullanım kolaylığı, alışkanlık, uyumluluk ve kullanıma karşı tutum değişkenlerinin toplam madde korelasyonu incelenmiş ve korelasyonu 0,20’ den düşük ifade olmadığı tespit edilmiştir. Algılanan davranışsal kontrol değişkeninin toplam madde korelasyonu incelenmiş ve korelasyonu 0,20’ den düşük olan iki ifade analizden çıkarılmıştır. İlk aşamada korelasyonu 0,079 olan ifade analizden çıkarılmış. İkinci aşamada ise korelasyonu 0,198 olan diğer bir ifade analizden çıkarılmış ve toplam 3 ifade ile analize devam edilmiştir. Her bir değişkene ilişkin yapılan faktör analizleri sonucunda paylaşılan varyansı (initial-communality) %50’ nin altında olan ifadeler olduğundan geçerlilik gerekçesiyle analizden çıkarılmıştır. Bu doğrultuda algılanan kullanım kolaylığı, uyumluluk ve algılanan davranışsal kontrol değişkeninden 1 ifade analizden çıkarılmıştır. Yapılan güvenilirlik analizi sonucunda tüm değişkenlere yönelik ifadelerin güvenilir olduğu söylenebilmektedir. Tüm değişkenler 1 boyuttan oluşmaktadır. Ayrıca tüm faktör yükleri kabul edilen sınır olan 0,40’ den yüksek çıkmaktadır (Şencan, 2005, s. 779). Geçerlilik ve güvenilirlik analizlerine yönelik bilgiler Tablo 3’ de yer almaktadır.

Tablo 3: Geçerlilik ve Güvenilirlik Analizi Sonuçları

	KMO	Bartlett Testi	Açıklanan Varyans	Cronbach Alpha	Çıkarılan İfadeler	Boyut Sayısı
Algılanan Fayda	0,872	0,000	%86,8	0,969	-	1
Algılanan Kullanım Kolaylığı	0,805	0,000	%72,5	0,874	1	1
Alışkanlık	0,737	0,000	%67,8	0,839	-	1
Uyumluluk	0,500	0,000	%89,6	0,773	1	1
Algılanan Davranışsal Kontrol	0,500	0,000	%87,5	0,736	3	1
Kullanıma Karşı Tutum	0,841	0,000	%83,2	0,932	-	1

2.9. Korelasyon ve Regresyon Analizleri

Yapılan korelasyon analizi sonucunda kullanıma karşı tutum ile algılanan fayda ve uyumluluk değişkenleri arasında yüksek düzeyde pozitif ilişkinin olduğu tespit edilmiştir. Algılanan fayda ile kullanıma karşı tutum arasında %88,9 düzeyinde pozitif bir ilişki bulunmaktadır. Uyumluluk ile kullanıma karşı tutum arasında ise %87,9 düzeyinde pozitif bir ilişki bulunmaktadır. Ayrıca kullanıma karşı tutum ile algılanan kullanım kolaylığı ve alışkanlık değişkenleri arasında orta düzeye pozitif bir ilişki tespit edilmiştir. Algılanan kullanım kolaylığı ile kullanıma karşı tutum arasında %40,7 düzeyinde pozitif bir ilişki bulunmaktadır. Alışkanlık ile kullanıma karşı tutum arasında ise %62,6 düzeyinde pozitif bir ilişki bulunmaktadır. Algılanan davranışsal kontrol ile kullanıma karşı tutum arasında anlamlı bir ilişkinin ortaya çıkmadığı tespit edilmiştir. Algılanan fayda, algılanan kullanım kolaylığı, alışkanlık ve uyumluluk değişkenleri arasında anlamlı ilişkilerin ortaya çıktığı tespit edilmiştir. Algılanan davranışsal kontrol değişkeni ile algılanan kullanım kolaylığı arasında anlamlı bir ilişki bulunmaktadır. Ancak algılanan davranışsal kontrol ile algılanan fayda, algılanan kullanım kolaylığı, alışkanlık ve uyumluluk değişkenleri arasında anlamlı bir ilişki ortaya çıkmamıştır. Korelasyon değerlerine ilişkin bilgiler Tablo 4’ de yer almaktadır.

Tablo 4: Algılanan Fayda, Algılanan Kullanım Kolaylığı, Alışkanlık, Uyumluluk ve Algılanan Davranışsal Kontrol Değişkenlerine İlişkin Korelasyon Tablosu

	Kullanıma Karşı Tutum	Algılanan Fayda	Algılanan Kullanım Kolaylığı	Alışkanlık	Uyumluluk	Algılanan Davranışsal Kontrol
Algılanan Fayda	0,889**	1	-	-	-	-
Algılanan Kullanım Kolaylığı	0,407**	0,415**	1	-	-	-
Alışkanlık	0,626**	0,667**	0,559**	1	-	-
Uyumluluk	0,879**	0,848**	0,385**	0,660**	1	-
Algılanan Davranışsal Kontrol	0,100	0,130	0,505**	0,225	0,082	1

Yapılan regresyon analizi sonucunda algılanan fayda, algılanan kullanım kolaylığı, alışkanlık ve uyumluluk değişkenlerinin kullanıma karşı tutum üzerinde pozitif etkisi ortaya çıkmıştır. Algılanan fayda kullanıma karşı tutumdaki değişimin %78,6' sını, algılanan kullanım kolaylığı %15' ini, alışkanlık %38' ini ve uyumluluk ise % 76,8' ini açıklamaktadır. Algılanan davranışsal kontrolün kullanıma karşı tutum üzerinde anlamlı bir etkisinin olmadığı tespit edilmiştir. Regresyon analizine ilişkin bilgiler Tablo 5' de yer almaktadır.

Tablo 5: Algılanan Fayda, Algılanan Kullanım Kolaylığı, Alışkanlık, Uyumluluk ve Algılanan Davranışsal Kontrolün Teknoloji Kullanımına Karşı Tutum Üzerindeki Etkisine Yönelik Regresyon Tablosu

Bağımsız Değişken	Bağımlı Değişken: Teknoloji Kullanımına Karşı Tutum		
	Düzenlenmiş R ²	Beta Değeri	P değeri
Algılanan Fayda	0,786	0,889	0,000
Algılanan Kullanım Kolaylığı	0,150	0,407	0,002
Alışkanlık	0,380	0,626	0,000
Uyumluluk	0,768	0,879	0,000
Algılanan Davranışsal Kontrol	-0,009	0,100	0,477

3. Sonuç

Bu araştırma İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi'nde görev yapmakta olan ve elektronik belge yönetim sistemini (ebys) yeni kullanmaya başlamış olan kamu görevlilerinin e-belge otomasyon sistemini kullanmaya yönelik tutumlarını ortaya koyan faktörleri belirlemek ve bu faktörler arasındaki ilişkileri tespit etmek için gerçekleştirilmiştir. Araştırmada çalışanların e-belge otomasyon sistemini kullanmaya yönelik tutumlarını etkileyebilecek beş değişken ele alınmıştır. Bu değişkenler algılanan fayda, algılanan kullanım kolaylığı, alışkanlık, uyumluluk ve algılanan davranışsal kontrolden oluşmaktadır. Yapılan geçerlilik analizleri sonucunda her bir değişkenin tek boyuttan oluştuğu ortaya çıkmaktadır. Yapılan güvenilirlik analizi sonucunda her bir değişkenin güvenilir bir yapıya sahip olduğu tespit edilmiştir.

Yapılan korelasyon ve regresyon analizleri sonucunda algılanan fayda, algılanan kullanım kolaylığı, alışkanlık ve uyumluluk ile çalışanların e-belge otomasyon sistemini kullanmaya yönelik tutumları arasında anlamlı bir ilişkinin olduğu ve bu değişkenlerin çalışanların e-belge otomasyon sistemini kullanmaya yönelik tutumlarını pozitif bir şekilde etkilediği tespit edilmiştir. Algılanan davranışsal kontrol ile çalışanların e-belge otomasyon sistemini kullanmaya yönelik tutumları arasında anlamlı bir ilişki ortaya çıkmamıştır. Algılanan fayda ve uyumluluk ile çalışanların e-belge otomasyon sistemini kullanmaya yönelik tutumları arasında yüksek düzeyde bir ilişki gözlemlenmiştir. Buna göre çalışanlar kullanıma yeni açılan e-belge otomasyon sisteminin faydalı olabileceğini ve kendilerine daha fazla zaman kazandırabileceğini düşünmektedir. Aynı zamanda çalışanlar e-belge otomasyon sistemi aracılığıyla daha verimli bir şekilde çalışabileceklerini ve performanslarını artıracabileceklerini düşünebilmektedir. Çalışanlar e-belge otomasyon sisteminin ihtiyaçlarını giderebileceğini ve çalışma tarzlarına uygun olabileceğini düşünmektedir. Özellikle idari yazışmalarda zaman kavramının önemi ön plana çıktığından dolayı bu sistemin yazışmalardaki aksamaları azaltması beklenmektedir.

Algılanan kullanım kolaylığı ve alışkanlık ile çalışanların e-belge otomasyon sistemini kullanmaya yönelik tutumları arasında orta düzeyde bir ilişki gözlemlenmiştir. Buna göre çalışanlar e-belge otomasyon sistemini kullanabilmek için ek bir çaba göstermeyeceğine

inanmaktadır. Çalışanlar e-belge otomasyon sistemini kullanmanın kolay olduğunu, hızlı bir şekilde sisteme adapte olunabileceğini ve herhangi bir eğitim olmaksızın e-belge otomasyon sistemini kullanabileceklerini düşünmektedir. E-belge otomasyon sistemini öğrenmenin zor olmadığı ve karşılıklı iletişim için esneklik sağladığı söylenebilmektedir. Çalışanlar aynı zamanda e-belge otomasyon sistemine alışabileceğini düşünmektedir. E-belge otomasyon sisteminin faydalı ve kullanışlı olması çalışanların sisteme daha kolay bir şekilde alışabilmelerini sağlayabilmektedir. Çalışanlar e-belge otomasyon sistemine bağlılık kazanabileceğini ve belli bir zamandan sonra yapılan tüm işlerin rutin hale gelebileceğini düşünmektedir. Algılanan davranışsal kontrol ile çalışanların e-belge otomasyon sistemini kullanmaya yönelik tutumları arasında herhangi bir ilişki tespit edilmemiştir. Çalışanların sistemi kullanırken sahip olduğu imkân ve fırsatın büyüklüğü çalışanlar için düşük düzeyde olabilmektedir. Çalışanlar e-belge otomasyon sistemine kendi kontrolleri doğrultusunda giriş ve çıkış yapabilmektedir. Dolayısıyla bu beklenen bir durum olduğundan dolayı sisteme yönelik tutumlarını etkileyen bir faktör olarak gözükmebilmektedir.

Sonuç olarak kamu çalışanlarının e-belge otomasyon sistemine yönelik tutumlarını etkileyen dört faktör ön plana çıkmaktadır. Bu faktörler algılanan fayda, algılanan kullanım kolaylığı, alışkanlık ve uyumluluktan oluşmaktadır.

KAYNAKÇA

- Aarts, H., Paulussen, T ve Schaalma, H. (1997). "Physical Exercise Habit: On The Conceptualization and Formation of Habitual Health Behaviours". *Health Education Research*, 12(3): 363-374.
- Ajzen, I. (1991). "The Theory of Planned Behavior". *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 50: 179-211.
- Ajzen, I. (2002). "Perceived Behavioral Control, Self-Efficacy, Locus of Control, and the Theory of Planned Behavior". *Journal of Applied Social Psychology*, 32(4): 665-683.
- Ajzen, I., Fishbein, M. (2005). "The Influence of Attitudes on Behavior". (Ed: D. Albarracín, B. T. Johnson, M. P. Zanna ve Mahwah, NJ). *Handbook of Attitudes*. Erlbaum.
- Altunışık, R., Coşkun, R., Yıldırım, E ve Bayraktaroğlu, S. (2002). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri: SPSS Uygulamalı*. Sakarya: Sakarya Kitabevi.
- Chiou, J. S. (1998). "The Effects of Attitude, Subjective Norm, and Perceived Behavioral Control On Consumers' Purchase Intentions: The Moderating Effects of Product Knowledge and Attention To Social Comparison Information". *Proceedings of The National Science Council*, 9(2): 298-308.
- Davis, F. D. (1989). "Perceived Usefulness, Perceived Ease of Use, and User Acceptance of Information Technology". *MIS Quarterly*, 319-340.
- Fishbein M ve Ajzen I. (1975). *Belief, Attitude, Intention and Behavior: An Introduction To Theory and Research*. Addison - Wesley, Reading.
- Kalaycı, Ş. (2008). *SPSS Uygulamalı Çok Değişkenli İstatistik Teknikleri*. Ankara: Asil Yayın.
- Kurtuluş, K. (2010). *Araştırma Yöntemleri*. İstanbul: Türkmen Kitabevi.
- Limayem, M., Hirt, S. G. (2003). "Force of Habit and Information Systems Usage: Theory and Initial Validation". *Journal of The Association For Information Systems*, 4: 65-97.
- Mutlu S. (2012). *Elektronik-Posta Kullanımında, Benimsenmiş Ulusal Kültürel Değerlerin Genişletilmiş Teknoloji Kabul Modeli Üzerindeki Rolü: Demir-Çelik Sektöründe Bir Alan Araştırması*. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Bagozzi, R. P., Yi, Y. (1988). "On The Evaluation of Structural Equation Models". *Journal of The Academy of Marketing Science*, 16(1): 74-94.
- Rondan-Cataluña F.J., Arenas-Gaitán J., Ramírez-Correa P.E. (2015). "A Comparison Of The Different Versions Of Popular Technology Acceptance Models". *Kybernetes*, 44(5): 788-805.
- Şencan, H. (2005). *Sosyal ve Davranışsal Ölçümlerde Güvenilirlik ve Geçerlilik*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Venkatesh V., Morris M.G., Davis G.B., Davis F.D. (2003). "User Acceptance of Information Technology: Toward a Unified View". *MIS Quarterly*, 27 (3): 425-478.
- Venkatesh V., Thong, J.Y.L., Xu X. (2012). "Consumer Acceptance and Use of Information Technology: Extending the Unified Theory of Acceptance and Use of Technology". *MIS Quarterly*, 36(1): 157-178.

İTİKADİ MEZHEPLER TARİHİNİN KAYNAKLARI: İÇERİK VE ÖZELLİKLERİ

Mustafa Akman¹

Öz

Her ilim dalına ait bilginin aktarımı yahut öğrenilmesi ve hatta öğretilmesi ancak o ilmin dayandığı klasik veya temel kaynaklarla mümkündür. Söz konusu kaynakların ise mahiyeti, yazıldığı dönem ve müelliflerinin tavır tutumları bilinmedikçe, ilgili oldukları ilim dalının, tarihi süreci, temsilcileri ve görüşleri hakkında verdikleri malumat sağlıklı sonuçlar veremeyecektir. Bu bağlamda, bir ilim dalı olması hasebiyle Mezhepler Tarihi'nin de dayandığı temel klasik kaynakları vardır. Mezhepler Tarihi'nin kendine has bu kaynaklarından bilimsel istifade, yazıldıkları dönem, dönemin ilmi ve içtimai atmosferi ile etkilenmiş olabileceği ihtimaliyle kendisinden önceki kültürel mirasın bilinmesini gerektirir. Elbette eserin, sonraki süreçte etkileme düzeyi ve mahiyeti de önemlidir. Bu amaçla biz de bu makalemizde söz konusu eserlerin mahiyetini, yazılma gerekçeleri ve sistemleri ile müelliflerini, müelliflerin aidiyetlerini ve bu aidiyetler üzerinden vardıkları sonuçları tespit etmeye çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Mezhepler Tarihi, Kaynak, Yazıldığı Dönem, Yazma Gerekçesi, Arka Plan, Makâlât Geleneği, 73 Fırka, Fırka-i Naciye.

SOURCES OF HISTORY OF THE SECTS RELATING TO CREED: THE QUALITIES AND THE CONTENTS

Abstract

Learning of any scientific field must start with its classic sources. And even to teach it, this is necessary. When we do not know exactly the importance of that sources, its process of writing, the reason of writing and that sources' (books or any written document) background and so on, we would not be able to get enough efficiency in this scientific study as these play quite significant roles during the historical process. Hereupon, as history of the sects is a scientific discipline, it has also numerous classical sources. In this field also to learn something or to get more efficiency in our studies, it is necessary to know deeply that times atmosphere and the conjectural situation. In addition, we should search the previous studies since every study may be affected from the previous ones. Certainly, the book (source) might affect the subsequent studies. In this article, we have tried to search about the authors of these sources, from who and where they have inspired and also essence of these studies in order to understand the scientific situation in that centuries right.

Keywords: Source, History Of The Sects, Process Of Writing, Reason Of Writing, Background, Tradition Of Article, 73 Group, The Survived Group The Sources Of History Of The Sects.

---

¹ Dr., Kırklareli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (Kelam ve Mezhepler Tarihi Öğretim Üyesi). e-posta: makman64@gmail.com ORCID: 0000-0001-6675-1315 Tlf: 05052224516

Giriş

Mezhepler tarihine dair bilgi veren her türden malzeme, bu sahanın araştırmacıları için önemlidir. Bu malzemeler yazılı, sözlü ya da arkeolojik olabilir. Ancak bilgi veren her malzemenin kaynak değeri taşımadığı da açıktır. Bunların tarihi hadiselerin cereyan ettiği döneme ait olması büyük önem arz etmektedir. Keza bir eserin o döneme ait veya yakın bir zamanda oluşturulmuş kaynaklardan faydalanmış olması da öyledir. Bu itibarla muhtelif kaynaklardan yararlandığını belirten günümüz araştırmaları tarihi süreç açısından temel kaynak olarak değerlendirilemez.

Bir malzemenin temel kaynak özelliği taşıyabilmesi için öncelikle, ilgilenilen tarihi olayların cereyan ettiği devirde vücuda getirilmesi yahut o devreye yakın bir zamanda, o devrin kaynaklarından faydalanılarak ortaya konulmuş olması gerekmektedir. İlk gruba girenler mezhep araştırmalarında son derece önemli olup, ana kaynak olarak kabul edilir. Bir olaya katılmış yahut o olayı çok yakından takip etmiş birinin yazdığı eser veya bir zaferden sonra dikilen kitabe yahut abide, ana kaynak olarak kabul edildiği gibi, bir devletin resmi evrakı da bu tür kaynaklara dahildir. İkinci grup kaynaklar ise birincilerin bulunmadığı hallerde önem arz etmektedir. Bu kaynaklar şayet birinci el kaynaklardan faydalanılarak ortaya konulmuşlarsa, birinci el kaynak mesabesinde sayılırlar. Hatta kaynağını tenkit süzgecinden geçirmiş olması durumunda, ikinci el kaynaklar da ihmal edilemeyecek özellikler taşırlar. Bu anlamda mezhep tarihçisi sadece bu sahanın kaynaklarıyla yetinmez. Bir mezhebi ya da mezhep oluşumunu incelerken o döneme ait şiir, edebiyat, anı vb. eserlerde konuyla alakalı olarak verilen bilgiler de onun için önemlidir. Bir seyahatnamede seyyahın görerek naklettiği bir anı çok kıymetli bir tarihi veri olabilir. Bu itibarla, ikinci dereceden kaynakları belli konular ya da malzemelerle sınırlandırmak isabetli olmayacaktır.

Biz de bu çalışmamızda tarihi süreçte yazılmış ve bu sahanın temel kaynakları olarak işlev görmüş ve dolayısıyla klasik kaynak değeri kazanmış eserler; bunların yazarlarının kimliği, aidiyeti ve yazma gerekçeleri ile yazdıkları dönemin koşulları, bu eserlerin mahiyetleri ve sistematik yapıları hakkında ulaşabildiğimiz bilgiler çerçevesinde genel tespit ve değerlendirmeler yapmaya çalışacağız.

1. İslam mezhepleri tarihinde kaynak kavramı

Mezhepler tarihine dair yazılmış kaynaklar çeşitli dönemlerde farklı kavramlarla tanımlanmıştır. Bunların başlıcalarını aşağıda kısaca sıralayacağız. Ancak bu amaçla daha başka kavramların kullanıldığı da bilinmektedir. Şu da var ki, söz konusu kavramların önemli bir kısmı normatif özellikler taşımaktadır. Çağdaş İslam mezhepleri tarihçisinin metodunda ise herhangi bir grubu yargılamak, onlar hakkında bir hüküm vermek gibi tutumlar bulunmamaktadır. Zira bir grubun bidat ehli ya da fırak-ı dalleden olduğunu söylemek mezhepler tarihçisinin görevi değildir.

Mezhepler tarihiyle ilgili eserleri, bu ilmin tarihi gelişimi içerisinde bir kaç döneme ayırmak mümkündür. Bu çerçevede mezheplere ilişkin müstakil olarak yazılmış eserleri; "Makâlât Eserleri Dönemi" ve "Fırak ve Mîlel-Nihal Eserleri Dönemi" tarzında iki ana gruba ayırmak mümkündür (Bkz. Kutlu, 2005: s. 401-408).

1. Makâlât Eserleri Dönemi

Hicri birinci asırdan itibaren başlayan siyasi ve itikadi tartışmalar üzerine çeşitli fırkalara mensup şahıslar, çok kısa metinlerle kendi görüşlerini açıklıyorlardı. Bu kısa metinlerin her biri, bir fırkanın benimsediği anlayışa işaret eden belli bir meseleyi bir "makale/görüş" çerçevesinde ele alıyordu. İşte özellikle Ehli Sünnet'in dışındaki mezhep ve fırka mensuplarınca yazılan bu küçük eserlere² "Makale-Makâlât" denilmekteydi (Fıglalı, 2017: s. XIII – XIV). İlk dönem makâlât türü eserlerin ortak özelliklerini şu şekilde maddeleştirmek mümkündür:

² Muhammed b. Tavî et-Tancı (1918-1974), şu değerlendirmeyi yapmaktadır: Makâlât sahipleri başlangıçta Ehl-i Sünnetten değildi, esasen Ehl-i Sünnet'in yeni bir görüşü veya savunulmaya yahut açıklanmaya muhtaç yeni bir

- a) Genelde Ehli Sünnet'e muhalif görüşlere sahip kişiler tarafından kaleme alınmışlardır.
- b) Bunlar, kısa adeta özet şeklinde küçük hacimli risalelerdir.
- c) Sadece yazarlarının mensup olduğu fırkaların görüş ve inançlarını ihtiva etmektedirler.
- d) Muhtemelen küçük hacimli eserler olmaları, savaşlar, yangınlar ve baskınlar yüzünden gizli tutulmaları sebebiyle pek çoğu zamanımıza kadar ulaşmamıştır.

Hicri IV. asırdan itibaren Sünni alimler de "Makale-Makâlât başlığıyla eserler kaleme almışlardır."³ Ancak bu eserlerin belirgin özelliği, sadece Ehli Sünnetin değil, kendi zamanlarına kadar gelen kayda değer bütün fırkaların görüş ve inançlarını ihtiva ediyor olmalarıdır.

2. Fırak ve Milel-Nihal Eserleri Dönemi

Fırak ve Milel-Nihal türü eserlerin hicri III. asırdan itibaren kaleme alınmaya başlandığı bilinmektedir. Bu sınıfa giren eserlerden, özellikle "el-Milel ve'n-Nihal" türünde, sadece İslam fırkaları değil, aynı zamanda diğer din, mezhep ve fırkalardan da bahsedilmektedir. Gerek "fırak" gerekse "milel-nihal türü eserler, genelde Ehli Sünnet alimleri tarafından İslam'ı savunmak, Kur'an'ı ve sahih sünneti siyasi, sosyal ve yabancı kültürlerin etkisiyle yanlış ve alışılmadık yorum ve tefsirlerden korumak gayesiyle bir müdafaa eserleri olarak yazılmışlardır. Hüküm verici ve itham edici bir üsluptan ziyade tasvirî bir metotla kaleme alınması gereken bu eserlerin çoğu defa savunmacı bir anlayışla telif edildikleri görülmektedir (Akçay, ve Bulut, 2005: s. 43-44). Bunları, şu başlıklar altında görmekteyiz:

- a- Mürcii-Maturidi geleneğine ait bazı eserler
- b-Mutezili-Zeydi geleneğine ait bazı eserler
- c- İmamiye Şia'sı Makâlât ve Fırak geleneğine ait bazı eserler
- d- Hadis taraftarlarına ait bazı eserler
- e- Eşari geleneğine ait bazı eserler

1.1. Makale / Makâlât literatürü

Makale (ç.) Makâlât: Söz, görüş ve düşünce anlamına gelen bu kelime, genellikle Ehl-i Sünnet dışındaki fırkalara mensup müelliflerin, Hz. Peygamber'den sonra İslam toplumunda ortaya çıkan siyasi ve itikadi tartışmalar veya kendi dönemlerinde meydana gelen olayların bir veya birkaçı hakkında, kendilerinin yahut mensup buldukları fırkaların görüşlerini açıklamak, savunmak yahut başkalarının görüşlerini reddetmek maksadıyla kaleme aldıkları küçük hacimdeki eserler anlamında kullanılmıştır.

---

makalesi yoktu. Bu makâlât Ehl-i Sünnet anlayışına aykırıydı, bu yüzden Ehl-i Sünnette bu makâlât sahiplerine ve fikirlerine karşı bir nefret doğdu. Daha sonraları sırasıyla, kitaplarda bir takım fasıllar, müstakil risaleler, İslam kültür tarihinde el-Milel ve'n-Nihal diye bilinen ve muhtelif fırkaların fikir ve sözlerini ihtiva eden kitaplar meydana gelmiştir. Çoğu Ehl-i Sünnetten olan müelliflerinin bu kitapları yazmaktaki gayeleri, İslam dinini tam manasıyla anladıklarını kabul ederek fikirlerini müdafaa ve muhalif fırkaların görüşlerini çürütmektir. Ehl-i Sünnetin bu fırkalara karşı davranışı açıktı: bunlar sapık fırkalardır ve bir kısmı da İslamiyet'ten tamamıyla çıkmıştır. Ehl-i Sünnetten olmayan müellifin de kendine muhalif fırkalara karşı his ve davranışı Ehl-i Sünnetin, muhaliflerine karşı takındığı tavırdan farklı değildi. Tarihte İslam fırkaları arasında vaki mezhep kavgalarının şiddet bakımından son dereceye vardığını gösteren deliller ve misaller çoktur. His ve temayüllerin bu kavgaları devam ettirmekte büyük rolleri vardır. Bundan dolayı ifrata gitmek, kötölemek, metinleri değiştirip istediği gibi kullanmak ve bazen de iftira etmek Milel ve Nihal kitaplarında adet haline geldi. Böylece hakikatler ortadan kalktı veya bu şiddetli mücadelelerin gürültüsünde gizli kaldı. bkz. "Şehristani'nin Kitabı'l-Milel ve'n-Nihal'i (Arapça Metinlerde Neşredilmeyen Kısımlar)", e-Makâlât Mezhep Araştırmaları, cilt: IV, sayı: 1, (2011), s. 336.

³ Ehl-i Sünnet alimleri tarafından yazılan makâlâtlar sırf ilmi heyecandan doğmamış; ilk makâlâtlara tepki olarak ve savunmacı bir amaçla kaleme alınmıştır. Bağdâdi el-fark beyne'l-fırak adlı eserinde bu gerçeği ifade etmektedir. bkz. Orhan Ateş, "Muhallif Fırak Kaynaklarında İbâdiyye", *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt: I, sayı: 7, (2017b), s. 15.

Alimlerin İslam Mezhepleri Tarihine verdikleri ilk isim Makâlât, Ilmu'l-makâlât ve Ilmu makâlât'l-firak'tır (Bkz. Tanci, 2011a: s. 75-79). Makâlât bu konuda bilinen ilk isim olduğu gibi, değişik kimseler tarafından muhtelif konuları belirtmek için yazılan makale türleri de, bu sahanın ilk ana kaynakları yahut ilk eserleri olma özelliğini taşımaktadır. I./VII. yüzyıldan itibaren bir kısım siyasi ve itikadi tartışmalar üzerine, değişik gruplara mensup şahıslar, kendi görüşlerinden bir veya bir kaçını belirten, ifadeleri itibariyle oldukça kısa olan bazı çalışmalar ortaya koymuşlardı. Her biri bir meseleyi kısaca işleyen ve toplumda azınlık teşkil eden gruplara mensup olan bu makalelerin yazarları, o zamanlardan itibaren Ashabu'l-makâlât adıyla anılmaya başlanmışlardı. Bu kimseler, özellikle Hz. Osman'ın şehadetinin ardından cereyan eden olaylar üzerine gündeme giren; hukuk, siyaset ve itikadi konulara ilişkin meseleleri anlama ve tatbik noktasında, kendilerine özgü yeni düşünceler ileri sürme durumunda kalmışlardı. Daha sonra gelen Ehl-i sünnet alimleri, makale yahut makâlât adlı bu eserlerde mevcut bulunan ve kendilerince sakıncalı saydıkları görüşleri tenkit etmek veya açıklamak maksadıyla bir araya toplayıp sınıflandırmışlardır. Böylece Ehl-i sünnet çevrelerinde, siyasi ve itikadi fırkaların görüşlerini bir araya getiren kapsamlı bir faaliyet başlatılarak Makâlât ve Makâlâtü'l-İslamiyyin gibi adlarla anılan eserler telif edilmiştir. Makâlât adlı eserlerin yazılış dönemi, mezhep tarihçiliğinin ilk safhasını oluşturduğu için son derece önemlidir (Öz, 2016: s. 40, 44-45).

1.2. Fırka / Firak literatürü

Fırka (ç.) Firak: bölmek, bölünmek ve açıklayıp bir hükme bağlamak anlamındaki fırka ismi, kendilerine has siyasi ve itikadi düşüncelere sahip topluluklar anlamında kullanılmıştır. Bu kelimenin literatüre girmesi daha ziyade *ümmetin 73 fırkaya ayrılacağı, bunlardan biri hariç diğerlerinin cehennemlik olduğu* anlamında rivayet edilen değişik hadislerdir (Ebu Davud, "Sünne", 1; Tirmizi, "İman", 18; İbn Mace, "Fiten" 17; İbn Hanbel, Müsned, 2, 322. Bkz. Aydın, 2018: s. 33-41). Erken dönemde yazılan eserlerde çokça geçen, bazı kitaplara isim de olan bu kelime, siyasi ve itikadi fırkaları ifade etmek için kullanılmasıyla, erken devirlerden itibaren fıkıh mezheplerinden büyük ölçüde ayrılmış bulunmaktadır.

İslam düşüncesi bünyesinde siyasi ve itikadi gayelerle ortaya çıkmış (Bardak, 2018, s. 305) topluluklar ve görüşleri ile kendilerini İslam'la ilişkilendiren zümreler hakkında bilgi veren çalışmalarla, bu özellikleri haiz olmakla birlikte diğer dini ve felsefi ekolleri de ele alan eserlere de fırka literatürü yahut fırkalarla ilgili eserler denilmiştir. Bu tür eserlerin yazıldığı dönem mezhep tarihçiliğinin ikinci safhasını teşkil ettiği gibi, bu eserler de mezhep tarihçiliğinin ikinci türünü teşkil etmektedir.

Bu çalışmalar, İslam düşüncesi bünyesinde siyasi ve itikadi gayelerle ortaya çıkmış topluluklar ve bu toplulukların görüşleriyle, kendilerini İslam'la ilişkilendiren zümreler hakkında bilgi veren eserlerdir. Bu tür eserlerde yazar kendi dönemindeki gruplar hakkında bilgi verdiği gibi grupların tarihi hakkında da bilgiler verebilmektedir. Özellikle müellifin, yaşadığı dönem hakkında verdiği bilgiler ana kaynak mesabesinde kabul edilmektedir (Öz, 2012: s. 154).

1.3. Mîlel ve Nihal literatürü

Millet (ç.) Mîlel: Din, şeriat, takip edilecek yol anlamlarına gelen kelime Kur'an'ı Kerim'de hemen aynı manada kullanılmaktadır (Bakara 2/13, 135; Ali İmran 3/95; Nisa 4/125). Bu isim mezhep tarihçileri tarafından Allah'ın gönderdiği ilahi bir kitaba dayanan dinler için kullanılmıştır.

Nihle (ç.) Nihal: Dava, iddia, din, diyanet gibi anlamlar ifade eden bu kelime, zamanla belirtilen manalardan daha dar bir muhtevada kullanılmış, çoğu zaman bir dinin bünyesinde ortaya çıkan doktrinlerle ilgili temayülleri ve gruplaşmaları ifade etmeye başlamıştır. Bu anlayışa göre nihle terimi -mevsuk olsun olmasın-, indirilmiş bir kitabı olmayan din ve mezhep mensupları için kullanılan bir isimdir. Bu haliyle nihle kelimesi, fırkanın eş anlamlısı gibi gözükmektedir.

Mamafih Naşı el-Ekber (ö.293/906) gibi müellifler (Tülücü, 2006: 32: 433), nihle/nihal kelimesini kible ehlinin temel inanç konularındaki ihtilafları olarak anlarken, cumhur; filozoflar, dehriler, Sabiiler, yıldızlara ve putlara tapanlar anlamında Ehlul'ara ve'l-ehva ile eş anlamlı olarak, kitabı ve peygamberi olmayan gruplar için kullanılmaktadırlar. Buna göre peygamberi ve kitabı bulunan dinler bünyesinde ortaya çıkan fırkalar, milel teriminin şümulü içinde mütalaa edilerek bunlar için nihal ismi kullanılmamaktadır.

Nitekim Ebu Bekir Bakıllani (ö.403/1013), İbn Hazm (ö.456/1064) ve Şehristani (ö.548/1153) gibi yazarlar, Yahudilik, Hristiyanlık, İslam ve kitabı bulunup bulunmadığı tartışılan Mecusilik gibi dinler ve onların mezheplerini milel kavramı içinde, kitabı ve peygamberi bulunmayan dinler, felsefi anlayışlar ve müslüman olmadığı halde kendilerini İslam'a nispet edenleri de nihal kavramı ile mütalaa etmiş, bu konuda yazdıkları eserlere de el-Milel ve'n-nihal (Harman, 2005: 30: 57-58; ayrıca bkz. Şehristani, 2011: s. 237 vd.) adını vermişlerdir.

Milel ve nihal türü eserler, klasik İslam Mezhepleri Tarihi yazımının daha gelişmiş safhasını ortaya koymaktadır. Burada da müellifin kendi dönemindeki gruplar ve cemaatler hakkında birinci elden verdiği bilgiler büyük önem taşımaktadır.

1.4. Mezhep / Mezahip literatürü

Mezhep (ç.) Mezahip: "Gitmek, gidecek yer ve izlenen yol" manasında kullanılan terim, "birtakım siyasi, içtimai, iktisadi ve diğer hadiselerin tesirlerinin kurucusu sayılan kişi ile ona uyanlardaki fikri, dini ve siyasi tezahürü şeklinde tanımlanmıştır (Fığlalı, 2017: s. XXII; Bağdadi, 2017: s. 13). Ayrıca mezhep, dinin asli veya fer'i hükümlerinin dayandığı delilleri bulmakta ve bunlardan hüküm çıkarıp yorumlayan alimlerin ortaya koyduğu görüşlerin tamamı veya belirledikleri sistem diye de tanımlanabilir.

Başka bir ifadeyle mezhep/mezahib, inanç, toplum yönetimi, ibadet ve insanlar arası muameleler konusunda, dinin asli ve kesin ilkeleri dışında kalan hususlarda fikir üretmek suretiyle oluşan, birbirinden farklı düşünce ve yorumlar sistemi ile, bu düşünce ve yorumları benimseyen fertler ve sosyal grupları ifade etmek üzere kullanılan bir terimdir.

Burada konunun uzmanı, dininin akaid ve fıkıh sahasındaki bazı meselelerinin delillerini bulmak, bu delillerden hüküm çıkarmak ve belirlediği metot ve üslup ile meseleleri anlayıp yorumlamak suretiyle bir sistem ortaya koymaktadır. İşte alimin bu görüşlerinin toplamına "mezhep" denilmiştir. Buna göre mezhep, genel anlamda herhangi bir dinin, daha özel anlamda ise İslam dininin içindeki siyasi, itikadi ve ameli sahadaki ekollerini ifade eden alt gruplardır. Bir başka deyişle, tüm dinlerde gözlemlenen mezhepler bir dinin içinde farklı yorum ve bakış açısını ifade etmeleri bakımından dinle içlem-kaplam ilişkisi oluştururlar. Bu itibarla, din genel, mezhep ise belli bir dinin içindeki daha dar kapsamlı siyasi, itikadi veya ameli bir alanı ifade eder.⁴

İslam'ın itikadi ve ameli sahadaki düşünce ekolleri, -ister siyasi ve itikadi, ister ameli/fıkhi olsun-, dilimizde müştereken "mezhep" adıyla anılmakta ve bu durum bazı karışıklıklara sebebiyet vermektedir. Zira bu bilim dalında mezhep denildiğinde kesin olarak İslam tarihinde ortaya çıkan siyasi ve itikadi düşünce ekolleri kast edilir. Aslında ana kaynaklarda İslam Düşünce Ekolleri, genel olarak "fırka/firak", bazen "nihle/nihal" gibi terimlerle ifade edilmiş, böylece ameli/fıkhi ekollerden ayırt edilmiştir. Türkçede ise bütün bu farklı terimler "mezhep" kavramı ile ifade edilmiştir. Bu itibarla, İslam Mezhepleri Tarihi sahasında "mezhep" denildiğinde bununla ana kaynaklarda "makâlât", "fırka" veya "nihle" kelimeleriyle ifade edilen siyasi veya itikadi grupların kastedildiği anlaşılmalıdır (Kubat, 2014: s. 40-42). Son dönemlerde ise konuya dair, genelde İslam dünyasında özellikle de Türkçe yazılan eserlerin mezhep/mezahip kavramı ile isimlendirildiklerini görmekteyiz.

⁴ Mehmet Ali Büyükkara, Türkçede İslam Mezhepleri bilim dalında "mezhep" kelimesinin kullanımından doğan zorluklara değinmektedir. Bkz. "İslam Mezhepleri Tarihi Araştırmalarında Terminolojiyle İlişkili Sorunlar", *İslâmî Araştırmalar*, cilt: XIX, sayı: 2, (2006), s. 258-259.

2. Mezhepler tarihinin kaynakları

Dinler ve mezhepleri konu alan ve günümüze ulaşan klasik kaynaklar ve yazarlarını kronolojik biçimde şöyle sıralamak⁵ mümkündür:

2.1. Hasan b. Muhammed el-Hanefiyye (ö.100/718): Kitabu'l-İrca

Diğer mezhep mensupları gibi, Mürciiler de, kendi akidelerini açıklamak ve muhaliflerine cevap vermek için birçok eser yazmışlardır. Bunlar arasında, bizzat irca akidesinin izahı ve temellendirilmesi amacıyla yazılan Kitabu'l-İrca adlı eserlerin önemli bir yeri vardır. Bizzat Mürcii alimlerce Kitabu'l-İrca adıyla kaleme alınan beş ayrı eserin ve bunlara yazılmış reddiyelerin adları bilinmektedir (Kutlu, 2000: s. 21-22; Kutlu, 1997: s. 317).

Hız. Ali'nin torunu olan Hasan b. Muhammed el-Hanefiyye hakkında bilgi veren kaynakların çoğu, ondan irca fikrini ilk ortaya atan ve bu konuda Risaletu'l-İrca veya Kitabu'l-İrca adıyla ilk eser yazan birisi olarak bahsetmektedir. Ancak onun, irca fikrini ilk ortaya atan değil, onu temellendirmek için ilk eser yazan kişi olması daha doğru gibi gözükmektedir.

Hasan'a ait olan Kitabu'l-İrca adlı eser, Mürcie düşüncesinin izahı ve irca akidesinin temellendirilmesi amacıyla kaleme alınmıştır. 75-80/694-694 yılları arasında yazılan ve bugün elimizde bulunan Kitabu'l-İrca, sadece Mürcie için değil, genelde makâlât yazıcılığının ilk örneğini teşkil ettiği için mezhep tarihçiliği açısından oldukça önemli bir konuma sahiptir. Bu alanda yazılmış eserlerin ilki olan bu eserde Haricilik, Sebeiyye ve Mürcie hakkında önemli bilgiler verilmiştir (Tercümesi için bkz. Kutlu, 1997: s. 324-328).

2.2. Sa'd b. Abdullah el-Kummi (ö.301/913): Kitabu'l-Makâlât ve'l-Firak

Sa'd b. Abdullah Ebu'l-Halef el-Eşari el-Kummi Şia'nın önde gelen alimlerinden biridir. Yemen'den Kum'a gelip yerleşen Eşari kabilesine mensuptur. İmamîyye'nin 11. imamı Hasan el-Askeri ile görüşmüş, döneminin pek çok aliminden ders almıştır. Kummi'nin değişik konularda yazdığı eserlerden günümüze ulaştığı bilinen tek çalışması el-Makâlât ve'l-firak'tır. Kummi'nin Şia mezheplerinin kollarına dair kaleme aldığı bu eser, müellifin çağdaşı olan Hasan b. Musa en-Nevbahti'ye ait Firaku's-Şia'ya benzer bir muhteva ve ifade şekline sahiptir (Öz, 2003: 27: 405).⁶

Kitabın giriş kısmında Hz. Peygamberin vefatı üzerine hilafet konusunda ortaya çıkan ihtilaflar ve oluşan gruplar, Hz. Alinin vefatından sonraki gruplaşmada meydana gelen değişikliklere ve zuhur eden tali fırkalara temas edilmiş; sonuç olarak Şia, Mürcie, Mutezile ve Havaric'ten teşekkül eden dört ana mezhepten söz edilmiştir. Kitabın asıl kısmını oluşturan bundan sonraki bölüm ise Nevbahti'nin Firaku's-Şia'sındaki içeriğe sahiptir (ayrıca bkz. Arıkan, 2018: s. 276-279).

Kummi'nin, eserini inşa ederken imamet odaklı bir tasnife gittiği görülmektedir. Şia dışındaki fırkalara genel bir temastan sonra bu fırka içindeki parçalanmalara dikkat çekmiş ve özellikle imamların vefatından sonra ortaya çıkan grupları incelemiştir. Fırkaların tasnifinde her hangi bir

⁵ Mezhepler Tarihi ilk dönem (hicri III.-IV. yüzyıllar) müelliflerini ve eserlerini çalışan Doğan Kaplan, nüsha ve muhtevaları bağlamında şu eserleri değerlendirmektedir: 1. Ebu'l-Hasan el-Eş'arî: Makâlâtü'l-İslâmiyyîn (s.200-204), 2. Hasan b. Mûsâ en-Nevbahtî: Firaku's-Şia (s.204-206), 3. Ebu'l-Hüseyn Malatî: et-Tenbih ve'r-Redd (s.206-208), 4. Abdülkâhir el-Bağdâdî: el-Fark beyne'l-Firak (s.208-211), 5. İbn Hazm: el-Fisal (s.211-214), 6. Ebu'l-Muzaffer el-İsferâyînî: et-Tebisîr Fi'd-Dîn (s.214-216), 7. Ebu'l-Feth Abdülkerim Şehrestânî: el-Milel ve'n-Nihal (s.216-218). Bunlardan, Nevbahtî, Şii âlimlerdendir ve daha çok Şii fırkalardan bahsetmektedir. Yine İbn Hazm da Zâhirî mezhebinin temsilcisidir. Geriye kalan 5 eserin müellifleri ise Sünnî'dir. bkz. "İslâm Mezhepleri Tarihi İlk Dönem Müellifleri ve Mezhepler Tarihine Ait Eserleri", *Selçuk Ü. İlahiyat F. Dergisi*, sayı: 23, (2007), s. 198, 200-218.

⁶ Şia tarihinin ilk kaynaklarından olan ve fikirleri itibariyle büyük benzerlik arz eden Firaku's-Şia ve Kitabu'l-Makâlât ve'l-Firak eserlerinin mukayesesi için bkz. Muhammed Cevâd Meşkûr, "Sa'd b. Abdullah Eş'arî Kummi'nin Kitabu'l-Makâlât'ı ve Nevbahtî'nin Firaku's-Şia Eseri ile Mukayesesi", çev. Şahin Ahmetoğlu, *İğdir Ü. İlahiyat F. Dergisi*, sayı: 1, (2013), s. 223, 229-230.

sayı ile kendini sınırlandırmamıştır. Ayrıca müellif, fırkaların doğuşuna zemin hazırlayan sebepler üzerinde durmamış, görüşlerinin dayanaklarını da çoğu defa zikretmemiştir.

Hız. Peygamber'in vefatından sonra ortaya çıkan gruplaşmaları kısaca ele alan eser, 260/874 yılına kadar geçen sürede, Şia bünyesindeki farklı düşüncelere temas etmekte, belirtilen yılda İmamiyye'nin on ikinci imamının gaybetinden sonra ortaya çıkan çok sayıda iddia ve ihtilafı ortaya koyarak, Şia'nın kendi arasındaki gruplaşmayla ilgili geniş bilgi vermektedir. *Şii Fırkalar* adıyla Türkçeye tercüme edilmiştir.⁷

2.3. Hasan b. Musa en-Nevbahti (ö.310/922?): Kitabı Firaki'ş-Şia

Muhtevası itibarıyla el-Kummi'nin eserine çok yakın olan bu çalışma, Şia fırkalarını ele almaktadır. Yazarı, İmamiyye kelamının gelişmesinde ve rasyonelleşmesinde etkili alimlerden biri olan Hasan b. Musa en-Nevbahti'dir. Mutezile'nin akılcılığından ve metodundan etkilenmesi ve bazı Mutezili görüşleri İmamiyye Şia'sına uygulaması sebebiyle Mutezili tabakat yazarları onu itizale meyletmış bir Şii olarak kabul etmişlerdir. Hakkında bilgi veren kaynaklar, onun birçok ilim dalında eserler telif ettiğini bildirmiştir. Ancak eserlerinden günümüze ulaştığı bilinen tek eseri Firaku'ş-Şia'sıdır (Üzüm, 2007: 33: 36).

Nevbahti, Firaku'ş-Şia'yı hangi kaynaklara dayanarak kaleme aldığına dair bilgi vermez. Ancak onun yaşadığı zaman ve mekan dikkate alındığında Bağdat'ta Hayyat (ö.300/912), Kabi (ö.319/931), Ebu İsa el-Verrak (ö.247/861) gibi makâlât yazarlarıyla görüştüğü, onların eserlerinden haberdar olduğu ve bunlardan faydalandığı anlaşılmaktadır. Yine eserinde Şii fırak geleneğinin öncülerinden kabul edilen Muhammed b. el-Ahvel (ö.160/777) ve Hişam b. Hakem (ö.179/795) gibi makâlât yazarlarının eserlerinden yararlandığı anlaşılmaktadır.

Firaku'ş-Şia adlı eser, isminden de anlaşılacağı üzere, Nevbahti'nin Şia içerisinde ortaya çıkan fırkalar hakkında ayrıntılı bilgi vermek ve İmamiyye fırkasını savunmak üzere kaleme aldığı en önemli eseridir (Üzüm, 1996: 13: 30-31). el-Makâlât ve'l-firak, Ta'dadu firaki'ş-Şia, Mezahibu'l-firak gibi adlarla da anılan bu eserde Şia akımının doğuşundan III. (IX.) yüzyılın ortalarına kadar ortaya çıkan iç anlaşmazlıklar ve bu sebeple oluşan gruplar anlatılmaktadır. Bu eserde müellif, imamet meselesini merkeze alarak İslam ümmetini genel bir tasnife tabi tutmuştur. Buna göre müellif önce Müslümanları;

I. Hız. Peygamber'in vefatının ardından Hız. Ali'nin imametini savunanlar (Şia; ki bütün Şii fırkalar bu ana fırkadan doğmuştur.)

II. Sa'd b. Ubade'nin başkan olmasını isteyen Ensar,

III. İmamet meselesinin ümmetin seçimine bırakıldığını ileri sürüp Hız. Ebu Bekir'in halifeliğini tercih edenler

şeklinde üçe ayırmış, sonra da:

I. Hız. Osman'ın şehit edilmesinin akabinde Hız. Ali'ye biat edip "cemaati" oluşturanlar (Şia),

II. Ali'ye muhalefet edip önce Talha, Zübeyir ve Aişe, ardından da Muaviye etrafında toplananlar ve

III. Hiçbir tarafa meyletmeyip çekimser davrananlar (Mürchie- Mutezile)

diye daha belirgin bir tasnif yapmıştır. Nevbahti, giriş mahiyetindeki bu bilgilerden sonra imamet görüşlerini merkeze alarak İslami fırkalar Mürchie, Havaric, Mutezile ve Şia olmak üzere dört ana gruba ayırmıştır (Bulut, 2016: s. 56-61).

Nevbahti'nin asıl hedefi, kendi dönemine kadar Şia içinde zuhur eden fırkaları açıklamaktır. O, eserinde yer yer diğer fırka ve mezheplere temas etmekle birlikte esas olarak on iki imam Şiiliğine

⁷ Ebu Halef Sa'd b. Abdullah el-Kummi el-Eş'ari, *Şii Fırkalar*, (Nevbahti, *Firaku'ş-Şia* ile beraber), çev. H. Onat, S. Hizmetli, S. Kutlu, R. Şimşek, (Ankara, 2004), s. 49-269.

göre Hz. Ali'den başlayarak 11. İmam Hasan el-Askeri'nin vefatına (ö.260/874) kadar geçen sürede her imamın ölümünün ardından ortaya çıkan grupları, bu grupların liderlerini ve bazı temel görüşlerini kaydetmiştir. Bu itibarla, Fıraku's-Şia'nın on iki imam Şiiliğinin ilk üç asırlık tarihine ışık tutan eski ve temel bir kaynak olduğu rahatlıkla söylenebilir. Bununla birlikte eserde fırkaların doğuş sebeplerine (Aydın, 2017a: s. 115-124; Aydın, 2017b: s. 167) temas edilmemiş, gruplara ait görüşler tahlile tabi tutulmamış, konular kısa ve yüzeysel olarak işlenmiştir. Ayrıca müellif mezhepleri tasnif ederken herhangi bir sayıyla kendini sınırlanmamış, örneğin 73 fırka hadisine hiç değinmemiş ve eserini buna göre şekillendirmemiştir. Öte taraftan Nevbahti'nin Şii fırkaların tasnifini kendine özgü bir şekilde yaptığı ve onları kronolojik olarak sıraladığı görülür. Eserde o, Hz. Ali'den başlayarak sırasıyla her bir imamı ve döneminde zuhur eden fırkaları ele almış ve nihayetinde 12. İmam Muhammed Mehdi'ye kadar gelmiştir. Özellikle o, her imamın vefatından sonra Şii toplumda meydana gelen ayrışmalara yer vermiş, ölen imamın yerine geçecek yeni imamın kimliğiyle alakalı tartışmaları eserine taşımıştır. Bu arada Nevbahti, fırkaların imamet görüşleri dışındaki görüşlerine ise hemen hiç değinmemiştir.

Nevbahti'nin Fıraku's-Şia adlı eseri, kendisinden sonra başta Şii mezhepler tarihi yazarları olmak üzere Mutezili ve Sünni alimlere kaynaklık etmiştir. Eserin ilmi anlamda yapılmış neşri Helmut Ritter'e (1892-1971) aittir. Nevbahti'nin *Fıraku's-Şia'sı* ile Kummi'nin *el-Makâlât ve'l-firak* adlı eserleri, karşılaştırmalı olarak, Hasan Onat, Sabri Hizmetli, Sönmez Kutlu ve Ramazan Şimşek tarafından tercüme edilerek *Şii Fırkaları* adıyla Türkçeye kazandırılmıştır. Çevirinin girişinde Hasan b. Musa en-Nevbahti ve Ebu Halef Sa'd b. Abdullah el-Kummi hakkında geniş bir malumat verilmiş, ayrıca eser dipnotlarla zenginleştirilmiştir.

2.4. Ebu Muti Mekhul en-Nesefi (ö.318/930): Kitabü'r-Red ale'l-bid'a

Maturidi'nin çağdaşı sayılan Ebu Muti en-Nesefi'nin hayatı hakkında klasik kaynaklarımızda çok az bilgi verilmektedir. Kaynaklarımızda onun kimliğinden ziyade "el-Fakihu'l-Hanefi, Muhaddis, Hafız, Seyyah" olduğundan bahsedilir. Konumuz açısından müellifin en önemli eseri *Kitabu'r-Red ala ehli'l-bida' ve'l-ehvai'd-dalle* adlı kitabıdır (Bkz. Bahçıvan, 2012: s. 32-55).

Nesefi, giriş kısmında kitabı yazış amacından ve bidat ehlinin tutumlarından bahsettikten sonra 73 fırka hadisinden yola çıkarak o dönemdeki fırkaları 6x12+1-73 sistemine göre gruplandırır ve kendi bakış açısıyla onları isimlendirir (Bkz. Üzüm, 2006a: 32: 571; Çiftaslan Gebel, 2016: s. 228-229, 248). Ana mezheplerin altı grup olduğunu belirten Nesefi, bunları Kaderiyye, Cehmiyye, Rafiziyye, Hardriyye, Cebriyye ve Mürciyye şeklinde sıraladıktan sonra bu mezheplerin alt gruplarından bahseder.

Nesefi'nin metoduna gelince, ele aldığı ana fırkanın belli başlı bir kaç görüşünü verdikten sonra ayetler, hadisler ve meşhur İslam büyüklerinin sözleriyle görüşlerini destekleyerek söz konusu fırkanın görüşlerini eleştirir. Müellif eserinde şahıs ekseninde fikirleri değerlendirmeden ziyade kendi anlayışı dışındaki fikirleri reddetme çabası içerisindedir.⁸ Bundan dolayı ana fırkanın görüşlerini herhangi bir şahsa nispet etmeksizin anonim olarak vermeye çalışır (Tan, 2008: s. 127, ayrıca bkz. s. 135, 143, 147). Eserinin son kısmında "Cemaat ehlinin makalelerinden bize ulaşanlardan da faydalanarak eserimizi tamamladık." ifadesini kullanması, onun bulunduğu bölgedeki mezheplerle ilgili olarak kendinden önce kaleme alınan eserlerden haberdar olduğunu

⁸ Orhan Ateş'in şu kanaati yerinde gözükmektedir: Hakikatin önündeki engeli kaldırıp ona ulaşabilmek adına her fırkanın kendi kaynaklarına ulaşmanın bir yolunu bulmak durumundayız. Çünkü fırkaları tanımak için başvurduğumuz kaynaklar, fırkaları tanıtmak yerine fırka taassubu sebebiyle fırkaları daha da tanınmaz hale getirmektedirler. Mezhepler tarihi kaynaklarının en belirgin özelliklerinden birisi tarafgir olmalarıdır. Nesefi bu tarafgirliği düşmanlık seviyesine taşımıştır. Dinin aslında ortak görüşe sahip olan yani tenzilde aynı ama tevilde farklı görüşlere sahip grupları birbirine yaklaştıracığı yerde birbirinden uzaklaştırmaya ve düşman olmaya çağırılmaktadır. Görüşlerine meşruiyet kazandırmak için de hadisleri ve sahabe kavillerini araç olarak kullanmaktadır. bkz. "Ebû Mufî' Mekhûl en-Nesefî'nin Kitâbu'r-Red Alâ'l Bida' ve Ehli'l-Ehvâ Adlı Eserinde İbâdiyye Değerlendirilmesi", *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt: I, sayı: 9, (2017a), s. 24, 37.

gösterir. Nesefî fırkaların görüşlerine cevap verirken söze, "Cemaat dedi ki" ifadesiyle başlar. Burada zikredilen "Cemaat" ifadesinden söz konusu dönemde Mürcii çevrelerin kast edildiğini dikkate alırsak Nesefî'nin Ehlu'l-Cemaa ve'l-Murciun fırkasına mensup olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

Belirttiğimiz gibi Ebu Mutî en-Nesefî, fırkaları ve görüşlerini ele alıp incelemekten ziyade sapıklık olarak gördüğü fırkaların görüşlerini eleştirip çürütmekle meşgul olmuştur. Bir diğer ifade ile o, kendi mezhebi anlayışını esas alarak diğer grupları eleştirmiştir. Fırkalara ait görüşleri, şahıs, mekan ve zamanla ilişkilendirmeden anonim bir şekilde aktarmış ve şahıslar veya fikirlerinden çok, fırkanın anonim fikirleri üzerinde durmayı tercih etmiştir (Acar, 2003: s. 9, 45-46, 77). Fırkaların sayısını 73'e tamamlamada sıkıntıya düştüğü durumlarda, -Zeydiyye örneğinde olduğu gibi- fırkayı iki ayrı ana grubun altında aynı isimle tekrar etmekten çekinmemiştir. Ayrıca 73 rakamını tutturabilmek için hiçbir kaynakta bulunmayan yeni fırkalar da üretmiştir.⁹ Netice olarak Ebu Mutî en-Nesefî'nin eseri, Hanefî-Maturidî ve Kerrami çevrelerde fırkaların tasnifiyle ilgili küçük çapta ve orta düzeyde yazılan, yazarı belli olan veya olmayan sonraki pek çok esere kaynaklık etmiştir.

Hanefîlik-Maturidîlik mensuplarınca yazılan eserler ise içerik, tasnif, isimlendirme, fırkalar ve görüşleri konusunda çok az değişiklik veya ilavelerle onun eserini hemen hemen aynen takip etmiştir. Sadece "Ehlu'l-Cemaa ve'l-Murciun" ifadesi "cemaat" ya da "Ehl-i Sünnet vel-Cemaat'e dönüşmüştür (Kutlu, 2008: s. 91-92).

Özetle eser "73 fırka" rivayeti esas alınarak hazırlanmıştır. Ana fırkalardan sonra her fırkanın on iki kolu verilerek sayı 72'ye, kurtuluşa erecek "cemaat" grubuyla 73'e tamamlanmıştır (Üzüm, 2006b: 32: 571). Doğu Hanefî Maturidî fırka geleneğinin zamanımıza ulaşan en eski çalışması olması bakımından ayrı bir önem taşıyan eser, orijinal bilgiler içermektedir. Marie Bernand (1923-1993) tarafından da uzun bir girişle yayımlanan eser müellifin kelimelerinin düşünceleri hakkında önemli ipuçları vermiştir.

Eseri neşreden Bernand, eserin orijinalinin gayet açık ve okunaklı olduğunu, yazma nüshasının Oxford'da bulunduğunu, eserin 847/1443 tarihli olup 145 varaktan oluştuğunu açıklar. Ancak eser üzerinde çalışan Seyit Bahçıvan, Bernand neşrinin hatalarla dolu olduğunu, ciddi tahriflerin bulunduğunu belirterek bu eserin ilmi neşrinin yeniden gerçekleştirmiştir (Ebu Mutî', 2013: s. 22-38; Bahçıvan, 2013: s. 5).¹⁰

2.5. Ebu'l-Kasım el-Kabi (ö.319/931): Makâlât

Mutezile'nin önemli alimlerinden olan Kabi, Bağdat Mutezilesi temsilcilerinden Ebu'l-Hüseyin el-Hayyat'ın (ö.300/912) öğrencisidir (Gölcük, 1998: 17: 103-104). Fıkıhta Hanefî olan el-Kabi, Bağdat ekolüne bağlı fırkalardan biri olan Kabiyye'nin reisi olarak da bilinir. Buna rağmen o, birçok görüşüyle Bağdat Mutezilesi'nden farklı düşündüğünü göstermiş, bir anlamda mezhebi taassuptan uzak kalmaya çalışarak Mutezile ekolü içerisinde eserleri ve görüşleriyle silinmez bir iz bırakmıştır. Ancak döneminin Maturidî, Eşari ve Bağdadi gibi önemli pek çok müellifi, görüşleri sebebiyle onu eleştirmiş, hatta reddiye kaleme almıştır. Kabi, takriben 45-46 yaşlarında iken

⁹ Bu hadisin sahih olup olmadığı elbette tartışılabilir. Nitekim sahih diyenler olduğu gibi, uydurma diyenler de olmuştur. (Bkz. Ahmet Keleş, "73 Fırka Hadisi üzerine Bir İnceleme", *Marife Dergisi*, cilt: V, sayı: 3, (2005), s. 33-45) Burada bizi ilgilendiren husus, bu hadisin Mezhepler Tarihi ve tasnifleri açısından arz ettiği önemdir. Ortaya çıkan hemen her mezhep, hatta her tarikat, tarikatların alt kolları ve her cemaat bu hadisi esas alarak kendisinin "Fırka-ı Naciye (kurtuluşa eren fırka)" olduğunu iddia ettiği gibi, bu alanda kalem oynatanlar da, çoğu zaman mezhep sayısını 73 rakamında tutma eğiliminde olmuşlardır. Bkz. Kadir Gömbeyaz, "73 Fırka Hadisinin Mezhepler Tarihi Kaynaklarında Fırkaların Tasnifine Etkisi". *Uludağ Ü. İlahiyat F. Dergisi*, cilt: XIV, sayı: 2, (2005), s. 152-159.

¹⁰ Bahçıvan adı geçen makalesinde önce söz konusu eseri, bilâhare Marie Bernand tahkikini otantik nüshasıyla karşılaştırarak incelemekte ve kitabın baskısında yapılmış hataları doğruları ile birlikte bir cetvel halinde vermekte, tahlil ve değerlendirme yapmaktadır. s. 22-38. Bahçıvan aynı hata listesini ayrıca tahkik ettiği adı geçen kitabında da vermektedir. bkz. Ebu Mutî', 2013: s. 80-97.

319/931 yılında genç sayılabilecek bir dönemde Belh'de vefat etmiş olmasına rağmen önemli öğrenciler yetiştirmiş ve geride pek çok eser bırakmıştır (Bebek, 2001: s. 24: 27).

Ebu'l-Kasım el-Kabi'nin Makâlât'ı, Mezhepler Tarihi konusunda temel kaynak özelliği taşımaktadır; çünkü Kabi'nin eseri fırkalar hakkında yazılan eserlerin en sistemlisi ve kapsamlısıdır. O, önceki eserleri yetersiz görmesi, yazılanların çok gereksiz ayrıntılara girmesi ve önemli hatalar içermesi sebebiyle, bir arkadaşı veya öğrencisinin isteği üzerine konuyu tarafsız ve genişçe ele alacak bir eser yazmaya karar vermiştir. Eserin yazılış yıllarını, hicri 290'lı yıllar olarak kaydetmiştir. Eserine mukaddime ile başlamış, burada kitabının içeriği hakkında genel bilgiler vererek bab başlıkları ve içinde işleyeceği konuları açıklamıştır. İlk bapta; ilahi sıfatlar ve tezahürleri üzerinde durmuştur. "Tadil, Teciz ve Kader Konusundaki ihtilaflar" başlığı altındaki ikinci bapta ise; Allah'ın iradesi ve filleri yaratması, istitaat, Allah'ın yaratması, ismet, sevap vs. gibi konuları ele almıştır. Üçüncü bapta; imanın mahiyeti, taat, büyük günah'ın affının mümkünlüğü, nifak vs. gibi konuları ele almıştır. Dördüncü bapta; cisim, madde, cevher mekan vs. gibi konuları ele almıştır. Daha sonra Kabi, yaşadığı dönemde fırkaların altı ana gruptan oluştuğunu belirtmiş ve bunları sırasıyla; Şia, Havaric, Mutezile, Mürchie, el-Amme ve Haşeviyye (hadis taraftarları) şeklinde tasnif etmiştir. Bunlardan Şia, Havaric ve Mutezile'den uzunca bahsetmesine rağmen Mürchie ve Ehl-i Hadis'e kısaca değinmiştir.

Kabi, eserini telif ederken faydalandığı kaynakları büyük oranda açıklamıştır. Yararlandığı kaynaklar arasında Burğus, Gassan, Hayyat, Zürkan ve Ebu İsa el-Varrak'ın eserleri bulunmaktadır. Ayrıca Hayyat'tan doğrudan atıflarda bulunmuştur. Öte taraftan Kabi'nin eseri, sadece Şii ve Mutezili yazarları değil, Sünni Makâlât yazarlarını da etkilemiştir. Eşari, Bağdadi, Şehristani ve Neşvanu'l-Himyari (ö.573/1178) ondan fazlasıyla faydalanmışlardır. Kabi, eserini daha çok konu merkezli oluşturmuştur. Başta kısa bir bölüm şeklinde fırkalara değinmiş, daha sonra baplar halinde işlediği konuları ele almış ve her konu başlığı altında mezheplerin fikirlerini ve varsa ihtilaf ettikleri noktaları açıklamıştır. Müellif, eserinde İslam dini dışındaki mezhep ve dinlere yer vermemiş, sadece Müslümanların fırkalarına ve bunların yayıldıkları bölgelere dair bilgiler nakletmiştir (Aydın, 2018: s. 56-57, 60-61). Eseri *Kitabu'l-makâlât ve meahu uyunu'l-mesaik ve'l-cevabat* adıyla Hüseyin Hansu, Racih Kürdi, Abdülhamid Kürdi tahkik etmişlerdir. (Belhî, 2018).¹¹

2.6. Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail el-Eşari (ö.324/935): Makâlâtü'l-İslamiyyin

Ebu'l-Hasan el-Eşari, Mutezili geleneğe yetişmiş; bilahare onlardan ayrılmış, Hanbeli/selefi geleneğe intikal etmiş, Sünni ekollerden birinin öncüsüdür. Onun Mutezile'den ayrılmasına sebep olan çeşitli etkenlerden bahsedilmektedir (Fettâh, 1995: 11: 444; Uysal, 2017: s. 16-25; Bardak, 2017: s. 973). Ancak kanımızca işaret edilen sebepler yerine onun ayrılma gerekçesi, kendi döneminde tıkanıp gördüğü dini düşünce ve yaşama ivme kazandırmak amacıyla sergilediği bir uzlaşma çabasıdır. O, Hanbeli geleneğinin kendisine iltifat etmemesi; başka bir ifadeyle beklediği gibi çabasının itibar görmemesi dolayısıyla zamanla oradan da ayrılarak yeni bir fikir hareketi başlatmıştır. Bu dönemlerde Eşari, çeşitli eserler de kaleme almıştır. Onun itikadi İslam mezheplerine dair kaleme aldığı eserinin adı *Kitabu Makâlâti'l-İslamiyyin ve'htilafi'l-Musallin'dir*. Eşari'nin bu eserini, Mutezile'den ayıldıktan sonraki bir tarihte yazdığı kabul edilmektedir (Onat, 2003: 27: 406). Eser, değişik gruplardan olmakla birlikte, kendilerini İslam'a nispet edenler tarafından yazılmış makaleleri ihtiva etmektedir. Bir araya topladığı makalelerle ilgili herhangi bir red ve tenkide girişmeyen, onları olduğu gibi eserinde toplayan müellifin bu çalışması mezhepler tarihini çalışanların müstağni kalamayacağı bir eserdir.

Eser iki ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Eşari, Hz Peygamber'in vefatından sonra Müslümanların hilafet konusunda ihtilafa düştüklerini, sırasıyla Ebu Bekir, Ömer, Osman ve Ali'yi

¹¹ Tahkik edenler, eserin başına eseri ve müellifini tanıtan bir bölüm (s.5-49) ve sonuna (s.669-744) da indeksler eklemişler. "Uyunu'l-Mesail" ise 549-668 sayfaları arasındadır.

halife seçtiklerini belirttikten sonra Ali'nin hilafetiyle birlikte bazı tartışmaların zuhur ettiğini ve bu ihtilafların kendisinin yaşadığı güne kadar devam ettiğini bildirmiştir. Eşari, burada Müslümanların ayrıldığı mezhepleri Şia, Havaric, Mürcie, Mutezile, Cehmiyye, Dıriyye, Hüseyniyye, Bekriyye, Ashabu'l-Hadis ve Küllabiyye şeklinde on grup halinde sıralamıştır. Daha sonra her ana fırkayı ele alarak kendi içinde gruplara, grupları da -eğer varsa- tali kollara ayırmak suretiyle tasnif etmiştir.

Bu çerçevede Şia'yı, Galiyye, Rafıza ve Zeydiyye şeklinde üç ana gruba ayırmıştır. Şii fırkaların tali kollarıyla birlikte yekun sayıları, kırk beşi bulmaktadır. İkinci olarak Harici fırkaları ele alan müellif, bunların alt kollarını ve temel görüşlerini açıklamıştır. Haricileri, tali kollarıyla birlikte on dokuz grup halinde değerlendirmiştir. Üçüncü sırada ise Mürcie mezhebini ele almış ve bunları da on iki gruba ayırmıştır. Başta iman olmak üzere fık, küfür, va'd-void, teşbih, tevhid, ru'yet ve Kur'an gibi konular hakkındaki görüşlerine yer vermiştir. Müellif, Mutezile ekolüne geniş yer ayırmış, Bağdat ve Basra ekollerine temas ederek bunların kelami görüşlerini sıralamıştır. Bu bölümün son kısmında Cehmiyye, Dıriyye ve yukarıda zikrettiğimiz diğer ana grupların görüşlerini nakletmiştir.

Makâlâtul-İslamiyyin'in ikinci kısmı felsefi ihtilaflara, tabiiyyat ve ilahiyyat meselelerine ayrılmıştır. Bu bağlamda müellif, cisim, araz, cevher, hareket-sükun, malum-meçhul, irade-ihtiyar tevliid-tevellüd, nübüvvet ve ahiret halleri gibi pek çok konudaki görüşleri zikretmiştir. Bu bölümde konu başlıklarının altında mezheplerin ortak görüşleri veya belli bir ekolün görüşleri verilmiştir. Daha ziyade Mutezili alimlerin görüşlerine ağırlık verilen bu kısımda diğer ekollere ve görüşlerine de yer verilmiştir. Eser, imamet, kabir azabı, sırat köprüsü, mizan, esma ve sıfat ve kelimullah konularında Mutezile ve Şia başta olmak üzere diğer İslam fırkalarının görüşleriyle tamamlanmıştır.

Eşari, kitabın mukaddimesinde önceki mezhepler tarihi yazarlarının bazı yanlışlar yaptığını söylerken kendisinin bundan kaçınacağını açıklamıştır. Nitekim eserin içeriği şahıs veya mezheplerin görüşlerine ait olmak üzere nakillerden ibaret olup; birkaç yer dışında Esari, şahsi kanaat ve eleştirilerine yer vermediği gibi, nakledilen görüşlerin delillerine de temas etmemiştir. Bu özelliğiyle Eşari, Ehl-i Sünnet'e mensup olduğu halde, mezhepler hakkında tarafsız kalan ve ilmi zihniyetten ayrılmayan ilk ve başlıca bilginidir (Fıglalı, 2017: s. XIX; krş. Givony, 2003: s. 60 vd.). Yukarıda belirttiğimiz gibi o, mezheplerin görüşlerini aktarırken tarafsız olmaya çalışmış ve özellikle kelami tartışmalardan uzak durmuştur (Bkz. Gömbeyaz, 2005a: s. 130). Mevcut bilgileri tahrif edilmeden, hasmın sözüne ilaveler yapılmadan ve onların fikirlerini olduğu gibi aktarmayı amaç edinmiştir. Eserde yapılan şey mezhepleri tasnif etmek ve sıralamak, her mezhebin aldığı unvandan hareket ederek isimlendirme sebeplerini, kime mensup olduklarını göstermek ve her mezhebin diğerinden temeyyüz ettiği kendine has esasları tespit etmektir (Yörük, 2002: s. 37-64, 93-94, 104).

Eşari'nin bu eseri, ekolün makâlât geleneğinde önemli bir yer tutmakla birlikte geleneğin oluşması ve gelişmesinde Bağdadi ve Şehristani kadar etkili olamamıştır. Diğer taraftan Eşari'nin böyle bir eseri kaleme almasında ve burada tarafsız bir metot uygulamasında, Mutezile ekolündeki deneyimlerinin etkili olduğu rahatlıkla ifade edilebilir. Böylece Eşari, erken sayılabilecek bir dönemde mezhepler tarihi eserlerinin hangi usulle yazılmaları gerektiği konusunda güzel bir örnek sunmuştur. O kendisinden önceki makâlât yazarlarının tarafsız ve dürüst davranmadıklarını, muhaliflerini kötülemek için en marjinal görüşleri onlara nispet ettiklerini ve dahası onların görüşlerine bazı eklemeler yaparak çirkin bir tutum içinde olduklarını belirtmiştir.¹² Eşari, mezheplerin görüşlerini naklederken kendi kanaatini vermekten uzak durmuş ve ayrıca bu

¹² Eş'arî, önceki Makâlât yazarlarının gerçeklere aykırı beyanda bulduklarını ama kendisinin eserini yazarken tarafsız kalacağını; fırkaların görüşlerini aktarmakla yetineceğini; kendi görüşlerini beyan etmeyeceğini; lehte ve aleyhte konuşmayacağını söylemektedir. Ancak İbâdî araştırmacılar, İbâdîlik bahsinde bu sözüne sadık kalmadığını ileri sürmektedirler. İbâdîler tarafından yöneltilen itirazları şu ana başlıklar altında sıralayabiliriz; İbâdiyye'nin menşei, adlandırma sorunu, kurucu Liderler, İbâdî Fırkalar, İbâdî görüşler. Bkz. Ateş, 2017b: s. 20, 22.

görüşleri de eleştirmemiştir. Bununla birlikte eserde, mezhep erbabının nerelerde ikamet ettiğini ve bunlardan hangilerinin kendi zamanında yaşamakta olduğunu söylemeye lüzum görmemiş, Şia ve Havaric dışındaki Mürcie, Cehmiyye ve Ashabu'l-hadis gibi grupları ise sosyal ve siyasi hayattan soyutlanmış bir şekilde incelemiştir.

Onların teşekkül süreçleri, ortaya çıkmalarına etki eden sebeplere hemen hiç yer vermemiş; ayrıca mezheplerin oluşum sebepleri üzerinde de durmamıştır. Müellif, eserinde sadece vakiaları nakletmekle yetinmiştir. Bunlara ilaveten o, kendinden sonraki Sünni mezhepler tarihi yazarlarından farklı olarak 73 fırka hadisine hiç değinmemiş ve kendisini bu sayıyla sınırlandırmamıştır. Başka bir ifadeyle Eşari eserinde, daha sonraki müelliflerin yaptığı gibi, İslam fırkalarının sayısı konusundaki değişik rivayetleri dikkate alarak bu konuda muayyen bir sayıya ulaşma çabası içinde görülmemektedir. Eşari'nin bu eseri, mezhepler tarihi sahasında araştırma yapacakların müstağni kalamayacakları bir başvuru kaynağıdır. Eserin ilmi bir neşri, Helmut Ritter tarafından gerçekleştirilmiş ve *İlk Dönem İslam Mezhepleri* adıyla Mehmet Dalkılıç ve Ömer Aydın tarafından Türkçeye çevrilmiştir (Eş'ari, 2005).¹³

2.7. el-Malati (ö.377/987): Kitab'u't-Tenbih ve'r-Red ala Ehli'l-Ehvai ve'l-Bida

Fıkıh, kıraat ve mezhepler tarihi alimi olan Ebu'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed el-Malati et-Taraifi, Malatya'da doğmuş ve ilk tahsilini burada görmüştür (Öz, - İlhan, 2003: 27: 467-468). Onun günümüze ulaşan tek eseri et-Tenbih ve'r- Redd'dir.

Malati eserinde, dalalete düşmüş İslam fırkalarının sayımında, ümmetin 73 fırkaya ayrılacağını bildiren hadisteki sayıya sadık kalmak için mezhepleri çeşitli şekillerde tasnif etmiş, bu arada farklı tasnif ve tekrarlardan da kurtulamamıştır. Nitekim Rafıza başlığı altında ele aldığı Şii fırkaları on sekiz kola ayırmış, sonuncu olarak zikrettiği Zeydiyye'yi de kendi içinde dörde ayırarak dördüncü grubun Bağdat Mutezilesi olduğunu belirtmiştir. Bu bakımdan onun tasnifinde hem bilgi eksikliği hem de bazı zorlamalar görülmektedir. Malati, 73 sayısına ulaşmak için Zenadika'nın beş gruptan, Cehmiyye'nin sekiz, Kaderiyye'nin yedi, Müircie'nin on iki, Rafıza'nın on beş ve Haruriyye'nin yirmi beş fırkadan meydana geldiğini açıklamış ve bunların görüşlerine yer vermiştir. et-Tenbih, henüz mezhepler tarihi literatürünün gelişmediği bir dönemde yazıldığı için kendinden sonraki eserlere göre bazı farklılıklar içermektedir (Bkz. Özler, 1998: s. 129-145).

Erken dönem İslami fırkaların itikadi görüşlerinin eleştirel bir bakış açısıyla aktarıldığı en kadim eserlerden biri sayılan et-Tenbih, dikkatli biçimde tetkik edildiğinde, ilk dönem İslam ümmetinin kahir ekseriyetinin sahiplendiği ve Ashabu'l-Hadis veya Ehlu'l-Hadis olarak bilinen Selef'in fikirlerini benimsediği, bu düşünceleri savunduğu ve itikadi konularda onların yöntemini aynen kabul ettiği kolaylıkla fark edilecektir. Nitekim Malati'nin, Ehlu'l-Hadis'in görüşlerinin kendisinden öğrenileceği önde gelen alimlerden birisi olarak; et-Tenbih'in de, Selef itikadi'na uygun olarak kaleme alınmış, bu düşünceyi savunan en kadim ve en önemli kaynaklardan birisi olarak gösterilmesi, ayrıca bu eser için, kendilerine muhalif diğer fırkaları reddetmek üzere Ehl-i Sünnet ve Ehl-i Hadisin düşüncelerini savunmak maksadıyla kaleme alınan bir eser diye tanımlanması, bunun işaretidir.

Malati, itikadi birçok konuyu ispatlamak için yalnızca hadislere dayanmakta, ahad dahi olsa, hadisleri itikadi konuların ispatında tek başına yeterli delil kabul etmektedir. Onun itikadi görüşlerini ispata çalışırken sahih, zayıf yahut mevzu ayırımı yapmaksızın hadislere dayanması, şiddetle eleştirilmesine neden olmuştur. Keza Malati'nin haberi sıfatlar konusunda kaba bir mücessime telakkisi ifade eden ve bir kısmı zayıf veya mevzu olan hadisleri sahihmiş gibi, hiçbir tenkit ve tetkike tabi tutmaksızın aktarması da, teşbih ve teccime kapı aralayan bir tutum olarak görülmüştür.

¹³ Mütercimler kitabın başına, eseri tanıtıcı bir önsöz eklemiştir. s.19-24.

İfade ettiğimiz gibi İslam inanç ekollerinin doğuşu ve itikadi görüşleri üzerine kaleme alınan en eski eserlerden biri sayılan et-Tenbih, selefi düşünceyi benimsemiş alimler arasında Müslümanların yetmiş üç fırkaya ayrılacağı anlayışıyla telif edilmiş ilk eserdir. Aynı şekilde Selefi telakkiyi kabul eden alimler arasında, muarızlarını muhatap alarak görüşlerini reddeden, düşüncelerini ciddi bir eleştiriye tabi tutan ve bu anlayışla eser telif eden ilk yazar da Malati'dir. Ashabu'l-Hadis düşüncesi doğrultusunda kaleme alınmış ilk dönem eserlerinden biri olan et-Tenbih'te Malati, fırkaların yalnızca görüşlerini aktarıp eleştirmekle yetinmemiş, onların durumlarını değerlendirmekte ve iman-küfür açısından bir konum tespiti de yapmaktadır. Bu cümleden olarak o selefi perspektifle, Şia'dan İmamiyye, Mu'tezile ve Haricilerin fikirlerini eleştirmekle yetinmeyip, onları açıkça tekfir etmektedir. Zira Ehl-i Kible mezheplerinin tekfir edilip edilemeyeceği meselesinde Malati, onların tekfir edilebileceği görüşündedir. Nitekim eserinde mezheplerin görüşlerini belirtip reddetmekle kalmayan Malati, onların iman noktasından durumlarını değerlendirmekte ve belirttiğimiz gibi İmamiyye, Mu'tezile ve Havaric'i tekfir de etmektedir (Kubat, 2009: s. 230-231, 241, 246, 250, 252; Kubat, 2010: s. 64, 73-74, 80).

Malati, cemaate sarılmayı emredip tefrikaya düşmeyi yasaklayan rivayetleri Ehl-i Sünnet'i savunma bağlamında zikretmiş ve Ehl-i Sünnet'in tek hak fırka olduğuna delil getirmiştir. Ehl-i Sünnetten farklı düşünen fırkaları da naklettiği rivayetlerle eleştirmiş ve batıl olduklarını ortaya koymaya çalışmıştır. O, Cemaat kavramını Ehl-i Sünnet kavramıyla aynı anlamda görür. Halbuki Ehl-i Sünnet kavramı ile bu kavramın kapsamı, Hz. Peygamber'den sonraki dönemde ortaya çıkmıştı. Erken dönem kaynakları incelendiğinde "Cemaat" ve "Sünnet" ifadelerine rastlansa da Ehl-i Sünnet kavramına rastlanmamaktadır. Aksine Ehl-i Sünnet kavramı, Müslümanlar arasında muhtelif fırkalar ortaya çıktıktan sonra kullanılmaya başlanmıştır.¹⁴ Kaldı ki zikrettiği rivayetler, direkt Ehl-i Sünnet'i savunmakla ilgili hadisler de değildir. Bu da onun hadisleri gerçek hüviyetleriyle aksettirmede başarılı olmadığını gösterir. Durum böyle olsa da Malati, genel anlamda cemaate sarılmayı emreden ve ondan ayrılmayı sakındıran rivayetleri Ehl-i Sünnete sarılma bağlamında anlamakta ve bu çerçevede değerlendirmektedir.

Onun çoğu zaman sadece hadis metinlerini verip sathi değerlendirmelerle yetindiği de görülmektedir. Malati'nin zaman zaman bu hataya düştüğü, ön yargılarla ve sıhhat tespiti yapmadan bazı rivayetlere yaklaştığı hatta bazı rivayetlere bağlamlarından uzak teviller verdiği söylenebilir. Zira Hz. Peygamber'in hadislerini dar çerçevede anlayıp bir gruba has kılmanın isabetli olmayacağı, herkesi kuşatan uyarıcı ve müjdeleyici yorumların verilmesinin daha doğru olacağı izahtan varestedir.

Malati'nin hadis uydurucusu birinden hadisler aktardığı görülmektedir.¹⁵ Onun, alimlerin cerh ettiği böylesi birinin görüşlerine ve rivayetlerine itibar etmesi, isabetli olmamıştır. Bu durum, onun rivayetlerin sıhhatini hiç önemsemediği izlenimi vermektedir. Nitekim eserin üzerinde yapılan bir çalışmada eserdeki 149 rivayetten üçte birinin zayıf veya mevzu olduğu sonucuna varılmıştır. Bu itibarla eserdeki rivayetlere ihtiyatla yaklaşmak gerektiği açıktır. Binaenaleyh Malati'nin rivayetlere dayanarak adeta Ehl-i Sünnet dışında sonradan ortaya çıkan farklı görüşlerdeki tüm fırkaları batıl göstermesi isabetli değildir.

Konumuz açısından bu eserin orijinal yanı, yazarının İslam mezheplerini 73 fırka hadisine göre tasnif etmiş olmasıdır. Malati'nin bu yaklaşımı, tam anlamıyla Bağdadi'nin el-Fark'ında kendini bulmuş ve Sünni mezhepler tarihi yazıcılığında bir geleneğin başlamasına zemin hazırlamıştır.

¹⁴ Nitekim yapılan bir çalışmada sünnetin, Kur'an'dan sonra İslam'ın ikinci kaynağı olduğuna işaret eden ve kelimenin terimsel anlamına vurgu yapan rivayetlerin Peygamber'e ait olmadığı tespit edilmiştir. bkz. Bünyamin Erul, *Sahabenin Sünnet Anlayışı*, 2. bsk., (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), s. 14-78.

¹⁵ Ayrıca Ehl-i Sünnet'e ait prensipleri Muhammed b. Ukkâşe el-Kirmânî'den (ö.241/856?) nakleder. (Özler, 1998: s. 130, 133.) Oysa cerh ve ta'dil âlimlerinin bu kişiyi sika bir ravi olarak kabul etmediği ve hatta meşhur bir hadis uydurucusu olduğunu söyledikleri bilinmektedir. bkz. Abdurrahman Ece, "El-Malati'nin Ehl-i Sünnet'i Savunma ve Diğer Fırkaları Reddetme Bağlamında Kullandığı Bazı Rivayetler", *Din Bilimleri Dergisi*, cilt: XVIII, sayı: 2, (2018), s. 373.

Özetle bu eser, erken dönem Mezhepler Tarihi müelliflerinden biri olan Ebu'l-Hüseyin Malati tarafından kaleme alınmış önemli kaynaklardan biridir. Eser, kendi mezhebine kuvvetle bağlı olan müellifin, bidatçı ve sapkın olarak nitelediği muhaliflerinin düşüncelerini reddetmek maksadıyla yaptığı bir çalışmadır. Eserin iki neşrinden biri Sven Dederling, diğeri Muhammed Zahid el-Kevseri (1879-1952) tarafından gerçekleştirilmiştir (Malati, 1968; ayrıca bkz. Yıldırım, 1997: s. 16-18, 115).

2.8. Kalhati (IV/X. yüzyıl): el-Keşf ve'l-Beyan

Umanlı İbazi/İbadi alimi ve tarihçi Ebu Abdullah Muhammed b. Said el-Ezdi el-Kalhati'nin yaşadığı dönem kesin olarak bilinmediğinden araştırmacılar bu konuda farklı bilgiler vermektedirler. Söz gelimi Yaşar Kutluay (1931-1969), hicri yedi veya sekizinci asırda yaşamış olabileceği ihtimalini ileri sürerken; Carl Brockelmann (1868-1956), onun 1070/1659 yılından önce yaşadığını belirtmektedir. Müellif hakkında yeterince bilgi sahibi olmamıza rağmen ona atfedilen el-Keşf ve'l-Beyan'ın Harici-İbadi gelenek hakkında çok önemli bilgiler verdiğinde şüphe yoktur. Eser, genellikle Haricilerin, yaşayabilen tek kolu olarak bilinen İbadilerin teşekkül sonrası dönemlerini anlatan eserler arasında en önemlilerinden biridir (Kutluay, 1967: s. 141-142).

İki bölüm ve elli bap olan eserin birinci bölümünde ilmin ve okumanın önemi, cehaletin zemmi, kader ve kaza, va'd ve vaid ile insanların fiilleri gibi itikad ve kelamla ilgili konular hakkında bilgi verilmektedir. İkinci bölümde ise tarihsel, yani Hz. Adem'den Hz. Peygamber'e kadar insanlık tarihi kısaca anlatılmaktadır. Sonrasında Hz. Peygamber ve dört halife döneminde gelişen olaylar ile Emevilerin ilk dönemleri hakkında bilgi verilmektedir. Ayrıca burada İslamiyet dışındaki dinlere de kısaca yer verilmiştir (Yıldız, 2016: EK-2: 7-8).

Müellif, eserini klasik mezhepler tarihi bakış açısıyla ele alarak, önce Hz. Peygamber'e isnad edilen: *Mecusiler 70, Yahudiler 71, Hristiyanlar 72 fırkaya ayrıldılar, ümmetim ise 73 fırkaya ayrılacaktır*, şeklindeki meşhur 73 fırka hadisini esas almıştır. Bu çerçevede İslam fırkalarını Mutezile, Müşebbihe, Haricilik, Şia ve İbadiyye şeklinde beş büyük gruba ayırarak incelemiş, böylece klasik tasnif sistemine uymuştur. İlk olarak Mutezile ile Kaderiyye mezheplerini; ardından Müşebbihe ile Hanefi, Şafi, Hanbeli ve Maliki gibi fıkıh mezheplerini ele alır ve daha sonra Hariciliğe yer vermiştir. Fakat kendisinin mensup olduğu İbadiyye'yi bu kapsamda değerlendirmeden peşinden Şia'yı inceler.

Beşinci ve son sırada ise, "kurtuluşa erecek fırka" şeklinde İbadiyye'ye yer vererek temel görüşlerini açıklar. Kalhati'nin yapmış olduğu genel tasnif ve anlattığı görüşler, ilk bakışta Şehristani'yi hatırlatmaktadır (Gömbeyaz, 2015: s. 152-162). Bundan dolayı müellif, farklı mezheplerin inanç esaslarını ortaya koyarken aynı bakış açısıyla bunları tenkit edip reddetmekte ve arkasından tartıştığı meselelerle ilgili olarak İbadiliğin görüşlerini ortaya koymaktadır. Ona göre İbadiyye, İslam mezhepleri içinde yegane hak mezhep olup; Kitap, Sünnet ve İcma'ya dayanmaktadır. O, Mutezile, Kaderiyye, Sıfatiyye, Cehmiyye, Havaric, Ravafiz ve Teşeyyü' gibi fırkaları, hak yoldan sapmış fırkalar olarak niteler. Burada dikkat çeken husus, İbadilik ile Haricilik arasında kesin bir ayırım yapması, İbadiliği Haricilikten ayrı bir fırka şeklinde göstermesi ve dahası Hariciliğin sapkın bir fırka olduğunu ifade etmesidir.

Kalhati, Hz. Peygamber sonrası dönemi, Harici gelenekte olduğu şekliyle tasnif etmektedir. Nitekim Hariciler, ilk iki halifeden son derece hürmetkar bir şekilde bahsetmişlerdir. Burada Kalhati, üçüncü halife Hz. Osman dönemini anlatırken, onun hilafetinin ilk altı yılında "doğru amel ettiğini ve güzel işler yaptığını, ancak ikinci altı yıllık dönemde ise Hz. Peygamber'in sünnetinden ayrıldığını, bazı yolsuzluklara ses çıkarmadığını ve akrabalarına ayrıcalık yaptığını belirterek onu zemmeder. Ayrıca Haricilerin hakem tayin etmesi sebebiyle Hz. Ali'ye karşı çıktıklarını ve ondan ayrıldıklarını ileri sürer ve Haricilerin temel yaklaşımını burada dile getirir.

Eserin bir diğer önemli özelliği de, mezhebin kurucusu Abdullah b. İbad döneminden itibaren yaşamış İbadi alimler silsilesinin kitabın sonunda bir "isnad" zinciri halinde verilmesidir. Ayrıca

eser, Hariciler tarafından uydurulmuş bazı hadisleri de ihtiva ediyor gibi gözükmektedir. Örneğin hakem olayının reddedilmesi ile ilgili Hz. Peygamber tarafından söylendiği ileri sürülen "Ümmetimden dalalet düşen iki hakem çıkacaktır, onlar, kendilerinin ve kendilerine tabi olanların da dalalet düşmelerine sebep olacaktır." şeklinde bir hadis verilmektedir. Sonuç olarak denilebilir ki, İbadi geleneğin önemli bir mezhepler tarihi kaynağı olan el-Keşf ve'l-Beyan adlı bu eser, 73 fırka rivayetini esas alarak (Topaloğlu, 2004: 29: 534) telif edilmiş ve Fırka-ı Naciye olarak sadece "İbadiyye" fırkasını kabul etmiştir.

el-Keşf ve'l-Beyan'ın orijinal el yazması nüshası, İngiltere British Museum'de kayıtlıdır. Eserin fırkalarla ilgili kısmı, Muhammed b. Abdilcelil tarafından el-Firaku'l-İslamiyye min Hilali'l-Keşf ve'l-Beyan (Tunus 1984) ismiyle basılmıştır. Ayrıca eser, Seyyide İsmail Kaşif tarafından tahkik edilerek Uman'da 1980 yılında yayınlanmıştır. Yine eserde Hariciliğin doğuşunun anlatıldığı bölüm, Muhammed Kafafi tarafından bir makale olarak yayımlanmıştır. Bu makaleyi Ethem Ruhi Fırlıklı Türkçeye çevirmiştir (Bkz. Kafafi, 1970: s. 177-191).

2.9. Ebu Temmam el-İsmaili el-Harezmi (IV./X. asır): Kitabuş-Şecere

el-İsmaili el-Harezmi'nin Kitabuş-Şecere'sinin Bab eş-Şeytan kısmı, İsmaili makâlât geleneği açısından önemli bir eserdir. Müellif eserinde varlıkları melek, cin, şeytan, iblis ve insanları potansiyel (bil-kuvve) ve cismani varlık (bil-fil) şeklinde sınıflandırır. Bidat ve sapık fırkaları şeytanla ilişkilendirerek şeytan bölümünde inceler; çünkü diğer İsmaililer gibi o da ayetleri ve dinin batini yönünü değil, zahiri yönünü esas alan ve ona göre yorum yapan ehl-i zahiri, asıl ve öze ilgilenmeyip kabukla ilgilenen şeytanlar olarak görür. Batini anlam taraftarlarına "Allah'ın ipi" adını verir. Bunlar hiyerarşik sırayla, kalem, levh, cedd, feth, hayal, natik esas, imam, hücce ve cenahtan oluşmaktadır. Ona göre rivayette bildirilen 72 sapık fırkanın mensupları ehl-i zahir; kurtuluşa erecek 73. fırka ise ehl-i batın'dır. Müellif, eserin Bab eş-Seytan bölümünde, 72 bidat fırkanın görüşlerini ve alt gruplarını tek tek incelemektedir. Ebu Temmam, diğer yazarlarla kıyaslandığında bu fırkaların görüşlerinin eleştirisi ve çürütülmesiyle daha az ilgilenmiştir. Onun amacı, Müslümanların hidayet rehberinden yoksun olduğu anda, lafzi anlamlara bağlanmak ve yanlış liderlere tabi olmakla nasıl sapıklığa düştüklerini ortaya koymaktır. O, diğer makâlât yazarlarından farklı olarak mezhepleri üç farklı temel ilkeye göre tasnif eder:

a. Bütün iyiliklerin (taat) imandan olduğu fikrini benimseyenler.

b. Dini hükümlerin ve ibadetlerin imandan olmadığı fikrini benimseyenler.

c. Allah'ın elçisi Muhammed'den sonra imamın Ali olduğu fikrini benimseyenler. Bunlardan her birisini 24 fırkaya ayırır ve 24+24+24= 72 fırkayı oluşturur.

Ona göre 72 fırka dalalet ehli olup, kurtuluşa erecek 73. fırka Ehl-i Batın'dır. Aslında Ebu Temmam, özelde İsmailiyye ve genelde Şia içerisinde oluşmuş bir geleneği sürdüren birisi değildir. Kendine özgü bir yazım anlayışı olmakla beraber 73'lü tasnifte ve bazı fırka isimlerinde Mürcii ve Sünni çevrelerin etkisinde kalmış görünmektedir. Sonraki makâlât yazarları bu eserden herhangi bir alıntı yapmamışlardır.

2.10. Abdulkahir el-Bağdadi (ö.429/1037): el-Fark Beyne'l-Firak

Ebu Mansur Abdulkahir b. Tahir et-Temimi el-Bağdadi meşhur bir Eşari kelmacı ve mezhepler tarihi yazardır. Bağdadi'nin, özellikle kelim, mezhepler tarihi, fıkıh ve usulü, edebiyat ve matematikte üstat kabul edildiği bildirilmiştir. O, asıl şöhretini el-Fark Beyne'l-Firak ve Usulu'd-Din adlı eserleri ile kazanmıştır. Her iki eserinde de Ehl-i Sünnet akidesini kendine has bir üslup ile tasnif etmiş ve muhaliflere karşı bu akideyi titizlikle savunmuştur. Onun en önemli eseri, Mezhepler Tarihi sahasında kaleme aldığı ve kendisinden sonraki müelliflere kaynak teşkil eden el-Fark'dır (Bkz. Fırlıklı, 1988: 1: 245-246).

Tam ismi, *el-Fark Beyne'l-Firak ve Beyanu'l-Fırkati'n-Naciye Minhum* olan bu eser, müellifin belirttiğine göre, kurtuluşa eren fırka ve diğerlerini açıklayarak aralarındaki görüş farklarını belirtmek amacıyla kaleme alınmıştır. Doğulu ve Batılı pek çok araştırmacının kabul ettiği gibi

bu eser, mezhepler tarihi geleneğini en kesin çizgilerle belirleyen ve kendisinden sonraki telifata usul ve tasnif açısından büyük ölçüde tesir eden kaynak bir eserdir (Watt, 1981: s. 1, 4). el-Fark, günümüze kadar devam edecek Sünni bir anlayışın şablonunu ortaya koymuş; Ehl-i Sünnet'i merkeze alarak fırka-i naciye ve ehl-i dalalet fırkalarını tasnif etmiş, ayrıca Ehl-i Sünnet anlayışının temel özelliklerini de açıklamıştır (Fığlalı, 1995: 12: 172-173).

Ümmetin 73 fırkaya ayrılacağı, biri hariç diğerlerinin cehenneme gideceğini belirten hadisleri ölçü alan Bağdadi, eserini ve muhtevayı buna uygun olarak ortaya koymuştur. Diğer bir ifadeyle Bağdadi, 73 fırka hadisini hakiki anlamda kabul edip buradaki rakamın gerçekliğini ortaya koymak üzere İslam fırkalarını 73 fırka halinde tasnif etmiş ve eserini bunlar içinde kurtuluşa eren fırkanın Ehl-i Sünnet olduğunu açıklamak üzere telif etmiştir. Müellif bu eseriyle kendisinden sonra bu sahada eser telif eden İsfarayini ve Şehristani gibi pek çok Sünni alime, 73 fırka hadisine göre eserlerini tertip etmede örnek olmuştur. Ayrıca Bağdadi'nin ortaya koyduğu metot ve üslup devam ettirilmiş ve İslami fırkalar, dalalet ehli ve fırka-i naciye şeklinde iki ana grup halinde ele alınır olmuştur.

el-Fark, beş ana kısımdan oluşmaktadır. Müellif, girişte 73 fırka hadisinin farklı rivayetlerini senetleriyle birlikte zikretmiş ve bilahare genel bir değerlendirme yapmıştır (Abdulhamid, Çetin, Ege, 2015: s. 374). İkinci kısım, iki bölümden oluşmaktadır. Bunların ilkinde "İslam Ümmeti" ifadesinin açıklamasını ve bu konudaki görüşleri vermiş, ikincisinde ise ümmetin nasıl ihtilaf ettiğini ve 73 fırkaya nasıl ayrıldığını açıklamıştır. Burada müellif, Hz. Peygamber'in vefatından başlayarak Müslümanlar arasında çıkan ihtilafları, bu ihtilaflar sonrasında oluşan ana grupları ve bunların alt kollarını kısaca zikretmiştir. Buna göre Rafiziler yirmi, Hariciler yirmi, Kaderiyye yirmi, Mürcie beş, Neccariyye üç, Bekriyye, Dıriyye, Cehmiyye ve Kerramiyye fırkaları birer olmak üzere 72, fırka-ı naciye ile birlikte 73 sayısını bulmuştur. Bağdadi, burada 73. fırkanın Sünnet ve Cemaat ehli olduğunu belirttikten sonra bunların hadis ve rey sınıflarından oluştuğunu bildirmiştir.

Bağdadi, sapkın fırkalar (Fıraku'l-Ehva) başlıklı üçüncü kısmı, sekiz bölüme ayırmış ve burada alt kollarıyla beraber ana grup olarak; Rafiziler, Hariciler, Kaderiyye, Mutezile, Mürcie, Neccariyye, Kerramiyye ve Müşebbihe ile birlikte Cehmiyye, Bekriyye ve Dıriyye fırkalarını zikretmiştir. Böylece Bağdadi, 72 sapık fırkayı ve görüşlerini açıklamış olmaktadır.

Dördüncü kısımda Bağdadi, Müslüman olmadıkları halde İslam'a nispet edilen fırkalara yer vermiş ve bu bağlamda, Sebeiyye, Beyaniyye, Harbiyye gibi yirmi aşırı fırkayı İslam milleti tanımının dışında değerlendirmiştir. Beşinci ve son kısımda Bağdadi, "Kurtuluşa Eren Fırka (Fırka-ı Naciye)"nin vasıflarını, faziletlerini ve bunların necatta olduklarını açıklamıştır. Müellifin yedi bölüm halinde işlediği bu kısımda; Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaatin kendi içindeki gruplarına, imamlarına ve temel görüşlerine yer verilmiştir. Ayrıca Ehl-i Sünnet'in üzerinde ittifak ettiği esaslar da on beş madde halinde genişçe izah edilmiştir (Bağdadi, 2017: s. 21, 175-241, 253-284). Son olarak eser, Ehl-i Sünnet'in faziletiyle alakalı bilgilerle tamamlanmıştır. Bağdadi'nin bu eseri, kendisinden sonra bu sahada eser yazanlara güçlü bir ilham kaynağı olmuştur.

Bu çalışmanın, ilmi bir neşri M. Muhyiddin Abdülhamid (1900-1973) tarafından gerçekleştirilmiştir. Eserin *Mezhepler Arasındaki Farklar* adlı Türkçe tercümesi ise Ethem Ruhi Fığlalı tarafından yapılmıştır.

2.11. Ali b. Hazm (ö.456/1064): el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvai ve'n-Nihal

Eserlerinde kendini Sünni olarak tanıtan, Ehl-i sünnet'i de "ashabın izinden gidenler" diye tanımlayan İbn Hazm, İslam aleminde genellikle benimsenen itikadi görüşleri ayrıntılı biçimde inceleyip eleştiren önemli bir alim olarak kabul edilir. O, gerek dinlerin mukayeseli olarak incelenmesi, gerek Sünni kelimelerin ve özellikle Eşariyye'nin eleştirilmesi, gerekse felsefe ve mantık disiplinlerinden yararlanarak İslam dininin savunulması konusunda önemli görüşler ortaya koyan bir şahsiyettir. Bütün bilgilerin, nasların ışığında yeniden gözden geçirilmesi

gerektiğini ısrarla savunmak suretiyle bir taraftan nakle dönüşü gerekli gören İbn Hazm, bir taraftan da mantık ve felsefe disiplinlerinin ilkelerini araştırmayı lüzumlu görerek nakille akıl arasında çelişki bulunmadığını göstermek istemiş, bunu yaparken de yer yer Aristo ve Eflatun'un nazariyelerinden etkilenmiştir.

İbn Hazm, tekfir konusunda tutarlı ölçülere dikkat çekmesine rağmen nasları kendi anlayışından farklı yorumlayan Eşariler'i küfre nispet ederek yer yer kendi koyduğu ilkelere ters düşmüştür. Sünni alimleri çok sert bir üslûpla eleştirdiği için de eserlerinde ortaya koyduğu değerli görüşlerden yeterince faydalanılmasını engellemiştir. Ona yönelik tenkit noktaları, daha çok nakle dönmeyi ısrarla savunduğu halde felsefi kültürün etkisinde kalarak görüşlerini naslardan hareketle temellendiremediği konularında yoğunlaşır. Bu tenkitler bir yana, itikadi problemleri mantık ve felsefe kültüründen faydalanarak çözmeye çalışması ve bunu yaparken nasları ihmal etmemeyi gerekli görmesi açısından İbn Hazm'ın Gazzali'den (ö.505/1111) önce kelim tarihinde yeni bir çığır açtığını söylemek gerekir (Yavuz, 1999: 20: 52, 55-56).

İbn Hazm, kendi dönemine kadar kaleme alınmış mezhepler tarihi eserlerini içerik ve üslup açısından eleştirmiştir. O, dinler ve mezhepler hakkında yazılmış önceki eserleri, bazılarının hacimli ve anlaşılır olmaması, bazılarının ise özet olması sebebiyle mezhepleri ve dinleri yeterince inceleyemedikleri ve eleştiremedikleri için tenkite tabi tutmuştur. Bu sebeple o, gördüğü lüzum üzerine Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam fırkalarını ele alan, ama bu tür eksiklikleri olmayan orta hacimde bir kitap yazmak istemiştir. Eserinde, Yahudilerin ve Hristiyanların kutsal kitaplarını ve İslam fırkalarının bazı görüşlerini eleştirmiş; sataşmacı, sert ve katı bir üslup kullanmıştır.

İbn Hazm, Yahudilik ve Hristiyanlığı kendi kutsal kitaplarına ve bu din mensuplarının kaleme aldığı eserlere dayanarak karşılaştırmalı bir yöntem izleyerek incelemiştir (Bkz. İbn Hazm, 2017, I: 97-104, 474-970). Burada o, oldukça tarafsız bir tutum sergilemiş, ayrıca yaptığı alıntılarının kaynaklarını açık bir şekilde belirtmiştir. Ne var ki o, aynı tarafsızlığı ve akademik üslubu İslam fırkalarına karşı göstermemiştir. Bu anlamda İslam fırkalarının görüşlerini naklederken kendinden önceki meşhur müelliflere ve onların kullandıkları kaynak eserlerin isimlerini vererek atıfta bulunmamıştır. Ayrıca o, İslami fırkaları incelerken diğer mezhepler tarihi kaynaklarında bulunmayan bazı bilgileri söz konusu mezheplere nispet etmiş ve haksız yere onları acımasızca eleştirmiştir. Üstelik İslami fırkaların görüşlerine dair verdiği bilgileri nereden ve nasıl aldığı hususunda sağlıklı bilgi de bulunmamaktadır.

Eser, dinler ve mezhepleri konu edinmenin yanı sıra çok sayıda kelami meseleyi de ele almaktadır. Müellifin özellikle Yahudilik ve Hristiyanlık ile ilgili olarak, her iki dinin ana kaynaklarından yaptığı alıntılar ve tenkitleri ile İslam mezhepleri konusundaki düşünceleri oldukça ilgi çekicidir. Ayrıca İbn Hazm, 73 fırka rivayetlerini sahih görmediği için, eserinde önceki müelliflerin takip ettiği metoda uymamıştır.

Konuları itibariyle el-Fasl'ı, dört bölümde değerlendirmek (Bkz. Yavuz, 1995a: 12: 215-216) mümkündür.

1. bölüm iki kısımdan oluşmaktadır. Müellif, ilk kısımda hakikatin bilgisine katkıda bulunacağı düşüncesiyle önce epistemoloji ve ontoloji konularına yer vermiştir. Burada gerçeğin bilgisine ulaştırılan istidlal metotları üzerinde durmuş ve bu bağlamda Allah'ın varlığı ve alemin yaratılmışlığı konularında çeşitli deliller zikretmiş ve Allah'ın varlığı ve tabiatın ezeli oluşu konularında görüş beyan eden tabiatçıları eleştirmiştir. İkinci kısımda nübüvveti ve melekleri inkar eden Brahmanizm'i ele almış ve devamında nübüvvetin lüzumu ve mucize ile ispat gibi konular üzerinde durmuştur.

2. bölümde İbn Hazm, Yahudilerin ve Hristiyanların kutsal kitapları Tevrat ve İncil'in tahrif edildiği meselesini ele alır, bu kitapların metinlerinden yola çıkarak kendi içlerinde barındırdıkları tutarsızlıkları, tezatları ve çelişkileri ortaya koyar. Bilahare Tevrat'ın tahrif edilmiş sürecini değerlendirir.

3. bölümde ise İncillerin içeriği hakkında geniş bilgi verir. Burada mevcut İncillerle Tevrat'ın mukayesesini yapar ve aralarındaki çelişkileri ortaya koyar. Kırk üç fasılda incelediği bu çelişkilerden hareketle İncillerin Hristiyan azizleri tarafından yazıldığı sonucuna varır. Ayrıca o, erken dönem Şii kaynaklarda dile getirilen tahrifu'l-Kur'an'la alakalı bazı asılsız iddiaları Hristiyanların kullandığını belirtip Kur'an'a yöneltilen bu asılsız iddiaları tek tek cevaplandırarak Kur'an'ın korunmuşluğunu savunur.

4. bölüm İslam mezheplerine ayrılmıştır. Müellif burada İslam mezheplerini Ehl-i Sünnet, Mutezile, Mürcie, Şia ve Havaric olarak sıralar ve bunları doğruya en yakın mezhep olarak kabul ettiği Ehl-i Sünnet'e yakınlıklarına göre değerlendirir.

el-Fasl'ı diğer İslam Mezhepleri Tarihi kaynaklarından ayıran bazı özellikleri şöylece özetlemek mümkündür:

1) İbn Hazm, 73 fırka rivayetini isnat açısından sahih kabul etmemiş ve eserini buna göre tasnif etmemiştir.

2) İslam fırkalarının İslam'a uygunluğunu Ehl-i Sünnet'e yakınlık veya uzaklıkla ölçmeye çalışmıştır. Örneğin, Mürcie fırkasından Ehl-i Sünnet'e en yakın olanı Ebu Hanife'nin (ö.150/767) iman konusundaki görüşlerini benimseyenler, en uzak olanı ise Cehm b. Safvan (ö.128/745) taraftarları olarak belirtmiştir. Yine ona göre Mutezile'nin Ehl-i Sünnet'e en yakın olanı Hüseyin b. Muhammed en-Neccar'ın (ö.230/845?) taraftarları; en uzak olanı ise Ebu'l-Hüzeyl el-Allaf (ö.235/849?) taraftarlarıdır.

3) İslam mezheplerini iki kısma ayırarak Ehl-i Sünnet ve Ehl-i Bidat şeklinde tasnif etmiştir.

4) Her fırkanın kendine özgü ana fikrini belirlemiştir. Ona göre Mürcie fırkasını bir mezhep yapan temel unsur iman konusundaki görüşleridir. Yine Mutezile'yi diğerlerinden ayıran temel esas tevhit ve sıfatullah konusundaki görüşleri; Şia'yı ayıran temel umde ise, imamet ve ashabın fazileti meselesidir.

5) İbn Hazm, yaşadığı dönemde Endülüs'te var olan Mutezile, Hadis Taraftarları, Şia ve Hariciler ile takipçileri hakkında diğer kaynaklarda bulunmayan bazı önemli bilgiler vermektedir. Şüphesiz bu özellik, eserinin kıymetini arttırmaktadır.

6) Mezheplerin ortaya çıkış ve gelişimlerinde etkili olan unsurlar hakkında değerli bilgiler verir. Örneğin, Şia'nın ortaya çıkışını imparatorluğunu kaybeden Sasanilerin Araplardan ve Müslümanlardan intikam alma mücadelesinin bir sonucu olarak değerlendirir. İşte el-Fasl'ın bu özelliği, benzerlerinden farkını ortaya koyan temel bir niteliktir. Bilindiği gibi bu husus mezhepler tarihi kaynaklarında ihmal edilmiş en bakir konulardan biridir ve söz konusu eserlerin barındırdığı en ciddi ihmaldir.

7) İslam içi grupları ve diğer dinlerin mezheplerini kendi içlerinde mukayeseler yaparak değerlendirir.

8) Fırkaları mezhepler tarihi yönteminden ziyade bir kalamcı olarak algılar ve fikirlerin teşekkül sürecinden ziyade İslam'a uygunlukları üzerinde yoğunlaşır. Bu itibarla o, tarafsız kalamamış; Ehl-i Sünnet anlayışını merkeze alarak fırkaları bu endeksle değerlendirmeye çalışmıştır. Binaenaleyh betimleyici olmak yerine eleştirel ve tarafgir bir yöntem takip etmesi, verdiği bilgileri süzerek almamız gerektiğini hatırlatır.

9) Nihayet o, dinlerin ve mezheplerin tasnifinde sistematik bir metot kullanmıştır.

el-Fasl'in muhtelif baskıları içinde en kullanışlı neşri, Muhammed İbrahim Nasir ve Abdurrahman Umeyre tarafından gerçekleştirilmiştir. Halil İbrahim Bulut tarafından *el-Fasl: Dinler ve Mezhepler Tarihi* adıyla¹⁶ çevirisi yapılmıştır.

2.12. Ebu'l-Feth Muhammed eş-Şehristani (ö.548/1153): el-Milel ve'n-Nihal

Şehristani, Orta Çağ İslam dünyasının önemli düşünürlerinden biridir. Büyük bir kısmı Ebu'l-Meali el-Cüveyni'nin (ö.478/1085) öğrencilerinden olan dönemin önemli hocalarından dersler almış, bir süre de Nizamiye medreselerinde ders vermiştir. Selçuklu sultanı Sencer'in (ö.552/1157) veziri Ebu'l-Kasım Muhammed el-Mervezi'nin (ö.530/1135) hizmetine girmiş ve meşhur eseri el-Milel'i bu vezire ithaf etmiştir (Harman, 2010: 38: 467-468).

Şehristani'nin fihhi mezhebi (Şafii) konusunda herhangi bir ihtilaf bulunmamakla beraber itikadi mezhebi hususunda öteden beri birçok farklı iddia ileri sürülmüştür. Kaynaklardaki bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla bir kısmı, Şehristani henüz hayatta iken ortaya çıkan bu iddialar şöyle sıralanabilir: 1) Şehristani itikad yönünden problemlidir, ilhada eğilimli bir kişidir. 2) Şehristani Batıniyye-İsmailiyye'ye (Nizari İsmaililik) mütemayil olan, bu fırkanın propagandasını yapan, dolayısıyla Şiilikte aşırı bir noktada bulunan bir kişidir. 3) Şehristani İmamiyye Şiası'nın en sert/şedit muhaliflerinden biridir. 4) Şehristani tam anlamıyla Sünni/Eşari itikadını benimsemiş bir kişidir.

Bütün bu veriler ışığında denebilir ki Şehristani'nin mezhebi-itikadi kimliğiyle ilgili farklı görüşler arasında doğruya en yakın olanı, İbn Teymiyye'ye (ö.728/1328) aittir. Çünkü İbn Teymiyye, Şehristani'nin birçok konuda İmamiyye-Şiası'nın görüşlerini benimsediğini ve kimi zaman da İsmailiyye'nin fikirlerine uygun görüşler serdettiğini belirtmiştir. Tam bu noktada Şehristani'nin bilhassa Nihayetu'l-İkdam adlı eserinde Eşari kimliğiyle ön plana çıktığı ve dolayısıyla farklı eserlerinde farklı bir yüzünü gösterdiği söylenebilir. Ancak bu keyfiyet onun takiyyeci, müdahaneçi, idare-i maslahatçı (oportunist) bir kişilik sahibi olduğundan çok, hakikati arama çabası olarak okunabilir. Kaldı ki buna benzer bir durum Gazzali'nin hayatında da söz konusudur. Nitekim Gazzali de kimi eserlerinde Sünni bir usulcü ve fıkıhçı, kimi eserlerinde Batınilik ve Batınilerin en yaman hasmı, kimi eserlerinde filozofların şedit bir muhalifi, kimi eserlerinde tam bir Sünni sufi, kimi eserlerinde ise Batıni eğilimlere sahip bir şahsiyet olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sonuç olarak denebilir ki Şehristani'nin farklı eserlerinde farklı yüzler göstermiş olması, Gazzali'nin el-Munkiz'de anlattığı hakikat arayışını anımsatmaktadır. Nitekim gerek Zahiruddin el-Beyhaki'nin (ö.565/1169) gerekse İbn Teymiyye'nin Şehristani ile Gazzali arasında benzerlik kurması ve ikisinin ismini aynı bağlamda zikretmiş olması son derece manidardır. Gazzali hakikati arama yolculuğunu, Sünni-tasavvufi irfanla noktalarken, Şehristani hayatının son dönemlerinde yazdığı Mefatihü'l-Esrar tefsirinde aynı yolculuğu Şii-İmami matris içinde felsefi irfana vuslatla sonlandırmış gözükmektedir.

Gerçi Şehristani, Mefatihü'l-Esrar'dan yıllar önce telif ettiği el-Milel ve el-Musaraa adlı eserlerini Şii Nakibuleşraf Ali b. Cafer el-Musevi'ye (ö.550/1155) ithaf ve takdimle Şia'ya meylini önceden izhar etmiş; ancak bahse konu tefsiriyle Şiilik eğilimini bir anlamda perçinlemiştir. Bununla birlikte Şehristani yeri geldiğinde, sözelimi kıraatler ve ahur-i seba meselesinde Ehl-i Sünnet'e paralel görüşler de serdetmiştir. Bu durum onun tek bir mezhebe bağlı kalmadığına, bilakis hangi mezhebe ait olduğunu pek de önemsemeden doğru bildiği görüşü savunan bir duruş sergilediğini göstermektedir. Lakin burada bir kez daha vurgulamak gerekir ki Mefatihü'l-Esrar'ın yansıttığı kimlik, ağırlıklı olarak teşeyyü eğilimine işaret etmektedir (Öztürk, 2012: s. 7-12, 35-36; Çuhadar ve Koçak, 2018: s. 200-202). Şehristani'nin konumuz açısından önemli eserlerinden biri olan el-Milel; Felsefe, Kelam, Mezhepler ve Dinler Tarihi sahasında kaynak kabul edilmiştir. Buna ilaveten İslam toplumlarının tarihi seyrinde gelişen olayları konu edinmesi ve açıklaması

¹⁶ İbn Hazm, *el-Fasl/Dinler ve Mezhepler Tarihi*, İstanbul: Yazma Eserler Kurumu Yayınları, 2017.

bakımından da İslam düşüncesinde gelişip olgunlaşan Kelam, İslam Felsefesi, Din Sosyolojisi vs. temel dini bilimler için de vazgeçilmez olup, bu yönüyle önemli bir İslam klasiğidir. Gerek kendi döneminde ve gerekse sonraki dönemlerde ilmi çevrelerde geniş yankılar uyandırmış, sahasında şaheser olarak değerlendirilmiştir. Vahye dayanan dinler ve fırkaları ile vahye dayanmayan dinler ve fırkalarını bir sistem dahilinde inceleyen Şehristani'nin (Bkz. Sinanoğlu, 2010: 38: 468-470) bu eseri, müellifinin diğerlerine nispetle geç dönemde yaşamış olmasına rağmen, konunun klasiği haline gelmiş durumdadır.

Başka bir ifadeyle mezhepler tarihi çalışmaları içerisinde Şehristani'nin eseri önemli bir yer tutmaktadır. Zira müellif eserinin başında, bu konuda bir metot ortaya koyma çabasına girişerek, dünyada mevcut insanları; dinlere bağlı olanlar (Ehlu'd-diyana ve'l-milel) ile din özelliği taşımayan sistem ve düşüncelere sahip olanlar (Ehlu'l-ehva ve'n-nihal) şeklinde iki bölüme ayırıp din mensuplarının sahipsiz haberlerde belirtildiği sayıda fırkalara ayrılacağını, diğerlerinin ise fırkalarının sayısının böyle bir kurala tabi olmayacağını ortaya koymaya çalışmıştır (Bkz. Kuzgun, 1985: s. 182-183).

Başta İslam olmak üzere menşei itibariyle vahye dayanan Yahudilik ve Hıristiyanlık gibi dinleri ve fırkalarını "Milel", diğer beşeri dinler ve fırkaları ise "Nihal" kategorisinde ele alan müellif, ilk üç dinin fırkalarını Hz. Peygamberden sahipsiz olarak geldiğini ifade ettiği rivayete dayanarak, sırasıyla 71, 72 ve 73 sayısıyla sınırlandırmakta, ikinci grup dinler ve mezheplerin ise belirli bir sınıra girmediklerini ifade etmektedir. Ancak müellifin bu düşünceye uymak için, özellikle İslam fırkalarını 73 sayısıyla sınırlandırmak konusunda sıkıntı çektiği ve yoğun çaba gösterdiği gözden kaçmamaktadır.

Şehristani, eserin girişini beş mukaddimeye ayırmış ve burada öncelikle kendi usul ve metodunu belirtmiş, eseri niçin telif ettiğini ve yazarken nelere dikkat ettiğini açıklamıştır. O, eserinin başlangıcına yazdığı bu beş mukaddime (Bkz. Şehristani, 2011: s. 25-46) ile usul geleneğini başlatan ilk İslam bilginlerindendir. Bu sebeple el-Milel, tertip ve tasnifiyle, derli-toplu olması ve kolay faydalanılması bakımından İslam mezhepleri, dinler ve felsefi ekoller hakkında daha önce yazılanların en iyisi kabul edilmektedir.¹⁷

Müellif, kitabı dinlere mensup olanları Müslümanlar, Ehl-i Kitap ve kitap benzerine sahip olanlar şeklinde üç gruba ayırmış ve eserini bu plan üzere tasnif etmiştir. Birinci kısımda İslam mezheplerini ele almış ve bu bağlamda Mutezile, Cebriyye, Sıfatiyye, Hariciler, Mürcie, Şia ve Galiyye'yi ele alıp bu zümrelerin alt kollarını ve düşüncelerini ortaya koymuştur. İkinci kısımda Yahudi ve Hristiyan mezheplerine ve ilaveten Mecusilere de yer vermiştir. Üçüncü kısımda Sabiiler, Ashabu'r-Ruhaniyat, Ashabu'l-Heyakil ve'l-Eşhas ile Harraniyye gruplarını ele alıp incelemiştir. Daha sonraki bölümde "Felasife" başlığı altında Yunan ve İslam filozoflarından bahsedilmiş, bunu takip eden bölümde Cahiliye dönemi Arap inançları, adet ve gelenekleri ele alınıp, en son bölümde ise Hint dinleri ve filozoflarına yer verilerek eser tamamlanmıştır (Bkz. Şehristani, 2011: s. 49 vd.).

Şehristani, İslami fırkalar, dinler ve felsefi ekolleri olabildiğince tarafsızlık içerisinde incelemeye çalışır. İslam fırkalarının temel görüşleri, birleştikleri ve ayrıldıkları noktalar ve mensupları hakkında derinlemesine yaptığı araştırmalar onun bu eserini türleri arasında önemli bir mevkie çıkarır. Müellif, kitabın başlangıcında her fırkanın görüşünü kendi kaynaklarından nakledeceğini, herhangi bir fırkayı müdafaa ve tenkide teşebbüs etmeyeceğini belirtmiş ve bu kurala büyük oranda uymuştur. Ancak o, hangi kaynaklardan faydalandığını çoğu defa açıklamamıştır. Eserin

¹⁷ Tertip, tasnif ve içeriği için bkz. Ramazan Karaman, "Bir İslam İlimleri Klasiği Olarak eş-Şehristânî'nin el-Milel ve'n-Nihal'i Üzerine Düşünceler", *Gazi Ü. Çorum İlahiyat F. Dergisi*, cilt: VII, sayı: 14, (2008/2), s. 68-70. Karaman'a göre Milel ve Nihal tarzında eser yazan alimlerin naklettikleri bilgiler, birbirlerinden aldıkları bilgilerdir. Bunların çoğunda naklettikleri kaynağın sözleri yazılmadığı gibi bütün aldıkları bilgilerde kaynak zikretmemektedirler. Nakillerde en fazla itimada değer olan Eş'âridir. Şehristânî'nin, bu eserinde dinin, mezhep ve felsefenin bir kaynaktan geldiğini göstermeye gayret ettiğini görüyoruz. s. 68, 72-73.

genelinde müellif tasviri bir metot¹⁸ takip etmiştir. H. İ. Bulut'un "Şehristani'nin eserini mümkün olduğu kadar tarafsız ilmi bir zeminde yazdığı"na ilişkin bu söyleminin (Bulut, 2018: s. 32-33) aksine Orhan Ateş'e göre Şehristani'nin, lehte ve aleyhte taassup göstermeksizin tarafsız olacağını ifade etmesine karşılık bu niyetinde yeterince başarılı olduğu söylenemez. el-Milel'de onun sübjektif yaklaşımlarının çok sayıda örneği vardır. Onun fırkalar ve görüşleriyle ilgili olarak ortaya koyduğu biçimsel mükemmellik her türlü övgüye değer bulunurken eserinin muhtevası bazen usul yönünden bazen de savunulan fikirlerin sıhhati bakımından tenkit edilmiştir. Halbuki Mezhepler Tarihi yazarının birinci vazifesi, hangi mezhebe mensup olursa olsun, mezheplerin içinde buldukları her türlü şartları ve görüşlerini en iyi şekilde aksettirerek, bir tarafsızlık anlayışıyla tespit ve tasvir etmek olmalıdır. Başka bir ifade ile mezhepler tarihçisinin vazifesi tasviri bir çalışma yapmak olmalıdır (Ateş, 2008: s.106-109, 126).

Günümüze çok sayıda yazma nüshası ulaşılmış olan el-Milel, bilhassa İslam mezhepleri, genel olarak dinler ve mezhepler hakkında faydalı ve kıymetli bilgiler verdiğinden olacak ki birçok yabancı dile tercüme edilmiştir. Muhtelif baskıları içinde en yaygın kullanılanı Muhammed Seyyid Kilani neşri olan eserin, Mustafa Öz tarafından önce İslam mezhepleri ile ilgili bölümü *İslam Mezhepleri* ismiyle ayrı bir kitap halinde sonra da *Milel ve Nihal, Dinler Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi* adıyla tamamı Türkçeye çevirisi yapılmıştır.

2.13. Ebu'l-Muzaffer el-İsferayini (ö.471/1078): et-Tebzir fi'd-Din

Ebu'l-Muzaffer Şehfur b. Tahir el-İsferayini, Abdulkahir el-Bağdadi'nin öğrencisi oldu ve onun kızıyla eylendi. Selçuklu veziri Nizamülmülk (ö.485/1092) tarafından Tus'ta ders okutmakla görevlendirildi. Uzun süre müderrislik yaptığı ve öğrenci yetiştirdiği Tus'ta vefat etti (Yüksel, 2000: 22: 517-518). Hocası Bağdadi'nin (ö.429/1037) etkisinde kaldığı ve onu örnek aldığı kabul edilmektedir. Nitekim mezhepler tarihi sahasında telif ettiği et-Tebzir fi'd-din ve temyizu'l-fırkatı'n-naciye ani'l-fırakı'l-halikin adlı eseri, Bağdadi'nin el-Fark'ına çok benzemektedir.

Eser, isminden de anlaşılacağı üzere, kurtuluşa eren fırkayı, dalalet düşen fırkalardan ayırmak maksadıyla telif edilmiştir. Müellif, kurtuluşa eren fırkanın Ehli Sünnet olduğunu ispat etmek üzere dini delillerden başka, baza sosyolojik deliller de ileri sürmüştür. Ona göre temel İslami eserlerin Sünni alimlerce yazılmış olması ve bunların İslam aleminde yaygınlık kazanması, ayrıca dünyada mevcut mescit ve ribatların çoğunun Sünnilerce inşa edilmiş olması bu mezhebin doğruluğunu kanıtlayıcı mahiyettedir. Kitabın mukaddimesi ilk ihtilaflara dairdir. Müellif, Rafizilerden başlamış ve sırasıyla Kaderiyye, Mürcie, Neccariyye, Dirariyye, Bekriyye, Cehmiyye, Kerramiyye ve Müşebbibe, Galiyye ve Batıniyye fırkalarının görüşleriyle bunların eleştirilerine yer vermiştir.

Ayrıca putlara, yıldızlara, ineğe tapanlar, Debriler, Mecusiler, Brahmanlar gibi inanış ve düşüncelere de kısaca temas etmiştir. İsferayini, eserin son kısmında, Ehli Sünnetin inanç ve görüşlerini delilleriyle birlikte anlatmıştır. Hocası Bağdadi gibi o da 73 fırka hadisindeki sayıyı hakiki anlamda kabul etmiş ve sapkın fırkaların sayısını 72'ye ulaştırmaya çalışmıştır. İsferayini, hocası gibi ana fırkaları on grup halinde tasnif etmiştir. Ancak fırkaların tali kollarının sayımında bazı farklılıkların olduğu görülmektedir. Müellif ana fırkaların; Revafiz, Havaric ve Kaderiyye mezheplerini yirmi, Mürcie'yi yedi fırkaya ayırmıştır. Bunlara Bekriyye, Neccariyye, Dirariyye, Cehmiyye ve Kerramiyye ilave edilirse sayı 72 bulmaktadır. Bir de fırka-i naciye eklenirse sayı tamam olmaktadır.

¹⁸ İsmail Taşpınar'ın ifadesiyle o, her ne kadar 'tasviri (deskriptif)' veya 'objektif' bir yöntem izlediğini belirtse de ve bu konuda kendinden önceki araştırmacılarla mukayese edildiğinde özgün olduğu kabul edilse de; verdiği bilgilerde ve kaynakların kullanımında yer yer 'seçici' olmasının ve bazı konularda 'müslüman bir ilahiyatçı' olarak konulara yaklaşmasının, eserin kurgusunda ve konuların sunumunda önemli ölçüde etkili olduğu belirtilmelidir. Bu özellikleri nedeniyle kimi araştırmacılar, eserini 'İslamlaştırılmış Dinler Tarihi' olarak değerlendirmektedirler. Bkz. "Şehristani'nin el-Milel ve'n-Nihal Adlı Eserinde Dinler Tarihine Dair Kullandığı Metodlar", *Milel ve Nihal dergisi*, V/1, (2008), s. 40.

Belirttiğimiz gibi metot ve muhteva itibariyle Bağdadi'nin eserine yakın olan bu çalışmanın muhtelif baskıları mevcuttur.

2.14. Fahreddin er-Razi (ö.606/1209): İtikadatu Fırakı'l-Müslimin ve'l-Müşrikin

Fahreddin er-Razi, İslami ilimlere ve Doğu İslam dünyasında felsefeye yeni bir yön vermiştir. Kelam ve felsefe başta olmak üzere klasik dönemin dini ve felsefi ilimlerinin hemen hepsinde yazdığı eserler sebebiyle, müteahhirin dönemde külli disiplinlerin birleşim ve ayırım noktalarının kavranmasında Razi'nin müstesna bir yeri vardır. Genellikle akaidde Eşari, fıkhıta Şafii mezhebine bağlı olmakla birlikte bazı konularda mezhebine muhalefet edip Mutezili görüşleri benimsemiştir. İbn Hacer tarafından Şia'ya mensup bir alim olarak gösterilmesi isabetli değildir. Zira onun Şii ve Batını görüşleri şiddetle eleştirdiği bilinmektedir (Altaş, 2013b: s. 41; Yavuz, 1995b: 12: 90).

Razi, İtikadu Fırak adlı eserinde, belli başlı İslami fırkalarla Yahudilik, Hristiyanlık, Mecusilik, Senevilik, Sabilik gibi İslam dışı din ve mezheplere dair bilgi vermektedir. İki kasımdan oluşan eserin ilk bölümünde İslam fırkalarını ele almıştır. Bu bölüm Mutezile, Havaric, Rafiziler, Müşebbihe, Kerramiyye, Cebriyye, Mürcie, Sufiye ile İslam'a nispet edilen fırkalar ve son olarak da İslam'dan kesin olarak çıkmış fırkalar şeklinde on fasıldan oluşmaktadır. Eserin ikinci bölümünde ise, Yahudilik, Hristiyanlık, Mecusilik, Senevilik, Sabilik ve felasife ele alınmıştır.¹⁹

Mezheplerin görüşlerini sadece nakletmesi ve Sufiye'yi müstakil bir itikadi fırka (Râzî, 2009a: s. 261-263)²⁰ olarak zikretmesi eserin orijinal yönünü oluşturmaktadır.²¹ Bizce bu ikinci orijinal tarafı yani Sufiye'den müstakil bir itikadi fırka olarak bahsetmesi, isabetli olmuştur. Zira İslam düşünce tarihinde tasavvuf erbabı da öteki fırkalarda olduğu gibi kendilerine özgü bir ekol oluşturmalarına; bu ekolün ortaya çıktığı bir ortamı ve sebepleri, temsilcileri, dönemleri, ilkeleri, ihtilaf ve muhalifleriyle polemikleri ve kaynakları²² bulunmasına ve üstelik tarihi süreçteki yatay ve dikey en kalabalık kitleyi oluşturmalarına rağmen F. Razi, bunu fark ederek eserine ayrı bir

¹⁹ “Son zamanlara kadar Fahreddin er-Râzî'nin firak ilmüne dair tek eserinin İ'tikâdâtü firakı'l-müslimîn ve'l-müşrikîn olduğu zannedilirdi. Ancak 2004 yılında er-Riyâzü'l-mûnika'nın neşriyle eserin Râzî'nin firak türündeki bir başka eseri olduğu öğrenilmiş oldu. Üstelik İ'tikâdât'ın müstakil bir eser olmayıp Râzî'nin hayatından ve eserlerinden bahseden birçok kaynakta ismi geçen Tahsilü'l-hak adlı eserinin ikinci bölümü olduğu da yazma ve matbu neşirlerle ortaya çıktı.” Kadir Gömbeyaz, “Bir Fırak Müellifi Olarak Fahreddin er-Râzî”, *İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî*, (İstanbul: İSAM Yayınları, 2013), s. 349-350. Eşref Altaş ise şöyle diyor: (Tahsilü'l-hak ve makaletü'l-halk/ Risale-i Usul-i akaid/İtikadatu firakı'l-müslimin ve'l-müşrikin): Eserin girişinden anlaşıldığına göre Razi, bir vezir ya da alimin kendisinden kelam ve fıkhı ilmiyle ilgili muhtasar bir eser yazması ricası üzerine bu eseri telif etmiştir. Bkz. “Fahreddin er-Râzî'nin Eserlerinin Kronolojisi”, *İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî*, Editör: Ömer Türker- Osman Demir, 1. Basım, (İstanbul: İSAM Yayınları, 2013), s. 117-118.

²⁰ F. Sancar'a göre: İtikâdât'ı muhteva açısından farklı kılan ve kendi türündeki diğer eserlerden ayıran en belirgin özelliklerden biri, sûfilere için bir bölümün ayrılmış olmasıdır. Bilgi teorilerindeki ve varlık anlayışlarındaki temel farklılıklara rağmen İslami disiplinlerde eser veren müellifler sûfilere müstakil bir fırka olarak değerlendirmemiştir. Müellif, sûfilere ayırdığı bölümde, sûfi fırkalar hakkında son derece yumuşak bir dil kullanır ve onlardan bir grubu insanlık içerisindeki en hayırlı topluluk olarak tavsif eder. Râzî'nin, eserini mümkün olduğu kadar tarafsız gözle kaleme almaya gayret ettiğini, kendinden önceki birçok yazarın, özellikle de Bağdâdî'nin yaptığı gibi görüşlerini diğer fırkaları red mahiyetinde serdetmediği anlaşılmaktadır. Bkz. “İtikadatu Firakı'l-Muslimin ve'l-Müşrikin ve el-Milel ve'n-Nihal Literatüründeki Yeri”, *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, cilt: VII, sayı: 1, (2009), s. 137-138, 141-142, 145.

²¹ Bu arada mezhepler tarihi hakkında bilinen en erken (485/1092) Farsça bir makâlât telif eden ve Sünni olduğu düşünülen Ebu'l-Meâlî'nin “73 fırka” rivayetine dayanan Beyânu'l-Edyân'ı da, geleneksel sınıflandırmanın dışına çıkararak “Sufilik”i temel fırkalardan biri olarak saymıştır. bkz. Doğan Kaplan, “Farsça Yazılmış İlk Makalat Eseri: Beyânu'l-Edyân der Şerh-i Edyân ve Mezâhib-i Câhilî ve İslâmî”, *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, cilt: VI, sayı: 1, (2013), s. 49, 52, 57 62. Gazneliler döneminde Horasan bölgesinde yaşayan Ebu'l-Meâlî hakkında bkz. Mehmet Aydın, “Beyânu'l-Edyân”, *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6: 33.

²² Günümüzde de yaşamaya devam eden bu çevrenin kaynaklarına ilişkin tespitler için bkz. Süleyman Uludağ, “Osmanlı Dönemi Tasavvuf Tarihinin Temel Kaynakları”, *Bursa'da Düünden Bugüne Tasavvuf Kültürü*. cilt: II, (Bursa: Kültür Sanat Ve Turizm Vakfı Yayınları, 2003), s. 23-24.

fırka diye not etmiş ise de ondan önce ve (günümüzde yazılan mezhepler tarihi eserleri de dahil) sonra da hemen kimse müstakil bir fırka olarak sufiyye'den bahsetmemiştir.

Kadir Gömbeyaz'ın tespitiyle: “Râzî'nin fırkaların görüşlerini aktarma ve haklarında herhangi bir yorum yapmama şeklinde tarafsız görünen tutumunun pek de masum olmadığını belirtmek gerekir. Zira özellikle fırkaları çoğu zaman tek bir görüşleri ile tanıttığı Tahsîlü'l-hak/İ'tikâdât adlı eserinde fırkalara nispet ettiği görüşlerin kimi zaman bağlamıyla tam bir şekilde aktarılmadığı için yanlış anlaşılmaya müsait ve kışkırtıcı mahiyette olduğu gözden kaçmamaktadır.” (Gömbeyaz, 2013: s. 366).

İslam fırkalarını, Sufiyye dahil on bölümde ele alan müellif, onları ve tali gruplarını, en bariz özellikleriyle, çok kısa biçimde ortaya koyup açıklamaktadır. Eserde geçen tali gruplar genel olarak uyulan 73 sayısından çok daha fazladır. Bu kısa çalışma Ali Sami en-Neşşar (1917-1980) tarafından neşredilmiştir (Öz, 2011: s. 36-39).

3. Mezhepler tarihi kaynaklarının mahiyet ve özellikleri

Mezhepler Tarihinin günümüze ulaşan kaynaklarının müellifleri kendi zamanlarına kadar ortaya çıkan mezhep veya fırkaları, tespit ettikleri usul veya metoda uygun biçimde yazıp ortaya koymuşlardır. Şüphesiz bir fırka yahut gruplaşma, hiçbir sebep yokken ortaya çıkmamıştır. Zira bir bölünme ve gruplaşmanın ortaya çıkması için dini, sosyal, siyasi, iktisadi vs. birçok sebebe ihtiyaç vardır. Ne var ki mezhepler tarihi kaynaklarını oluşturan makale, fırka, mezhep, milel ve nihâl literatürü genellikle, fırkaların doğuşunu, ortaya çıktığı günün şartlarını ele alarak, sebep-sonuç ilişkileri bağlamında incelemiş değildir. Halbuki konuyu hakkıyla kavrayabilmek açısından, fırkaların ortaya çıkış dönemini, liderlerini, ortaya çıkışına tesir eden amilleri, devamını, sonraki temsilcilerini, etkilediği çevreleri ve en nihayet devam ediyorsa bugünkü durumunu, ortadan kaybolmuşsa bunun sebeplerini bilmek gerekmektedir. Zira bir devir ve hususiyetleri iyi bilinmeden, o devirde ortaya çıkan cereyanların bilinip anlaşılması ve değerlendirilmesi mümkün olamamaktadır.

Bu itibarla bugünün mezhepler tarihçisi, tarihin bütün bölümlerinden faydalanmak ve onların verilerini kullanmak durumundadır. Ancak böylece, ilgilenilen dönemin özelliklerini ortaya koyarak, o dönemde ortaya çıkan cereyanların sebeplerini ve mahiyetini makul bir şekilde açıklamak mümkün olacaktır. Binaenaleyh belirtilen hususların bilinebilmesi için diğer tarihi kaynaklara müracaat gereklidir. Gruplaşma diğer bir isimle zümreleşme hareketlerinin ortaya çıktığı devrelerin karakteristiğini öğrenmek konusunda, müracaat edilecek kaynakların başında, umumi tarihler, belde tarihleri, fetih tarihleri ve coğrafî kaynaklar gelmektedir. Ayrıca, zümreleşmeyi ortaya koyan kişilerle ilgili teracim, tabakat ve ensab kitapları gibi biyografik eserlere de ihtiyaç vardır.

Son dönemlerde Mezhepler Tarihi'ne dair yazılan eserlerde, konunun genellikle üçlü bir sınıflandırmayla itikadi, siyasi ve fihhi mezhepler olarak ele alındığı görülmektedir. Bu ayrım aslında, birbirinden kesin olarak ayrılmış düşünce sistemleri ve grupları ifade eden bir tasnif olmayıp, daha çok pedagojik maksatla yapılan bir tasniftir (Bkz. Üzüm, 2004: 29: 527-531). Zira itikadi, siyasi ve fihhi mezheplerin hepsinin, birbiriyle ilgi ve alakası bulunmaktadır. Bunların aralarına kesin hatlar koymak suretiyle, filan mezhep siyasi, ötekisi ise itikadi mezheptir gibi bir sınıflandırmaya gitmek pek de mümkün gözükmemektedir.

Durum böyle olmakla beraber biz de bu bölümde söz konusu pedagojik tasnif sistemini baz alacak ve sadece itikadi ve siyasi boyutu olan mezhep kategorileri üzerinde duracak, bu bağlamda ele alındığı farz edilen eser ve müelliflere dair tespit ve değerlendirmelerde bulunmaya çalışacağız. Bu anlamda çalışmamızda konu ettiğimiz klasik kaynakları, müelliflerinin kendi beyanlarıyla mensup oldukları bilinen veya mensup olduğu düşünülen itikadi ve siyasi niteliği daha önde gözüken ekoller bağlamında bir tasnife tabi tutmak istiyoruz.

3.1. Mutezili mezhepler tarihi kaynak geleneği

Mutezile ekolüne mensup alimlerin kaleme aldığı makâlât türü eserlerin birçoğu günümüze ulaşmamış olsa da, makâlât geleneğinin ilk örneklerini bu ekole mensup müelliflerin verdiği şüphe yoktur. Mutezili müelliflerin yazdığı makâlâtların tarihini, firkanın kurucusu Vasıl b. Ata'ya (ö.131/748) kadar geriye götürmek mümkün ise de, Mutezili makâlât geleneğinin elimize ulaşan eserleri arasında şunlar zikredilebilir:

Naşi el-Ekber (ö.293/906), Mesailul-İmame ve Kitabul-Evsat fi'l-Makâlât, (nşr. Joseph Van Ess, Beyrut 1971).

Ebu'l-Hüseyn Abdurrahim b. Muhammed el-Mutezili Hayyat, (ö.300/912), Kitabu'l-İntisar ver-Red ala Ravendi (Kahire 1925).

Ebu'l-Kasım el-Kabi el-Belhi'nin (ö.319/931) (Babu) Zikru'l-Mutezile min Makâlâtül-İslamiyye (nşr . Fuad Seyyid, Tunus 1986).

Kadi Abdulcabbar (ö.415/1020) Fadlu'l-İtizal ve Tabakatu'l-Mutezilesi (nşr. Fuad Seyyid, Tunus 1972).

Mutezili yazım geleneği, Hayyat ve Kabi'yle zirveye ulaşmış, ancak Mutezile'nin mahkum edilmesi ve tarih sahnesinden çekilmesinden sonra bu gelenek daha ziyade Zeydilik içinde devam etmiştir. Mutezili gelenekle ilgili en önemli eser Ebu'l-Kasım el-Kabi'nin eseridir (Koloğlu, 2003: s. 203-211, 250-251).

3.2. Şii mezhepler tarihi kaynak geleneği

Şii makâlât geleneği, başlangıçta sadece Şii çevrelerle ilgilendi ve imametle ilgili fikirlerin tespitine çalıştı. Şii müellifler, bu anlayış içinden çıktığını iddia eden aşırı fikir ve grupları tespit etmeye çalışmanın yanında her imamın ölümünden sonra taraftarları arasında zuhur eden fırkalaşma hareketlerine (Aydın, 2016/3: s. 23-26, 45-46) de yer vermeye çalıştılar. Bu gelenek daha sonra belli ölçüde Şia'nın dışına açılmaya ve Şii olmayan fırkalar hakkında da bilgi vermeye başladı.

Biyografik kaynakların verdiği bilgilere göre, Ebu Cafer Muhammed b Numan el-Beceli el-Ahvel'in (ö.160/777) Kitabu'l-Makâlât isimli eseri, Şii gelenekte bilinen ilk makâlât eseridir.²³ Şehristani'nin bildirdiğine göre, günümüze ulaşamayan bu eserde Ebu Cafer, İslami fırkaları dört ana gruba ayırmış ve bunlardan sadece Şia'nın cennete gireceğini bildirmiştir. Buna göre Ebu Cafer'in 73 fırka rivayetini dikkate aldığı anlaşılmaktadır.

Şii müelliflerce yazılmış olup da, Şii fırkalarla ilgili eserler içerisinde günümüze ulaşması ve erken döneme ait olması hasebiyle makâlât araştırmalarında önem arz eden iki eser vardır. Bunlar; el-Hasan b. Musa en-Nevbahti'nin Fıraku's-Şia'sı ile Sa'd b. Abdullah el-Eşari el-Kummi'nin el-Makâlât ve'l-Fırak adlı eseridir. İmamiyye akaidine dair önemli bilgiler içermelerinin yanında, İmamiyye'yi, Mutezile ve diğer Şii fırkalarla, özellikle de Zeydiyye ile karşılaştırmaları bakımından büyük önem arz etmektedirler. Şiilik konusunda çalışanların müstağni kalamayacakları bir diğer eser de Şeyh Müfid'in (ö.413/1022) Evailü'l-Makâlât fi'l-Mezahib ve'l-Muhtarat adlı kitabıdır (İlhan, 2006: 31: 502-503).²⁴

²³ Ebu Cafer Muhammed b. Numan el-Beceli el-Ahvel (ö.160/777), Şii-İmami geleneğe mensup olup kendi kaynaklarında "Mü'minu't-Tak", Sünni kaynaklarda ise "Şeytanu't-Tak" ismiyle meşhur olmuştur. Hakkında geniş bilgi için bkz. Halil İbrahim Bulut, "İlk Şii Kelamcılardan Ebû Ca'fer el- Ahvel (Şeytânü't-Tâk) ve Ona Atfedilen Görüşler", *İstanbul Ü. İlahiyat F. Dergisi*, sayı: 17, (2008), s. 73-77; Halil İbrahim Bulut, "Şeytânüttâk", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39: 104.

²⁴ Şeyh Müfid, Bağdat Mutezilesi ile geleneksel İmami düşüncenin sentezi neticesinde oluşturduğu kelim metodunu sayesinde, bir taraftan Şii-Usuli düşüncesinin oluşmasına zemin hazırlarken diğer taraftan da hadis merkezli geleneksel Kum ekolünün zayıflamasının yolunu açmıştır. Evailü'l-makâlât adlı eserinde bu akli tutumunu devam

Şii makâlât geleneği sadece İmami alimlerin yazdıklarından ibaret değildir. Zeydiyye ve İsmailiyye mensuplarının da bu sahada teliflerinin olduğunu belirtmek gerekir. Nitekim Zeydi makâlât yazarlarının (Bkz. Ümit, 2018: s. 93-154) en fazla tanınanlarından birisi, Neşvanu'l-Himyeri'dir (ö.573/1178). Onun el-Huru'l-İyn adını verdiği makâlât türüne dahil edilebilecek bir eseri vardır. Bu eserde o, kadim Araplar eski Hint, Yunan, İran, din, inanç, mezhep ve fırkalara, itikadi ve felsefi akımlara, edebiyat, fıkıh gibi konulara yer vermiştir (Bkz. Ekva, 2007: s. 33: 25-26). Eseri önemli kılan bir unsur da, Kabi'nin Makâlât'ından yaptığı alıntılardır. İslami fırkaları, Mutezile, Murcie, Şia, Havaric, Haşviyye ve el-Amme olarak -tıpkı Kabi'nin Makâlât'ında yaptığı gibi- altıya ayırmıştır. Ayrıca mezheplerin yayıldığı bölgeleri ve bu yayılmanın hangi kişiler vasıtasıyla gerçekleştiği gibi bilgileri vermesi yönüyle de önemlidir.

Zeydi geleneğin diğer önemli temsilcisi olan ve yaşadığı dönemde Yemen'deki Zeydilerin imamı kabul edilen ve Mehdi li Dinillah unvanıyla anılan meşhur Zeydi alim Ahmed b. Yahya İbnü'l-Murtaza (ö.840/1437)'dir (Bkz. Öz, 2000: 21: 141-142). Onun telif ettiği Kitabu'l-Milel ve'n-Nihal ile yine bu eserin müellifi tarafından yapılmış şerhi el-Münnye ve'l-Emel fi Şerhi'l-Milel ve'n-Nihal adlı eserleri makâlât sahasında önemli Zeydi kaynaklardır. Müellif, Kabi'nin Makâlât'ından faydalanmıştır. Aslında bu şaşılacak bir durum değildir. Zira Mutezile ekolü hicri V. asırdan itibaren varlığını büyük oranda Zeydiyye içinde devam ettirmiştir. Ayrıca 73 fırka hadisini kabul ederek fırkaların sayısını 73'e tamamlamış ve kurtuluşa eren fırkayı Zeydiyye olarak belirtmiştir. İbnü'l-Murtaza, eserini İslam dışı din ve mezhepler, İslam fırkaları ve son olarak Mutezle'nin tabakaları şeklinde üç ana bölümde telif etmiştir.

İsmailiye makâlât geleneğinden²⁵ söz edildiğinde akla ilkin Ebu Hatim Ahmed b. Hamdan er-Razi (ö.322/933) gelir. O, İsmailiyye fırkasının, itikadi ve siyasi görüşlerini sistemleştiren en önemli daisi olup sahamızla alakalı olarak kaleme aldığı eserinin adı Kitabu'z-Zine'dir. Bu eserin en önemli özelliği, 400 civarında terimin Arap şiirinden istişhad yapılmak suretiyle açıklanmasıdır. Ehva, mezhep, fırka, bidat, sünnet gibi kelimelerle fırkaların isimlerinin kaynağı ve semantik analizleri açısından çok önemli bir kaynaktır.²⁶

3.3. Harici mezhepler tarihi kaynak geleneği

Haricilerle ilgili kitap telifine İslam tarihinin erken dönemlerinden itibaren başlanmış, bu çerçevede değişik eserler yazılmıştır. Ne var ki, bu eserlerin çoğu bize ulaşmamıştır. Bunlara örnek olarak Haricilerin önemli kollarından biri olan Necedat'ın lideri Necde b. Amir'in (ö.69/688) makalesi gösterilebilir. Yine Haricilerin meşhur kalamcılarında biri olan Yeman b. Rabab'in (ö.180/795) pek çok eserinin yanında Kitabu'l-Makâlât adıyla bir eserinin olduğu, fakat bu önemli eserin bize ulaşmadığı bilinmektedir (Kahveci, 2005: s. 178). Günümüze ulaşan ilk dönem Harici makâlât eserleri arasında Salim b. Zekvan'ın (I/VII. yüzyılın sonları) es-Siresi, İbn Sellam el-İbadi'nin (ö.273/886) Kitab fihi Bedu'l-İslam ve Şeraiu'd-Din isimli eseri ile Kalhati'nin (IV/X. yüzyıl) el-Keşf ve'l-Beyan'ı örnek olarak gösterilebilir. Bu eserler, bizzat Harici müellifler tarafından yazılmış oldukları için oldukça büyük öneme sahiptirler.

3.4. Eşari mezhepler tarihi kaynak geleneği

Eşari Makâlât geleneğinde birbirinden farklı üslup, tasnif ve içerikte eserler bulunmaktadır. Bu gelenek Eşari'yle başladıysa da asıl hüviyetini Abdulkahir el-Bağdadi ve Şehristani ile

ettirmiş ve kendine ait kelami görüşleri detaylı bir şekilde ortaya koymuştur. Bkz. Habib Kartaloğlu, "Evâilü'l-Makâlât Adlı Eseri Bağlamında Şeyh Müfid'in İmamet Anlayışı", *Sakarya Ü. İlahiyat F. Dergisi*, cilt: XVII, sayı: 31, (2015), s. 45-47, 56-57.

²⁵ Ali Avcu, şu iki eserden bahsetmektedir: 1. Ebu Ha tim er-Razi'nin Kitabu'z-Zine (s.174-181), 2. Babu's-Şeytan min Kitabı'ş-Şecere (s.181-187). bkz. "İsmailiyye Ekolünün Mezhepler Tarihi Kaynakları", Editör: H. İ. Bulut, *Mezheplere Göre Klasik Kaynaklar ve Özellikleri*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018), s. 174-187.

²⁶ Ebu Hatim ve eseri için bkz. Yusuf Şevki Yavuz, "Ebû Hâtim er-Râzî, Ahmed b. Hamdân", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10: 148-149.

kazanmıştır. Eşari ekolün mezhepler tarihi kaynak kategorisinde kayda değer ehemmiyeti bulunan üç eser bulunmaktadır.²⁷

a) Eşari, Makâlâti-İslamiyyin

b) Abdulkahir el-Bağdadi, el-Fark Beyne'l-Firak

c) Sehristani, el-Milel ve'n-Nihal (Bkz. Aydın, 2008: s. 60-91; Gömbeyaz, 2009: s. 271-274).

3.5. Maturidi mezhepler tarihi kaynak geleneği

Eşari makâlât geleneğine ait eserlerden yapısal olarak farklı olan Hanefi-Maturidi geleneğine ait bütün eserlerde mezhepler 73 fırka esasına göre tasnif edilmiştir. Fakat bu eserler de müellifler diğer eserlerde gördüğümüzden farklı bir yol izleyerek 73 sayısına ulaşırlar. Hanefi makâlât yazarlarına göre İslam mezhepleri 6 ana fırkaya, bunlardan her birisi de kendi içinde 12 alt gruba ayrılmakta ve böylece (6x12-72+1-73) sayısına ulaşılmaktadır. Söz konusu altı ana fırka ise Haruriyye, Rafiziyye, Kaderiyye, Cebriyye, Cehmiyye ve Mürcie'den oluşmaktadır. Bu geleneğe ait eserlerin ayırt edici vasıflarından birisi mezheplerin isimlendirilmesi hususunda görülür. Eserlerde mezheplere isim verilirken isimlerin sonuna nispet eki getirilir. Rafıza yerine Rafiziyye, Mutezile yerine Muteziliyye isimleri kullanılır (Lewinstein, 2003: s. 103, 121-152; Tan, 2009: s. 182-184). Bu gelenek mensupları, fırkaların görüşlerini verirken diğerlerinden farklı olarak ferdi aşırılıklardan değil de, genelde soyut akidelerden bahsederler. Çok nadiren ameli konular, iman konusu gibi ele alınıp işlenmiştir. Netice olarak Hanefi- Maturidi makâlât geleneğine ait eserlerin 73 fırka rivayetine göre tasnif edildikleri (6x12+1-73), mezheplerin altı ana gruba ayıldığı ve bunlardan sadece cemaatin fırka-i naciye olduğu kabul edilmektedir. Geleneğe ait önemli eserler arasında; Ebu Muti Mekhul en-Nesefi'nin (ö.318/930), Kitabü'r-Redd ale'l-Ehva, müellifi belli olmayan Beyanu Güruhi Ehl-i Dalale ve Makâlâtihim, Osman el-Hanefi el-İraki'nin (İraki Hanefi, 1961)²⁸ el-Firaku'l-Muferika Beyne Eh-li'z-Zeyğ ve'z-Zendeka,²⁹ Muhammed Tahir el-Gazzali'nin Marifetu'l-Mezahib, Kemalpaşazade'nin Risale fi Beyan-i firakı'd-dalle³⁰ gibi eserlerini saymamız mümkündür (Bkz. Gömbeyaz, 2018b: s. 341-348).

3.6. Zahiri mezhepler tarihi kaynak geleneği

Ebu Muhammed Ali b. Ahmed b. Said b. Hazm el-Endelusi el-Kurtubi (ö.456/1064), Zahiri mezhebinin en büyük temsilcisidir. Kurtuba'da, varlıklı bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Babasının vezirlik vazifesinde bulunması sebebiyle ilköğrenimini saray hocalarından almış, bilahare devrinin önemli alimlerinden ilim tahsil etmiştir. İbn Hazm, usulcü, fakih,

²⁷ Kadir Gömbeyaz, şu eserlerden bahsetmektedir: 1. Ebü'l-Hasan el-Eş'ari, Makâlâtu'l-İslamiyyin ve'htilafu'l-musallin (s.323-327), 2. Abdülkahir el-Bağdadi, a. el-Milel ve'n-nihal, b. el-Fark beyne'l-firak (s.327-329), 3. Ebü'l-Muzaffer el-İsferayini, et-Tebzir fi'd-din ve'temyizü'l-firkati'n-naciye ani'l-firakı'l-halikin (s.329), 4. Ebü'l-Feth eş-Şehristani, el-Milel ve'n-nihal (s.330-331), 5. Seyfüddin el-Amidi (ö.631/1233), Ebkaru'l-efkar (s.331-332), 6. İbn Ebi'd-Demm (ö.642/1244), el-Firaku'l-İslamiyye (s.332-333), 7. Fahreddin er-Razi, a. Tahsilu'l-hakk/İtikadat b. er-Riyazu'l-munika (s.333-335). Bkz. "Eş'ari Mezhepler Tarihi Kaynakları", Editör: H. İ. Bulut. *Mezheplere Göre Klasik Kaynaklar ve Özellikleri*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018a), s. 323-335.

²⁸ Y. Kutluay tahkik ettiği bu eserin girişinde şu tespitleri yapmaktadır: Eserin muhtevassından, hicri altıncı yüzyıldan muahhar olduğu meydana çıkıyorsa da kesin bir tarih ve yüzyıl zikretmemize yetecek malzemeye sahip bulunmamaktayız. Milel ve Nihal kitabı yazan müelliflerin çoğu, bildiği gibi, *ümmetim 72 veya 73 fırkaya ayrılacaktır* mealindeki malum hadisten hareket etmekte, fırkaları bu sayıya uygun düşecek tarzda taksim ederek anlatmaya, girişmektedirler: Bunlar, Sapık Fırkalar'ı anlattıktan sonra sözü Naciye Fırkası'na yani Ehli Sünnet ve'l-Cemaat'a getirirler. Bunun en tipik misali Şehristani'nin el-Milel ve'n-Nihal'idir. Müellifimizin eseri bu milel ve nihal kitaplarından birkaç noktada farklılık göstermektedir. Eser, bilhassa fırkaların ileri sürdükleri veya dayandıkları delilleri zikretmesi bakımından, bu sahada orijinal bir yer işgal etmektedir. Ayrıca bkz. Şehristani, 2011: s. 26-27, 90-99.

²⁹ Adı geçen bu risalenin (Avni İlhan'ın tespitiyle) "bozuk bir özetinden ibaret" olan Tuhfetü'l-Müsterşidin risalesinin tercümesi için bkz. A. İlhan, "Birgili Mehmet Efendi ve Mezhepler Tarihi İle İlgili Risalesi", *Dokuz Eylül Ü. İlahiyat F. Dergisi*, sayı: 6, (1989), s. 174.

³⁰ Eser için bkz. Tan, 2009: s. 184-190. Risalenin tercümesi için: s. 190-202.

muhaddis, tarihçi, edip ve sair olarak ün yapmış ve söz konusu sahalarda pek çok eser telif etmiştir (Bkz. Apaydın, 1999: 20: 39-52). Konumuz açısından onun en önemli eseri el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehva ve'n-Nihal'dir (Gürbüzer, 1999: 20: 56-57).

4. Klasik islam mezhepleri kaynaklarının genel özellikleri

Mezhepler Tarihinin temel kaynaklarını yukarıda zikredilen eserlerle sınırlandırmak elbette mümkün değildir. Burada sadece söz konusu kaynakların meşhur ve mütedavel olanları tanıtılmaya çalışılmıştır. Bu eserlerin her birinin kendine özgü bazı farklılıkları olmakla birlikte genel özellikleri hakkında şunları belirtmek mümkündür:

Yazılış Gayeleri: Söz konusu eserlerin yazılış gayeleri farklılık göstermektedir:

a. Makâlât eserlerinin önemli bir kısmı, müellifin mensup olduğu fırkanın haklılığını ve üstünlüğünü savunmak, bunun yanında diğer firkaların hatalı olduğunu göstermek ve görüşlerini reddetmek amacıyla yazılmıştır. Bazı müellifler bu hedeflerini eserin giriş kısmında açıkça ifade etmiştir. Nitekim Ebu Muti en-Nesefi'nin er-Red ale'l-Ehva ve'l-Bida'ı, Malati'nin et-Tenbih ve'r-Redd ala Ehli'l-Ehva ve'l-Bida'ı, Bağdadi'nin el-Fark Beyne'l-Fırak'ı, İsfarayini'nin et-Tebzir fi'd-Din'i burada örnek olarak gösterilebilir. Söz konusu müellifler kendi mezheplerinin üstünlüğünü ispatlamanın yanında, 73 fırka hadisi diye tanınan meşhur rivayeti haklı çıkarma ve ispat etme gibi bir hedef de gütmüşlerdir. Zira bu hadise göre İslam ümmeti içerisinde kurtuluşa erecek ve cennete girecek tek bir fırka bulunmaktadır ki, bu da müellifin mensubu olduğu kendi mezhebidir. Müellif de, fırka-i naciye'nin, mensubu olduğu bu mezhep olduğunu göstermek gibi bir amaç güder.³¹

b. Bazı makâlât türü eserlerde muhalifleri reddetme gibi bir amaç güdülmeksizin firkalara dair mevcut bilgileri toplamak amaç edinildiğinden tasvirî bir anlatım ve genelde objektif bir üslup tercih edilmiştir. Eşari'nin Makâlât'ı ve belli oranda Şehristani'nin Milel'i bunun en güzel örneğidir. Onlar, İslam düşüncesi içinde ortaya çıkan gruplar hakkında olabildiğince tarafsız şekilde bilgi vermeyi amaçlamışlardır. Maksatları birilerini kötülemek, dışlamak ya da cehenneme göndermek değildir.

Muhtevaları: Klasik mezhepler tarihi kaynakları, öncelikle İslam ümmeti içerisinde ortaya çıkan itikadi algı (bkz. Yar, 2001: s. 290-296; Yar, 2003: s. 57-58) ve oluşumları konu edinir. Müellifin firkalar hakkındaki temel ilgisi onların çeşitli kelami konulardaki görüşleridir. Fırkanın ortaya çıkışının siyasi, sosyal, kültürel, ekonomik vs. sebepleri gibi hususlar ise ne yazık ki müellifin ilgisi dışındadır. Bunun bir sebebi, makâlât yazarları aynı zamanda kalamcılardır. Bu nedenle öncelikli olan firkaların kelami tartışmalardaki duruşları ve müellifin düşünce dünyasına göre doğru ya da yanlış oluşlarıdır. İhtilaf konularıyla ilgili olarak ayet, hadis, sahabe ve tabiin sözlerini naklettikleri de pek görülmez. Oysa yazarların bir kısmı, firkaların görüşlerini esas almakla birlikte, onlar hakkında başka bilgiler de vermektedir. Mesela, birtakım eserlerde bazı firkaların müntesiplerinin çoğunlukta olduğu bölgeler, müntesiplerinden eser yazanların isimleri ve literatürleri hakkında da bilgiler verilmiştir. Öte yandan bazı eserler sadece İslami firkaları zikretmeyip, ayrıca diğer dinler, mezhepler ve fikri akımlar hakkında da bilgi verirler. Bu tür eserler, Müslümanların geniş coğrafyalara hakim oldukları dönemlerde kaleme alındıklarından oralarda yaşayan dinler ve mezhepleri tanıma amacı taşımaktadır. Bu itibarla eseri yazan müellifin, bir tarihi gerçekliği anlattığı ve dolayısıyla bu gerçekliğin ortaya çıkma atmosferini ve backgroundunu dikkate alarak söz konusu ettiği fırkanın ortaya çıkışının siyasi, sosyal, kültürel, ekonomik vs. sebeplerini de görmesi gerekirdi.

Zira mezheplerin çıktıkları, yayıldıkları çağlardaki toplumun siyasi ve kültürel durumu, mezhepler tarihçisinin göz önünde bulundurmaya mecbur olduğu hususlardır. Mezhepler içtimai, kültürel, tarihi, iktisadi ve coğrafi çevreden ayrı düşünülemez (krş. Yar, 2006a: s. 87-89). Bu sebeple

³¹ Mehmet Ali Büyükkara, "Bir Bilim Dalı Olarak İslâm Mezhepleri Tarihi ile İlgili Metodolojik Problemler" başlıklı makalesinde çalışmamızın da esas konusu olan "mezheplerin klasik kaynakları"yla alakalı önemli yöntemsel tespitlerde bulunmaktadır. Bkz. *İslâmî İlimlerde Metodoloji: Usûl Mes'elesi 1*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005): s. 442, 445, 450-452, 458-462, 468, 472, 477, 480.

inceleme konusu olan mezhebin doğduğu ve yayıldığı coğrafya, tabii şartlar, kültür ve siyasi olayları anlatan umumi tarihler de mezhepler tarihçisinin önemle üzerinde durması gereken kaynaklardır.

Üslupları: Söz konusu eserlerin üsluplarını genellikle yazılış amaçları belirler. Müellif, kendi fırkasının üstünlüğünü kabul edip diğer fırkaların sapıttıklarını ve haktan ne kadar uzak olduklarını göstermek ve onları reddetmek amacıyla eserini telif etmiş ise üslubunun gayet tarafgir, eleştirel ve sert olduğunu tahmin etmek güç değildir. Zira söz konusu müellif, daha işin başında diğer fırkaları sapkın kabul ettiğinden onları kötülemek, hatta din dışı ilan etmekte bir beis görmemiştir. Böyle bir müellif, çoğu defa muhaliflerin görüşlerini aktarırken bir kısım ilaveler veya eksiltmeler yapmaktan, onların görüşlerini çarpıtmaktan kendisini alamayabilmektedir. Bu sebeple ilgili kaynaklar okunurken verilen bilgiler mutlaka çapraz okumalarla teyit edilmelidir (Bkz. Onat, ve Kutlu, 2012: s. 29-31, 46, 49-48).

Bütün sosyal bilimler için önemli bir sorun olan objektiflik, Mezhepler Tarihi metodunun ele alındığı neredeyse bütün eserlerde konu edildiği üzere, bu ilim dalı için de eskiden beri ele alınan gelen meselelerden biridir. İslam Mezheplerinin ortak tarihi anlamlandırma ve yorumlamalarında mezhep mensubiyeti, tarafsızlık ve objektifliği etkileyen bir unsur olmuştur.³² Mezhepler tarihi yazıcılığında "muhalifin nakilciliği" etkisiyle tarafgirlik, belki zaten beklenen bir durum olarak karşımıza çıksa da; görüşlere ötekinin maksadını aşan anlamlar yükleyerek ifadelendirme, genellemelerde bulunma ve görmezden gelme gibi çarpıtma örnekleri de var olagelmıştır. Hatta gerçek dışı isnat ve kurgulamaların çeşitli eserlerde sorun oluşturduğu da bilinmektedir.

Mezhepler Tarihi kaynakları dendiği zaman ilk akla gelen, bu temel klasiklerin objektifliği meselesidir. Bu husus, söz konusu kaynakların sonraki dönemlerde fırkalardan bahseden hemen bütün eserlere kaynaklık etmeleri sebebiyle oldukça önemlidir. Elbette objektiflik, tarafsız kalmak demek değildir. Zira müellif, kendi fikrini veya mensubu bulunduğu mezhebin görüşünü savunup karşı tarafı eleştirebilir. Kaldı ki fırak, milel ve nihâl türü eserlerin umumiyetle mukayese ve eleştiri amacı taşıdığı da malumdur. Hatta birçok mezhep isminin eleştiri ve soyutlama amacıyla başkaları tarafından sonradan verildiği (Yar, 2006b: s. 7) görülmektedir. İslam mezhepleri tarihi yazıcılığında önemli dayanaklardan biri olan "73 Fırka" hadisi (bkz. Özler, 1996: s. 29-39) zaten müellifleri, mezhepleri tasnifte tabii olarak "doğru-yanlış, hak-batıl" ayırımına, sevk edici olmuştur. Fakat yazarlardan en azından beklenen, tenkide tabi tuttuğu ekollerin görüşlerini mutlaka aslına uygun aktarmasıdır (Bkz. Demir, 2011: s. 17-20).

Metotları: Söz konusu eserlerin hemen tamamı mezhep ve fırkaların tarihi gelişimini göstermekten uzaktır. Oysa bu eserlerin yazarları kelamcı kimliklerinin yanı sıra burada daha ziyade *kelami görüşler tarihçisi* (mezhepler tarihçisi) durumundadırlar. Dolayısıyla bu görüşlerin arka planına inerek üzerinde ısrarla durmalıydılar (Krş. Bozkuş, 2009: s. 55). Zira mezhepler tarihini kelam ilminden ayıran en önemli özelliklerden biri, fikirlerin hangi ortamlarda ve nasıl ortaya çıktıklarını takip etmek, söz konusu fikirlerin gelişim süreçleri hakkında bilgi vermektir. Ne var ki ele aldığımız klasik kaynaklarda buna dair bilgiler oldukça azdır. Oysaki her metin belirli bir tarihsel bağlamın izlerini bünyesinde taşımakta ve çoğu kez bu bağlamın diliyle konuşmaktadır.³³

Öte taraftan eserlerde takip edilen metot ve mezheplerin ele alınış usulleri de değişiktir: a. Bazı eserlerde meseleler/konular bazında her fırka veya şahsın konu ile ilgili görüşleri açıklanmıştır. b. Bazı eserlerde ise mezhep ve fırka kurucuları ve mensupları esas alınarak önce mezhep, fırka veya

³² Mezhepler Tarihi Kaynakları yazarlarının sübjektifliği hakkında bkz. Muhammed b. Tavit et-Tancı, "İslam Mezhepleri ve Tarihi Ders Notları (1971-1972)", *İslam Düşüncesi Üzerine Makaleler*, Derl. Sönmez kutlu, (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), s. 167-68.

³³ Makâlât türü eserlerin içeriğinin oluşmasında müelliflerin mezhebi aidiyetleri çoğu kez belirleyici olabilmektedir. Bu bakımdan mezheplerle ilgili verilen bilgileri ele alırken bu hususu göz önünde tutmak gerekmektedir. Mehmet Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarilik Maturidilik İlişkisi*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013), s. 22, 39.

şahıs isimleri zikredilmiş, sonra bunların görüşleri açıklanmıştır (Bkz. Turan, 2000: s. 4-6; Fığlalı, 2017: s. XXIII).

Konularına göre tasnif, makâlât türü eserlerde pek tercih edilmemiştir. Zira ihtilaf konularının ele alınıp tartışılması, kitaba bir kelimelik eseri havası vermektedir. Oysa müellif burada kelamcılık değil mezhepler tarihçiliği yapmaktadır. Hem fırka ve kişilerin hem de ihtilaf meselelerinin esas alındığı eserlerin en önemli örneği Eşari'nin Makâlât'ıdır.

Tasnif Özellikleri: Eserlerin tertip ve tasniflerinde çeşitli farklılıklar bulunmaktadır. Bazı müellifler, fırka ve mezhepleri tarihi seyir içinde doğuş sırasına göre tasnif ederek Haricilerle başlatmış, bir kısmı ise yine aynı metotla Şia ile başlatmıştır. Bir kısım müellif, fırkaları görüşlerinin doğruluk ve yanlışlığına göre; bir kısmı, İslam'dan olmayan mezheplerden başlayarak dini olmayan felsefi veya siyasi fırkalara ve Müslüman olmayan fırkalara göre ele almış, sonra da Müslüman fırkaları anlatmıştır. Bir kısmı ise mesela Bağdadi'nin yaptığı gibi İslam'dan olan olmayan fırkalarla başlamış, sonra sapık fırkalara geçmiş, daha sonra İslam'a nispet edildiği halde İslam'dan olmayan fırkaları ve en sonunda Ehl-i Sünnet'i anlatmıştır.

Fırkaların Sayısı: Bu eserlerin hepsinde fırka ve mezheplerin sayıları farklıdır. Bir görüş ya da düşüncenin hangi şartlarda fırka ya da mezhep kabul edilebileceği hususunda mezhep tarihçileri arasında ortak bir görüş bulunmamaktadır. Bu itibarla, ilgili eserlerde ana gruplar ile onlara ait alt kolların sayıları hususunda hemen hiç ortak bir rakamdan söz edilmemektedir. Yukarıda da yer geldiğince ifade edildiği üzere bazı müellifler, "73 fırka" rivayetini sahih kabul ederek eserlerini telif etmişler ve bu sayıyı tutturabilmek için büyük gayret sarf etmiş ve fakat hiçbiri bunda başarılı olamamıştır. Zira sadece ana mezhepler esas alındığında bunların sayıları on beşi aşmamakta, alt kollar da hesaba katıldığında mezheplerin sayısı 73 rakamını çok geçmektedir. Bağdadi, İsfarayini ve Şehristani'nin eserleri böyledir. Eşari, Nevbahti, Kummi, İbn Hazm gibi bazı mezhepler tarihi yazarları ise söz konusu rivayeti dikkate almamışlardır. Dolayısıyla bu müelliflerin, mezheplerin sayısını sınırlamak ya da tutturmak gibi bir endişesi olmamıştır.

5. Sonuç

Mezhepler tarihi kaynaklarını yukarıda zikredilen eserlerle sınırlandırmak kabil değildir. Burada sadece bir mezhepler tarihi araştırmacısının mutlaka haberdar olması gereken bazı önemli klasik kaynaklar tanıtılmıştır. Mezhepler tarihinin bu klasik kaynaklarını genel özellikleriyle maddeler halinde kısaca şöyle değerlendirmek mümkündür:

1- Bu eserlerin kahir ekseriyeti mezhep ve fırkaların tarihi gelişimini göstermekten uzaktır. Bu noksanlığa muhtemelen eserlerin yazılış gayeleri sebep olmuştur. Zira Eşari ve kısmen Şehristani'nin eserleri hariç diğer bütün eserler muhaliflerin görüşlerini reddetmek için kaleme alınmıştır. Böyle de olsa müellifler, yazdıkları eserin kelam değil mezheplerin tarihine dair olduğunu göz ardı etmemeliydiler. Bu husus ciddi bir eksiklik olarak kabul edilmelidir.

2- Eserlerde takip edilen metot ve mezheplerin ele alınış usulleri farklılık arz etmektedir. Bir kısmında; ya konular esas alınarak her fırka veya şahsın konu ile ilgili görüşleri açıklanmış ya da ekolün kurucuları ve mensupları esas alınarak önce mezhep, fırka veya şahıs isimleri zikredilmiş, sonra da bunların görüşleri açıklanmıştır.

3- Eserlerin tertip ve tasniflerinde de farklılık bulunmaktadır. Bazı müellifler, mezhepleri kronolojik sıraya göre tasnif ederek Haricilerle başlatmış, bir kısmı ise yine aynı metotla Şia ile başlatmıştır. Bir kısım müellifler, fırkaları, görüşlerinin doğruluk ve yanlışlığına; bir kısmı, İslam'dan olmayan mezheplerden başlayarak dini olmayan felsefi veya siyasi fırkalara ve Müslüman olmayan fırkalara geçmiş, sonra da Müslüman fırkaları anlatmıştır. Bir kısmı da Bağdadi'nin yaptığı gibi, İslam'dan olan - olmayan fırkalarla başlamış, sonra sapık fırkalara geçmiş, daha sonra İslam'a nispet edildiği halde İslam'dan olmayan fırkaları ve en sonunda Ehl-i Sünneti anlatmıştır.

4- Bu eserlerin hepsinde fırka ve mezheplerin sayıları farklıdır. Bazı müellifler, "73 fırka" rivayetini sahih kabul ederek eserlerini telif etmiş ve bu sayıyı tutturabilmek için büyük gayretler sarf etmişlerdir. Ne var ki fırkaların sayısal bölünmüşlüklerinin keyfiyeti dolayısıyla pek çoğu bunda başarılı olamamıştır. Halbuki pek çoğu, zemin kabul ettiği bu rivayete ayak uydurabilmek adına koştığı zahmetin bir kısmını cerh-tadil (hadis usul) ilkelerini hatırlayıp esas alarak söz konusu rivayetin Hz. Peygamber'e isnadı noktasında emek harcasaydı, muhtemelen daha başka hususlarda yoğunlaşma fırsatı bulacaktı.

KAYNAKÇA

- Abdulhamid, M. M. - Çetin, M. - Ege, R. (2015). "El-Fark Beyne'l-Fırak Adlı Kitabın Mukaddimesinin İlave Dipnotlarla Tercümesi". *EKEV Dergisi*, cilt: XIX, (64): 369-377.
- Acar, H. (2003). *Ebu Muti Mekhul En-Nese'fi'nin Kita bu'r-Red Ale'l-Ahva ve'l-Bida' İsimli Eserinde Mezhepleri Tasnifi ve Mürcii Makalat Geleneği İçindeki Yeri*. Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Akçay, M. ve Bulut, H. İ. (2005). *Siyasi-İtikadi: İslam Mezhepler Tarihi (Giriş)*. İstanbul: Yeni Akademi Yayınları.
- Altaş, E. (2013a). "Fahredden er-Râzî'nin Eserlerinin Kronolojisi". (Ed. Ömer Türker- Osman Demir). *İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî*. 1. Basım, (91-164). İstanbul: İSAM Yayınları.
- Altaş, E. (2013b). "Fahredden er-Râzî'nin Hayatı, Hâmileri, İlmî ve Siyasî İlişkileri". (Ed. Ömer Türker- Osman Demir). *İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî*, 1. Basım, (41-90). İstanbul: İSAM Yayınları.
- Apaydın, H. Y. (1999). "İbn Hazm". *DİA*. (20: 39-52), İstanbul: TDV Yayınları.
- Arıkan, A. (2018). "İsnâaşeriyye'nin Temel Eserleri ve Fırak Kaynakları". (Ed. H. İ. Bulut). *Mezheplere Göre Klasik Kaynaklar ve Özellikleri*. (193-319). İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Ateş, O. (2008). "el-Milel ve'n-Nihal'in Mukaddimesi Çerçevesinde Şehristani'nin Fırka Yazıcılığının Bazı Sorunları". *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları*. cilt: I, (2): 105-130.
- Ateş, O. (2017a). "Ebû Mutî' Mekhûl en-Nese'fi'nin Kitâbu'r-Red Alâ'l Bida' ve Ehli'l-Ehvâ Adlı Eserinde İbâdiyye Değerlendirilmesi". *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt: I, (9): 22-40.
- Ateş, O. (2017b). "Muhâlif Fırak Kaynaklarında İbâdiyye". *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*. cilt: I, (7): 13-31.
- Avcu, A. (2018). "İsmâiliyye Ekolünün Mezhepler Tarihi Kaynakları". (Ed. H. İ. Bulut). *Mezheplere Göre Klasik Kaynaklar ve Özellikleri*. (163-192). İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Aydın, M. (1992). "Beyânü'l-Edyân". *DİA*. (6: 33), İstanbul: TDV Yayınları.
- Aydın, Ş. (2016/3). "Toplumsal Bölünmeyi Tetikleyen Fırkacı/Mezhepçi Algıya Karşı Kur'anî Önlemler". *Şırnak Ü. İlahiyat F. Dergisi*, cilt: VII, (15): 21-52.
- Aydın, Ş. (2017a). "Kur'ân Ayetleri Bağlamında Ayrılıkların Giderilmesi ve Toplumsal Birliğin Sağlanması". *Batman Ü. İslami İlimler F. Dergisi*, cilt: I, sayı: 2, s. 113-128.
- Aydın, Ş. (2017b). "Kur'an Açısından Farklı Düşünce ve Yorumların Bazı Olumlu Fonksiyonları". *İslam ve Yorum: Temel Tartışmalar, İmkânlar ve Sorunlar*, cilt: (II): 153-171.
- Aydın, Ş. (2018). *Kur'an'ın Fırkacılık Olgusuna Yaklaşımı*. İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Aydınlı, O. (2008). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İslam Mezhepleri Tarihi Yazıcılığı*. Çorum: Hititkitap Yayınevi.
- Aydınlı, O. (2018). "Mu'tezile Ekolü'nün Temel Kaynakları ve Özellikleri". (Ed. H. İ. Bulut). *Mezheplere Göre Klasik Kaynaklar ve Özellikleri*. (33-89). İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Bağdadi, A. (2017). *Mezhepler Arasındaki Farklar*. çev. Ethem Ruhi Fığlalı. 8. bsk., Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları.

- Bahcıvan, S. (2012). "Ebû Mutî' Mekhûl b. el-Fazl en-Neseî ve Şahsiyyetühü'l-İlmiyye". *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, cilt: V, (2): 31-59.
- Bahcıvan, S. (2013). "Dirâse Havle "Kitabü'r-Red alâ Ehli'l-Bida' ve'l-Ehvâi'd-Dâlle" li-Ebî Mutî Mekhûl b. el-Fazl en-Neseî ve Takvîmu Tahkikî Marie Bernand li'l-Kitâb", *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, (VI/1): 5-43.
- Bardak, A. (2017). "İbn-i Fûrek'te Akıl-Nakil İlişkisi". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, cilt: X, (54): 969-977.
- Bardak, A. (2018). "Şiâ'da Bedâ Anlayışı". *Türk ve İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, cilt: V, (19): 304-312.
- Bebek, A. (2001). "Kâ'bî". *DİA*. (24: 27), İstanbul: TDV Yayınları.
- Belhî, A. (2018). *Kitabu'l-makalat ve meahu uyunu'l-mesaik ve'l-cevabat*. thk. Hüseyin Hansu, Raciî Kurdi, Abdülhamid Kurdi, İstanbul: Kuramer Yayınları, Amman: Daru'l-Feth.
- Bozkuş, M. (2009). *Mürucu'z-Zeheb'te İslam mezhepleri: (Mes'udi'ye göre ilk dönem İslam tarihi ve mezhepleri)*. Ankara: Araştırma Yayınları.
- Bulut, H. İ. (2008). "İlk Şii Kelamcılardan Ebû Ca'fer el-Ahvel (Şeytânü't-Tâk) ve Ona Atfedilen Görüşler". *İstanbul Ü. İlahiyat F. Dergisi*, [Darulfunun İlahiyat], (17): 69-99.
- Bulut, H. İ. (2010). "Şeytânüttâk". *DİA*. (39: 104), İstanbul: TDV Yayınları.
- Bulut, H. İ. (2016). *İslam Mezhepleri Tarihi*. 2. bsk., Ankara: DİB Yayınları.
- Bulut, H. İ. (2018). *İslam Mezhepleri Tarihi*. Ankara: Bilay Yayınları.
- Büyükkara, M. A. (2005). "Bir Bilim Dalı Olarak İslâm Mezhepleri Tarihi ile İlgili Metodolojik Problemler". *İslâmî İlimlerde Metodoloji: Usûl Mes'eleleri 1*. (441-491), İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Büyükkara, M. A. (2006). "İslam Mezhepleri Tarihi Araştırmalarında Terminolojiyle İlişkili Sorunlar". *İslâmî Araştırmalar*, [İslâmî İlimlerde Terminoloji Sorunu -II-], cilt: XIX, (2): 257-271.
- Çiftaslan Gebel, M. K. (2016). "Ebû Mutî Mekhul en-Neseî'nin er-Red alâ ehli'l bida'i ve'l ehvâi'd-Dâlle Adlı Eserinde Mezheplerle İlgili Hadisleri Değerlendirmesi". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Ü. İlahiyat F. Dergisi*, cilt: XIV, (27): 221-250.
- Çuhadar, C. ve Koçak, M. (2018). "Eş'arî Müttekellimi Şehristânî'nin İslâm Düşüncesinin Etkileşim Sürecine Yaklaşımı". *V. Uluslararası Şeyh Şa'ban-ı Velî Sempozyumu -Eş'arîlik-, 04-06 Mayıs 2018*, (198-213). Kastamonu Üniversitesi Matbaası.
- Demir, A. İ. (2011). *Klasik Dönem Mezhepler Tarihi Kaynaklarının Objektifliği (İmamiyye Şia'sı Örneği)*. 1. Basım, Rize: STS.
- Ebu Mutî' M. (2013). *Kitabu'r-Red ala ehli'l-bida' ve'l-ehvâi'd-dâlle*. dirase ve thk. Seyit Bahcıvan, İstanbul: Hikmetevi Yayınları.
- Ece, A. (2018). "El-Malatî'nin Ehl-i Sünnet'i Savunma ve Diğer Fırkaları Reddetme Bağlamında Kullandığı Bazı Rivayetler". *Din Bilimleri Dergisi*, cilt: XVIII, (2): 371-397.
- Ekva, İ. B. A. (2007). "Neşvân el-Himyeri". *DİA*. (33: 25-26), İstanbul: TDV Yayınları.
- Erul, B. (2000). *Sahabenin Sünnet Anlayışı*. 2. bsk., Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Eş'ari, E. (2005). *İlk Dönem İslam Mezhepleri*. çev. Mehmet Dalkılıç, Ömer Aydın, İstanbul: Kabcacı Yayınları.
- Fettâh, İ. A. (1995). "Eş'arî, Ebü'l-Hasan". *DİA*. (11: 444-447), İstanbul: TDV Yayınları.

- Fıġlalı, E. R. (1988). "Abdülkahir el-Baġdadi". *DİA*. (1: 245-247), İstanbul: TDV Yayınları.
- Fıġlalı, E. R. (1995). "el-Fark Beyne'l-Fırak". *DİA*. (12: 172-173), İstanbul: TDV Yayınları.
- Fıġlalı, E. R. (2017). "Önsöz". *Baġdadi, Mezhepler Arasındaki Farklar*, 8. bsk., (XIII-XXXI). Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları,.
- Givony, J. (2003). "Fırak Edebiyatında İmam Ebu Hanife'nin Tasviri ve İlgili Meseleler". (Ed. Sönmez Kutlu). *İmam Maturidî ve Maturidilik (Tarihi Arka Plan, Hayatı, Eserleri, Fikirleri ve Maturidilik Mezhebi)*. çev. Kemal Karabiber-Muzaffer Tan. (59-78). Ankara: Kitabiyat Yayınları.
- Gölcük, Ş. (1998). "Hayyât, Ebü'l-Hüseyn". *DİA*. (17: 103-105), İstanbul: TDV Yayınları.
- Gömbeyaz, K. (2005a). *Makalat Geleneğinde İmam Eşari*. Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Bursa.
- Gömbeyaz, K. (2005b). "73 Fırka Hadisinin Mezhepler Tarihi Kaynaklarında Fırkaların Tasnifine Etkisi". *Uludağ Ü. İlahiyat F. Dergisi*, cilt: XIV, (2): 147-160.
- Gömbeyaz, K. (2009). "İtikadî Fırka Tasnifçiliğinde Âmidî'nin Yeri". *Uluslararası Seyfuddîn Âmidî Sempozyumu Bildirileri*, (269-301), İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Gömbeyaz, K. (2013). "Bir Fırak Müellifi Olarak Fahreddin er-Râzî". *İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî*, (347-378), İstanbul: İSAM Yayınları.
- Gömbeyaz, K. (2015). "İbâdî Fırak Literatüründe Şehristânî Etkisi -Kalhâtî Örneği-". *İslâmî İlimler Dergisi*, cilt: X, (1): 149-168.
- Gömbeyaz, K. (2018a). "Eş'arî Mezhepler Tarihi Kaynakları". (Ed. H. İ. Bulut). *Mezheplere Göre Klasik Kaynaklar ve Özellikleri*. (321-338), İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Gömbeyaz, K. (2018b). "Hanefî-Maturîdî Mezhepler Tarihi Kaynakları". (Ed. H. İ. Bulut). *Mezheplere Göre Klasik Kaynaklar ve Özellikleri*. (339-350), İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Gürbüz, İ. (1999). "İbn Hazm (Dinler Tarihi)". *DİA*. (20: 56-57), İstanbul: TDV Yayınları.
- Harman, Ö. F. (2005). "Milel ve Nihal". *DİA*. (30: 57-58), İstanbul: TDV Yayınları.
- Harman, Ö. F. (2010). "Şehristânî". *DİA*. (38: 467-468), İstanbul: TDV Yayınları.
- Iraki Hanefî, O. (1961). *Sapıklarla Dinsizlerin Çeşitli Mezhepleri*. thk. (Neşre Hazırlayan): Yaşar Kutluay. Ankara: Ankara Ü. İlahiyat F. Yayınları.
- İbn Hazm. (2017). *El-Fasl: Dinler ve Mezhepler Tarihi (metin-çeviri)*. çev. H. İ. Bulut. İstanbul: Yazma Eserler Kurumu Yayınları.
- İlhan, A. (1989). "Birgili Mehmet Efendi ve Mezhepler Tarihi İle İlgili Risalesi (Tuhfetü'l-Müstersîdîn fî Beyâni Fırakı Mezâhibi'l-Müslimîn)". *Dokuz Eylül Ü. İlahiyat F. Dergisi*, (6): 173-215.
- İlhan, A. (2006). "Müfid, Şeyh". *DİA*. (31: 502-503), İstanbul: TDV Yayınları.
- Kafafi, M. (1970). "Abû Sa'id Muhammed b. Sa'id al-Kalhâtî'ye Göre Hâriciliğin Doğuşu". çev. Ethem Ruhi Fıġlalı. *Ankara Ü. İlahiyat F. Dergisi*, cilt: (XVIII): 177-191.
- Kahveci, N. (2005). "Haricilik, Şia ve Mu'tezile'nin İmamet Literatürü Üzerine Bir Çalışma". *Dinî Araştırmalar*, cilt: VIII, (23): 171-190.
- Kalaycı, M. (2013). *Tarihsel Süreçte Eşarilik Maturidilik İlişkisi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Kaplan, D. (2007). "İslâm Mezhepleri Tarihi İlk Dönem Müellifleri ve Mezhepler Tarihine Ait Eserleri". *Selçuk Ü. İlahiyat F. Dergisi*, (23): 197-219.

- Kaplan, D. (2013). “Farsça Yazılmış İlk Makalat Eseri: Beyânu’l-Edyân der Şerh-i Edyân ve Mezâhib-i Câhilî ve İslâmî”. *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları*. cilt: VI, (1): 45-91.
- Karaman, R. (2008/2). “Bir İslam İlimleri Klasiği Olarak eş-Şehristânî’nin el-Milel ve’n-Nihal’i Üzerine Düşünceler”. *Gazi Ü. Çorum İlahiyat F. Dergisi*, cilt: VII, (14): 61-74.
- Kartaloğlu, H. (2015). “Evâilü’l-Makâlât Adlı Eseri Bağlamında Şeyh Müfid’in İmamet Anlayışı”. *Sakarya Ü. İlahiyat F. Dergisi*, cilt: XVII, (31): 45-59.
- Keleş, A. (2005). “73 Fırka Hadisi Üzerine Bir İnceleme”. *Marife Dergisi*, cilt: V, (3): 25-45.
- Koloğlu, O. Ş. (2003). “Kâdı Abdülcebâr’a Göre İmâmiyye Fırkaları: Mutezilî Makâlât’tan Bir Kesit”, *Uludağ Ü. İlahiyat F. Dergisi*, cilt: XII, (2): 203-255.
- Kubat, M. (2009). “el-Malatî ve Selefilik”. *Marife Dergisi*, cilt: IX, (3): 227-255.
- Kubat, M. (2010). “el-Malati ve İslam Mezheplerinin Tarihi’ndeki Yeri”. *İnönü Ü. İlahiyat F. Dergisi*, cilt: I, (2): 61-82.
- Kubat, M. (2014). *İslam Mezhepleri Tarihi*. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları.
- Kutlu, S. (1997). “İlk Mürcîî Metinler ve Kitâbü’l-İrcâ”. *Ankara Ü. İlahiyat F. Dergisi*, cilt: (XXXVII): 317-331.
- Kutlu, S. (2000). *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kutlu, S. (2005). “İslâm Mezhepleri Tarihinde Usûl Sorunu”. *İslâmî İlimlerde Metodoloji: Usûl Mes’alesi I*, (391-440), İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Kutlu, S. (2008). *Mezhepler Tarihine Giriş*. İstanbul: Dem Yayınları.
- Kutluay, Y. (1967). “İbadilere Ait Bazı Metinler”. *Ankara Ü. İlahiyat F. Dergisi*, cilt: (XV): 141-149.
- Kuzgun, Ş. (1985). “Şehristani’nin Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri ve “el-Milel ve’n-Nihal” İsimli Eserinin Dinler Tarihi İle İlgili Önemli Bölümlerinin Tercümesi”. *Erciyes Ü. İlahiyat F. Dergisi*, (2): 179-208.
- Lewinstein, K. (2003). "Doğu Hanefî Fırak Geleneği Üzerine Mülâhazalar". (Ed. Sönmez Kutlu). *İmam Maturidî ve Maturidilik* (Tarihi Arka Plan, Hayatı, Eserleri, Fikirleri ve Maturidilik Mezhebi), çev. Sönmez Kutlu-Muzaffer Tan. (89-118), Ankara: Kitabiyat Yayınları.
- Malati, M. (1968). *et-Tenbih ve'r-red ala ehli'l-ehva ve'l-bida'*. thk. M. Zahid el-Kevseri, Beyrut: Mektebetü'l-Maârif.
- Meşkûr, M.C. (2013). “Sa’d b. Abdillâh Eş’arî Kummî’nin Kitabü’l-Mâkâlât’ı ve Nevbahtî’nin Fıraku’ş-Şîa Eseri ile Mukayesesi”. çev. Şahin Ahmetoğlu. *Iğdır Ü. İlahiyat F. Dergisi*, (1): 223-230.
- Onat, H. (2003). "Makâlâtü’l-İslâmiyyîn". *DİA*. (27: 406-407), Ankara: TDV Yayınları.
- Onat, H., ve Kutlu, S. (2012). “İslam Mezhepleri Tarihi’ne Giriş”. *İslam Mezhepleri Tarihi: el kitabı*. (24-60), Ankara: Grafiker Yayınları.
- Öz, M. - İlhan, A. (2003). "Malati, Ebü'l-Hüseyn". *DİA*. (27: 467-468), Ankara: TDV Yayınları.
- Öz, M. (2000). "İbnü’l-Murtazâ". *DİA*. (21: 141-143), İstanbul: TDV Yayınları.
- Öz, M. (2003). "el-Makalat ve'l-Firak". *DİA*. (27: 405), Ankara: TDV Yayınları.
- Öz, M. (2011). *Başlangıçtan Günümüze Şiilik ve Kolları*. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Öz, M. (2012). *Mezhepler Tarihi ve Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ensar Neşriyat.

- Öz, M. (2016). *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi*. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Özler, M. (1996). *İslam Düşüncesinde 73 Fırka Kavramı*. İstanbul: Nun Yayıncılık.
- Özler, M. (1998). "Malati; Hayatı, Eserleri ve İtikâdî İslâm Fıkralarına Bakışı". *EKEV Dergisi*, cilt: I, (2): 127-145.
- Öztürk, M. (2012). "Mefâtihu'l-Esrâr Adlı Kur'an Tefsiri Bağlamında Ebü'l-Feth eş-Şehristânî'nin Mezhebî Kimliği Üzerine Bir İnceleme". *Çukurova Ü. İlahiyat F. Dergisi*, cilt: XII, (1): 1-41.
- Râzî, F. (2009a). "İtikâdâtü Fırakı'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn". çev. Faruk Sancar. *Din Bilimleri Dergisi*, cilt: IX, (2): 235-274.
- Sancar, F. (2009b). "İtikadatu Firaki'l-Muslimin ve'l-Müşrikin ve el-Milel ve'n-Nihal Literatüründeki Yeri". *Kelâm Araştırmaları Dergisi*. cilt: VII, (1): 131-148.
- Sinanoğlu, M. (2010). "Şehristânî". *DİA*. (38: 468-470), İstanbul: TDV Yayınları.
- Şehristani. (2011). *Milel ve Nihal: dinler, mezhepler ve felsefi sistemler tarihi*. çev. Mustafa Öz. hzrl. Mehmet Dalkılıç. 2. bsk., İstanbul: Litera Yayıncılık.
- Tan, M. (2008). "Hanefi-Mâturîdî Fırak Geleneği Bağlamında Mezheplerin Tasnifi Meselesi". *Ankara Ü. İlahiyat F. Dergisi*, cilt: 49, (2): 121-152.
- Tan, M. (2009). "Geç Dönem Hanefi-Mâturîdî Fırak Geleneği Bağlamında Bir Risale: "El-Makâlât fî Beyâni Ehli'l-Bida ve'd-Dalâlât"". *Fırat Ü. İlahiyat F. Dergisi*, cilt: XIV, (1): 181-202.
- Tancı, M. b. T. (2011). "İslam Mezhepleri ve Tarihi Ders Notları (1971-1972)". (Derl. Sönmez kutlu). *İslam Düşüncesi Üzerine Makaleler*. (153-189), Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Tancı, M. b. T. (2011a). "İslâm Mezhepleri ve Tarihi". çev. Bekir Topaloğlu. *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, cilt: IV, (1): 67-96.
- Tancı, M. b. T. (2011b). "Şehristanî'nin Kitabı'l-Milel ve'n-Nihal'i (Arapça Metinlerde Neşredilmeyen Kısımlar)". *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, cilt: IV, (1): 335-353
- Taşpınar, İ. (2008). "Şehristanî'nin el-Milel ve'n-Nihal Adlı Eserinde Dinler Tarihine Dair Kullandığı Metodlar". *Milel ve Nihal dergisi*, cilt: V, (1): 37-61.
- Topaloğlu, B. (2004). "Mezhep". *DİA*. (29: 532-534), Ankara: TDV Yayınları.
- Turan, A. (2000). *İslam Mezhepleri Tarihi -İslâm'da Siyâsî Düşüncenin oluşumu-*. 2. bsk, Samsun: Sidre Yayınları.
- Tülücü, S. (2006). "Nâşî el-Ekber". *DİA*. (32: 432-434), İstanbul: TDV Yayınları.
- Uludağ, S. (2003). "Osmanlı Dönemi Tasavvuf Tarihinin Temel Kaynakları". *Bursa'da Dünden Bugüne Tasavvuf Kültürü*. cilt: II, (18-47), Bursa: Kültür Sanat Ve Turizm Vakfı Yayınları.
- Uysal, E. (2017). *Eş'arî Kelam Sisteminin Kurumsallaşma Süreci*. Yüzüncüyıl Üniversitesi, Doktora Tezi, Van.
- Ümit, M. (2018). "Zeydiyye Ekolü'nün Erken Dönem Temel Kaynakları". (Ed. H. İ. Bulut). *Mezheplere Göre Klasik Kaynaklar ve Özellikleri*. (91-162), İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Üzüm, İ. (1996). "Fıraku'ş-Şîa". *DİA*. (13: 30-31), İstanbul: TDV Yayınları.
- Üzüm, İ. (2004). "Mezhep". *DİA*. (29: 526-532), Ankara: TDV Yayınları.
- Üzüm, İ. (2006a). "Ebu Muti Mekhul en-Nesefî". *DİA*. (32: 570-571), İstanbul: TDV Yayınları.
- Üzüm, İ. (2006b). "Nesefî, Mekhûl b. Fazl". *DİA*. (32: 570-571), İstanbul: TDV Yayınları.

- Üzüm, İ. (2007). "Nevbahtî, Hasan b. Mûsâ". *DİA*. (33:35-36), İstanbul: TDV Yayınları.
- Watt, W. M. (1981). *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*. Ankara: Umran Yayınları.
- Yar, E. (2001). "Günümüz Kelam Problemi Olarak İnancın Sloganlaşması". *Günümüz İnanç Problemleri*, İlahiyat F. Kelam Anabilim Dalı Sempozyumu 7-9 Eylül, Erzurum (2001): 289-297.
- Yar, E. (2003). "Kelam İlminde Dokunulmaz Bilgi Alanları Paradigması ve Bunun Epistemolojik Değeri". *Kelamda Bilgi Problemi: Bildiriler*, İ. Fakülteleri V. Kelam Öğretim Meseleleri ve K. Toplantısı ve "Kelam'da Bilgi Problem" Sempozyumu 15-17 Eylül, Bursa (2000): 53-70.
- Yar, E. (2006a). "Sözün Başlangıcı ya da Başlangıcın Sözü". *Kelâm A. Dergisi*, cilt: IV, (1): 73-90.
- Yar, E. (2006b). "Eşarî'nin Teolojik Görüşleri". *Fırat Ü. İlahiyat F. Dergisi*, cilt: XI, (1): 1-23.
- Yavuz, Y. Ş. (1994). "Ebû Hâtim er-Râzî". *DİA*. (10: 148-150), İstanbul: TDV Yayınları.
- Yavuz, Y. Ş. (1995a). "el-Fasl". *DİA*. (12: 215-216), İstanbul: TDV Yayınları.
- Yavuz, Y. Ş. (1995b). "Fahreddin er-Râzî". *DİA*. (12: 89-95), İstanbul TDV Yayınları.
- Yavuz, Y. Ş. (1999). "İbn Hazm". *DİA*. (20: 52-56), İstanbul: TDV Yayınları.
- Yıldırım, M. S. (1997), *Malatî (v.337/987) ve Tenbih'in Kelam İlmi Açısından Değerlendirilmesi*, Cumhuriyet Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Sivas.
- Yıldız, H. (2016). "Kalhâtî". *DİA*. (EK-2: 7-8), İstanbul: TDV Yayınları.
- Yörükkan, Y. Z. (2002). *Ebu'l-Feth Sehrîstani ve Mezheplerin Tetkikinde Usul*. nşr. Murat Memiş, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Yüksel, E. (2000). "İsferâyînî, Şehfûr b. Tâhir". *DİA*. (22: 517-518), İstanbul: TDV Yayınları.

POZİTİVİST ANLAYIŞIN SON DÖNEM OSMANLI DÜŞÜNCESİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİNE BİR ÖRNEK: ABDULLAH CEVDET*

Mürsel Tekin¹

Öz

XIX. yüzyılın ilk yarısında Auguste Comte tarafından sistemleştirilen pozitivizm akımı, deneye ve gözleme dayalı bilginin, tek geçerli bilgi türü olacağı varsayımından yola çıkan bir düşünce sistemidir. Pozitivizmi hazırlayan nedenlerin başında Fransız İhtilali ve aydınlanma düşüncesi yer almaktadır. Pozitivizmin Osmanlı düşüncesine girişi, devletin en buhranlı dönemini yaşadığı XIX. Yüzyıla denk gelir. İslahat hareketlerinin hız kazandığı, buna bağlı olarak batıcılık düşüncesinin iyiden iyiye hissedildiği bu yüzyılda, batı kaynaklı düşünce akımları da Osmanlı düşüncesinde kendilerine yer bulmaya başlamışlardır. Batılılaşma çerçevesi içerisinde Fransa'ya gönderilen öğrenciler ve tercüme eserler vasıtasıyla kendisini ortaya koyan pozitivizm, dönemin birçok düşünürünü etkilemiştir. Pozitivizmden etkilenen düşünürlerden birisi olarak Abdullah Cevdet, siyasi ve kültürel birçok alanda düşüncelerini bu doğrultuda dile getirmiştir. Cevdet'in düşünceleri başta yaşadığı dönem olmak üzere, kendisinden sonra da günümüze kadar ulaşmış ve pozitivist-materyalist cemahta kendisine yer bulmuştur. Halifelik müessesesini bünyesinde barındıran bir imparatorluk olarak Osmanlı'nın, pozitivist-materyalist görüşleri benimseme eğiliminde çok da istekli bir eğilim sergilemediği düşünülmektedir. Tüm eleştirilere ve kabullenememelere rağmen Abdullah Cevdet ve pozitivist fikirleri son dönem Osmanlı düşüncesinde sağladığı fikri dinamizm sebebiyle, düşünce dünyamız açısından olumlu bir etkiye sahip olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Pozitivizm, Osmanlı Düşüncesi, Abdullah Cevdet

AN EXAMPLE OF THE EFFECT OF POSITIVIST UNDERSTANDING ON THE LASTEST OTTOMAN THOUGHT: ABDULLAH CEVDET

Abstract

The positivism movement, systematized by A.Comte in the first half of the 19th century, is a system of thought based on the assumption that certain knowledge can only gained through experiment and observation. The French Revolution and the idea of enlightenment are among the reasons that construct positivism. The introduction of positivism in Ottoman thought coincides with the 19th century in which the state lived its most depressing period. In this century, where the reform movements gained momentum and the idea of Westernization felt better, the Western thought started to find a place in Ottoman thought. The positivism that manifested itself through students who were sent to France within the framework of the westernization and translated works influenced many thinkers of the period. Abdullah Cevdet, as one of the thinkers affected by positivism, expressed his thoughts in many areas in political and cultural fields. Cevdet's thoughts reached to the present day, and he found a place in positivist-materialist domain. The Ottoman Empire including the institution of the caliphate did not take an enthusiastic attitude to adopt positivist-materialist views. Despite these criticisms, Abdullah Cevdet and his positivist ideas have had a positive effect on our thinking world due to the dynamism of thought he provides in Ottoman thought.

Key Words: Positivism, Ottoman Thought, Abdullah Cevdet

* Bu makale “324975” numaralı “19. Yüzyılda Batı'daki Pozitivist Akıl Anlayışının Türk Düşünürleri Üzerindeki Etkisi” isimli yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

¹ Araştırma Görevlisi, Kırklareli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, mursel.tekin@klu.edu.tr

Giriş

Osmanlı Devleti'nin son dönemleri olan XIX. ve XX. Yüzyıl hem siyasala hem de sosyal bakımından çalkantılı olarak geçmiştir. 1699 Karlofça Antlaşması ile birlikte siyasi ve askeri alanlarda gerilemenin resmi bir hal aldığı Osmanlı Devleti'nde, bu gerilemeye paralel olarak hemen tüm alanlarda ve kurumlarda bir yozlaşmanın iyiden iyiye hissedildiği açıkça görülmeye başlamıştır. Osmanlı Devlet yönetiminde gerileme emarelerinin görülmeye başlamasından çok sonraları bir arayış başlamıştır. Bunun iki nedeni olabilir: İlk olarak geçmiş dönemlerde çok güçlü olan devlet, zayıflığı ya da gerilemeyi zamanında fark edememiş olabilir. İkinci sebep ise, yönetimin özgüven duygusunun fazla oluşundan dolayı gerilemeyi kabul etmemiş olduğu düşüncesidir. Sebeplerinin ne olduğu tartışılarsun, önlem almadaki geç kalmışlık tıpkı geç kalınmış bir tedavi misali çözüme ulaşmada zorlukları ve imkânsızlıkları da beraberinde getirmiştir.

Tam olarak tespit edilmeyen eksiklikler ve geç kalınmışlıklara gösterilen hızlı tepkisellik, her alanda şekilcilikten öte gidememiştir. Batı karşısında ilk defa geri kaldığını kabul eden devlet yönetimi, Batının üstünlüğünü kabul etmekle beraber kendi eksikliklerini göz ardı etmiş ve hızlı bir Batı taklitçiliğine soyunmuştur. Bu anlamda Osmanlı Devleti'nde yenileşme hareketleri özellikle III. Selim'in tahta geçmesiyle kendisini göstermeye başlamıştır.⁷ Nisan 1789'da Fransız Devriminin arifesinde tahta oturan III. Selim devletin çok büyük değişimlere ihtiyacı olduğunu fark etmiştir. Devletin başına geçtikten sonra yaptığı birçok değişiklik olmasıyla birlikte ilk olarak askeri alanda yaptığı ıslahatlarla adından söz ettirmiştir. Devletin savaşlarda yenilmesinin sebebi olarak askeri eksiklikleri gören III. Selim, 1793 yılında Nizam-ı Cedit adında yeni bir ordu kurmuştur.²

III. Selim'in yaptığı ıslahatlara bakıldığında askeri alanda topçuluk, istihkâm, gemicilik ve bunlarla alakalı eğitim veren batı tarzında okulların açıldığı görülür. Padişahın bu girişimlerinde en büyük destekçisi Fransa'dır. Eğitim ve öğretim için Fransa'dan eğitimciler getirilmiş, çoğu Fransızca olan kitaplar kütüphanelerdeki yerlerini almış ve Fransızca, okullarda yabancı dil olarak okutulmaya başlanmıştır (Lewis, 2010;s.83). Buradan şu sonucu çıkarmak mümkündür ki; Osmanlı Devleti'nin ıslahatlar için yönünü Batı'da Fransa'ya çevirmesi bir tesadüf olmamıştır. Fransız İhtilali ile birlikte Fransa'da geniş çaplı ıslahat hareketleri başlamıştır. Bu nedenle gelişim ve değişime muhtaç olan Osmanlı için Batı'dan hazır alınan yeniliklerin doğru ve pratik bir yöntem olduğu düşünülebilir.

Yenileşme hareketleri çerçevesinde yönünü Fransa'ya dönen Osmanlı Devleti'nde, açılan okulların ve getirilen hocaların da etkisiyle eğitim ve bilgi alanında da artık Fransa ile paralel hareket etme çabası içerisine girilmiştir. Bu durum ilerde Tanzimat fermanı ve Fransa'ya gönderilen öğrenciler vasıtasıyla daha da perçinlenerek devam edecektir. Bu açıdan bakıldığında eğitimle birlikte düşünce dünyamızda da farklı akımların, sistemlerin kendisini göstermeye başladığı bir dönem ortaya çıkmıştır. Özellikle Fransa'ya eğitime gönderilen öğrenciler vasıtasıyla yeni düşüncelerin aktarımı hızlanmıştır. Bu dönemde Fransa'da doğup ülkemizde de etkili olan en önemli akım pozitivistizmdir. Bu makalemizde ele alacağımız "pozitivist akıl" kavramından kastımız, Auguste Comte tarafından sistemli hale getirilen pozitivistizm akımı ve onun düşünce dünyamızdaki yansıması olacaktır.

1.1. Pozitivistizm: Tanımı ve Tarihsel Süreçteki Seyri

İngilizce (positivism); Fransızca (positivisme)ve Almanca (positivismus) olarak karşımıza çıkan pozitivistizm kavramı "pozitif" kelimesinden türetilerek oluşturulmuş bir kavramdır. Pozitif

² Kelime olarak "yeni düzen" anlamına gelmekle beraber, F.Devellioğlu "Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat" adlı eserinde kavramı, "yeni kanun, yeni sistem asker" olarak tercüme etmiştir. Kelimelerin yalın ve bireysel anlamları itibariyle 'yeni' ve 'düzen' olarak çevrilmeleri mümkün olsa da asıl itibariyle askeri alanda yapılan bir yenilik olması hasebiyle 'yeni düzen asker' olarak çevirmek ve anlamak daha isabetli olacaktır.

sözcüğü, geç Latince, öne koymak, karşıya koymak, vaz etmek, göz önüne yerleştirmek anlamlarına gelen “ponere” fiilinden türetilmiştir(Cevizci, 2010;s.1292; Korlaelçi, 2002;s.13). Gündelik dilde kullanılan anlamıyla pozitif kelimesi, “iyi”, “uygun”, “olumlu” anlamlarına gelmektedir. Bizim burada üzerinde duracağımız anlamıyla pozitivizm kavramı felsefe lügatinde 19. Yüzyılın ilk yarısında görülmeye başlamıştır. Bu anlamıyla pozitivizm, geçmişin bize bıraktığı her şeyi terk etmeye yönelik anlayışı temsil etmek amacıyla A.Comte tarafından ortaya konmuştur(Korlaelçi, 2002;s.17).

Pozitivizm akımının sistemleştiricisi olması bakımından bir bakıma bu akımın ve kavramın babası olarak kabul edilen Comte’dan önce bazı kaynaklar kavramın ilk olarak Saint Simon tarafından kullanıldığı bilgisini bizlere aktarmaktadır. Bu açıdan kavramı ilk kullanan kişinin Saint Simon olduğu fakat bilimsel anlamda sistemleştirenin Comte olduğu düşüncesi kabul edilebilir bir düşüncedir.³ Felsefi anlamda pozitivizm, bilimsel bilgiyi tek geçerli bilgi türü olarak kabul eden ve olguları da bilinebilen ve üzerinde inceleme yapılabilecek, deneye tabi tutulabilecek tek obje olarak kabul eden görüşün adıdır(Ural, 2006;s.48).

Tanımlarından yola çıkarak diyebiliriz ki pozitivizm; metafizik ile bilimi kesin olarak ayıran, dogmayı ve sezgisel olanı deneye tabi tutamadığımız için bilimsel etkinlik alanından uzaklaştıran ve tek bilgi türü olarak bilimsel bilgiyi kabul eden felsefi görüştür. Pozitivizm için deneye ve gözleme dayanan bilgi, pozitif bilime giden tek yoldur(Cornforth, 2009;s.40). Pozitivizme göre mademki bilinebilen şeyler yalnızca olgulardır, o zaman olguların arkasında var olduğunu varsaydığımız metafizik nedenlerle uğraşmak boşunadır(Bolay, 2008;s.34). Pozitivizmin en önemli iki unsuru şüphesiz deney ve gözlemdir. Bu açıdan pozitivizm, toplum bilimlerinin de tıpkı doğa bilimleri gibi deneye ve gözleme tabi tutulabilen, olgusal bilimler olması gerektiğini savunmuştur (Yardımcı, 2018;s.10). Bu açıdan pozitivizmin toplum bilimlerine uygulamaya çalıştığı yöntem, fiziğin yöntemlerini örnek almıştır. Burada amaç, fizik biliminde ne denli kesin sonuçlara ulaşıyorsak aynı kesin sonuçları toplum bilimlerinde de elde edebilmektir.

Comte tarafından sistemleştirilerek düşünce dünyasına sunulan pozitivizmin ortaya çıkışında Fransız Devrimi’nin önemli etkisi vardır. Bu açıdan Fransız Devrimi’nin vuku bulmasında da aydınlanma düşüncesi ve düşünürlerinin payı büyüktür. 1789 yılında Fransa’da meydana gelen devrim, ekonomik, sosyolojik, ideolojik ve düşünsel sebep ve sonuçları kendi bünyesinde barındıran sosyal bir olgu olarak kabul edilmelidir. Sosyal bir olgu olarak düşünülen Fransız Devrimi’nin etki alanı yalnızca Fransa ile sınırlı kalmamış ve tüm Avrupa’da ve Osmanlı Devleti’nde de hissedilmiştir. Genel bir bakış açısıyla Fransız Devrimi, Fransa’daki mutlak monarşiye dayalı yönetim biçiminin yıkılarak yerine bir tür cumhuriyet rejiminin kurulması ve bununla beraber Hıristiyanlığı bir güç olarak kullanan kiliseye karşı kazanılmış bir zaferdir. Ortaçağ’da baskıcı kiliselerden bunalan halka bir tehdit ve baskı da zalim istibdat yönetimlerden gelmiştir. Bu tarz yönetimler hususunda Fransa başı çeken ülkelerden birisi olmuştur. Özellikle XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda istibdat modelinin uygulandığı merkezi devlet anlayışının ilki Fransa’da karşımıza çıkmaktadır (Von Aster, 2004;s.3). Fransız Devrimi, bu İstibdat yönetimlerine ve kilisenin baskıcı otoritesine karşı açılmış ve kazanılmış bir savaştır.

Fransız Devrimi’nin ardındaki en önemli olaylardan birisi şüphesiz Aydınlanma düşüncesidir. Fakat bu konuya geçmeden önce, Fransız Devrimi’nin hazırlayıcı sebeplerinden biri olduğu düşünülen bir diğer önemli olaya kısaca değinmekte fayda vardır ki bu Rönesans hareketleridir. Rönesans, XV. Ve XVI. Yüzyıllarda ortaya çıkan, Ortaçağ’dan modern döneme geçişe aracılık eden ve kültürel açıdan klasik kültüre geri dönüşü çağrıştıran tarihsel dönemin adıdır(Cevizci, 2010;s.1338). Tarihçiler, Rönesans’ı tetikleyen üç ana unsurun Batı dünyasına girişine işaret

³Şafak Ural ‘Pozitif Felsefe’ adlı yapıtında bu konuyu açıkça belirtmiştir. Ona göre, Pozitivizm, bilimsel bir yönetime işaret etmek amacıyla ve bu yöntemin felsefeye uygulanması anlamında ilk olarak Saint-Simon tarafından kullanılmıştır. Daha sonra Auguste Comte ile birlikte, pozitivizm, felsefi bir hareketin adı haline gelmiştir. Bu terim sadece bir ekol olarak felsefede değil, bilimde, sanatta, edebiyatta, hukukta belirli bir düşünce biçimini ifade etmektedir.(Bkz. Şafak Ural, Pozitif Felsefe, 2.Baskı, İstanbul, **Say Yayınları**, 2006, sf. 47)

ederler. Bunlar, barut, matbaa ve pusulanın icadıdır. Barutun ateşli silahlarda kullanılmasıyla beraber feodal düzenin güçlü kalelerinin yıkılabileceği gerçeği gün yüzüne çıkmıştır. Matbaanın Batı dünyasına girişi ile birlikte bilginin yaygınlaşması ve İncil'i tekelinde gören Kilisenin gücünün azalması beraberinde gelmiştir. Matbaanın Batıya geçmesiyle birlikte en çok İncil basılıp çoğaltılmıştır. Bu sayede ruhban sınıfının elinde güç olarak tuttuğu İncil ve ilahi bilgi tüm insanlığın ortak malı haline gelmiştir denilebilir. Rönesans'ın başlangıcını Yunan ve Roma düşüncesi ve edebiyatının dirilişi olarak kabul edersek bu olayda matbaanın etkisinin ne denli büyük olacağı daha açık görülmüş olacaktır. Üçüncü önemli icat olan pusula sayesinde ise yeni coğrafi alanların keşfi hızlanmış ve yeni bir dünya düzeni ortaya çıkmaya başlamıştır.

Fransız Devrimi'nin ve Pozitivizmin ortaya çıkışında en büyük pay şüphesiz Aydınlanma düşüncesindedir. Bu anlamda Pozitivizm özellikle Descartes ve Bacon'dan büyük ölçüde etkilenmiştir. Pozitivizmi, Descartes'in insan aklına verdiği öneme kadar indirgemek mümkündür. Descartes, duyunun bizi yanılttığını, asıl olanın akıl olduğunu vurgular. Pozitivizm ise, deneye verdiği önemle kendisini ön plana çıkarmış bir akımdır. Pozitivizmde her bilgi son aşamada duyu deneyine dayanmak zorundadır(Karaca, 2008:s.6). Deneyci felsefenin kurucusu ve yeniçağ pozitivizminin babası olarak kabul edilen Bacon, metafizik düşüncenin sürekli aynı daire etrafında dolaştığını ve bilgi üretmekten aciz olduğu düşüncesiyle bu alana ehemmiyet vermemiştir(Korlaelçi, 2002;s.43). Bu hususta paralel bir düşünce sergileyen A. Comte da olgular arasındaki ilişkilerin ortaya çıkarılması gerektiğini ve olguların soyut nedenleri üzerinde durulmasının felsefeden uzak tutulması gerektiğini düşünmüştür. Bu açıdan bakıldığında denilebilir ki pozitivizmin ortaya çıkışında "bilmek egemen olmaktır" sözü ile doğanın bilinmesini ve bu bilginin doğaya üstünlük kurabilmek için gerekli olduğunu söyleyen Bacon'ın etkisi büyüktür.

XVI. yüzyılda Londra'da doğan Bacon, Descartes ile birlikte modern düşüncenin kurucuları arasında zikredilebilir. Bacon, doğanın bilgisini elde edebilmek için Aristoteles'ten beri kullanılan tümdengelim metodunun yerine tümevarımı bilimsel metot olarak kabul etmiştir. Geçmişin tüm otoritelerine, klasik bilgi anlayışının düşünme biçimleriyle sözde araştırma yöntemlerine, ortaçağın antik Yunan mirası üzerinde inşa edilen bilgi telakkisine karşı çıkan Bacon; Aristoteles'i bütün bir klasik felsefeyi ve skolâstik düşünüş tarzını eleştirmiştir(Cevizci, 2013;ss.47-48). Aslında Bacon, düşünülenin aksine tümdengelim tamamen reddetmemektedir. Bacon'a göre tümdengelim yöntemi bilimsel araştırmalarda önemlidir fakat Aristoteles'in yaptığı tarzda her şeyi tümdengelimle indirgeyerek tümevarımı göz ardı etmek yanlıştır. Bu bağlamda Aristoteles ve takipçileri dünyanın kendisi ile uğraşmak yerine basit ve eksik bir tümevarımla elde ettikleri genel önermelerden çıkarım yapmaktadırlar. Bacon bu düşüncesini şu cümlelerle bize aktarmaktadır:

"Şimdi kullanılan önermeler, birkaç denemeden ve kökenleri dikkate alındığında, aynı boyut ve kapsama sahip, sık sık ortaya çıkan birkaç durumdan elde edilmiştir. Eğer ortaya atlanmış veya bilinmeyen birkaç örnek çıkarsa, önerme bazı önemsiz ayrımlarla korunurdu"(Bacon, 1999;s.12).

Bacon'un eleştiri getirdiği noktalarda haklılık payı vardır. Zira tümdengelimden elde edilen genel önermeler oluştururken biz, dünyadaki tüm nesnelere tek tek gözlemleyemeyiz. Gözlemlediğimiz sayılı olgu ve nesnelere çıkardığımız sonuçlarla genel önermeler oluşturur ve daha sonra bunlardan çıkarımlar yaparız. Buradan yola çıkarak denilebilir ki Bacon'a göre, genel kavramlar basit gözlemler değil; geniş ve güvenilir gözlemlerle çıkarılmalıdır. Ayrıca bilimsel bilgilerin değişebilirliği de kabul edilmesi gereken bir gerçektir. Bir gün karşımıza hortumsuz bir fil çıktığında "tüm fillerin hortumu vardır" önermesi geçerliliğini yitirecektir. Bu

bağlamda Bacon'un bilimsel yöntemi bir bakıma Karl Popper'in "yanlışlanabilirlik ilkesi" ile benzerlik göstermektedir (Yardımcı, 2018;s.94).⁴

Pozitivizm akımını düşünsel anlamda etkileyen bir başka düşünür şüphesiz Descartes'tir. XVI. Yüzyılın sonunda Fransa'da dünyaya gelen Descartes, ünlü bir matematikçi ve filozoftur. Descartes, doğru bilgiye ulaşmanın ilk şartının daha önceden zihinde var olan tüm bilgilerin doğruluğundan şüphe etmek olduğunu söylemiştir. Descartes için şüphe etmek düşündürmektir düşünmek ise var olmaktır. Buradan yola çıkan Descartes, kesin bilgiye ulaşmak için geometrik metodu metafiziğe uygulamıştır(Weber, 1998;s.215). Zihnindeki tüm bilgilerden şüphe eden Descartes, gelenekçi bilimin tüm verilerine karşı kökten bir şüphe duymuştur. Fakat Descartes için olmazsa olmaz olan şüphe onun doğru bilgiye ulaşmadaki ilk şartı olmakla birlikte tek yol değil; yalnızca bir araçtır(Weber, 1998;s.215).

Descartes'in metodik şüphecilik olarak adlandırılan yöntemi dört aşamadan oluşan bir yöntemdir. Dört aşamalı bu yöntemi Descartes şöyle izah etmektedir:

"Bunlardan birincisi, hiçbir şeyi hakikat olduğunu apaçık bilmeksizin hakikat olarak asla kabul etmemek, yani aceleden ve önyargıdan son derece sakınarak haklarında hiçbir şekilde ve hiçbir nedenle şüpheye düşmeyecek tarzda zihnimde açık ve seçik olarak yer alacak şeylerden başka hiçbir şeye yer vermemektir.

İkincisi, inceleyeceğim güçlüklerden her birini mümkün olduğu ve daha iyi analiz etmek için gerektiği kadar parçalara ayırmaktır.

Üçüncüsü, en basit ve bilinmesi en kolay şeylerden başlayıp azar azar en bileşik olan şeylerin bilgisine kadar çıkararak ve hatta doğaları gereği birbiri ardınca sıralanmayan şeyler arasında da bir sıra farz ederek düşünceleri düzen içinde yürütmektir.

Dördüncüsü de, hiçbir şeyi unutmadığımdan emin olacak şekilde, her yönde tam ve mükemmel sayımlar ve genel yoklamalar yapmaktır"(Descartes, 2000;ss.53-54).

Descartes'in bu dört aşamalı yönteminin ve düşüncelerinin pozitivizme en büyük katkısı şüphesiz onun insan aklını ön plana çıkarmış olmasıdır. Aklı ön plana alan birey, birçok ön yargıdan uzaklaşarak doğru bilginin peşinden koşmaya azimli olacaktır. İnsan aklına verdiği büyük önemle Descartes, bilimsel bilgiye ve olgulara verdiği değerle Bacon'un yanı sıra Newton, Kepler, Galileo gibi bilim insanlarının düşünceleri de pozitivizmin ortaya çıkışına yardımcı olmuş diğer etkenlerdir.

Yukarıda zikrettiğimiz bunca etkenin ardından A.Comte tarafından sistemleştirilen pozitivizm, yalnızca bilim ve felsefe alanında sıkışıp kalmamış; küçük nüanslarla kendisini birçok alanda göstermiştir. Bu alanlardan birisi de A.Comte'un Hıristiyanlık dinine alternatif olarak ortaya koyduğu "pozitif din" ya da "insanlık dini"dir(Comte, 1986;ss.25-37). Comte, ortaya koyduğu bu yeni dinle birlikte kendisinden önce gelen tüm dinlerin hükümlerinin artık geçersiz olduğunu söylemiştir. Ona göre, bu dinler son din olan pozitif-insanlık dinine geçiş için birer köprü görevi görmüş ve artık misyonlarını tamamlamışlardır. Artık tek din olarak, pozitif-insanlık dini vardır. Comte'a göre bu yeni dinin iman esasları yalnızca bilim tarafından belirlenecektir. İnsanları metafizik öğelerden kurtararak bilimin güvenli limanlarına atmak isteyen A.Comte'un neden bir dine ihtiyaç duyduğu sorunsalı burada karşımıza çıkmaktadır. Kanaatimizce Comte, dinin toplumsal otoritedeki yerini ve gücünü görmüştür. Bu açıdan değerlendirildiğinde din, toplumlar

⁴ Yanlışlanabilirlik ilkesi, çağdaş bilim felsefecisi Karl Popper'in, klasik bilim anlayışının ya da mantıkçı pozitivizmin doğrulanabilirlik ilkesine karşı/alternatif olarak öne sürdüğü ilkedir. İlke genel olarak ifade edildiğinde, tüm önermelerin, bilimsel genelleme ya da teorilerin, hiçbir zaman kesin sonuçlu olarak doğrulanamayacağını, fakat tek bir aykırı örnek ya da veriyle yanlışlanabileceğini öne sürer. (Cevizci, 2010;s.1628)

için zaruri bir ihtiyaçtır. Comte, bu zaruri ihtiyacı Hıristiyanlık ya da başka bir metafizik dinin tekeline vermemek için, bilimsel verilere dayanan yeni bir din ortaya koymaya çalışmıştır. Comte'un kurmaya çalıştığı bu yeni dinin kısa formülü şöyledir: "İlke olarak aşk, temel olarak düzen, amaç olarak ilerleme"(Korlaelçi, 2002;s.31).

Comte'un pozitivism anlayışının bir tezahürü de onun bilimler sınıflamasında kendini göstermektedir. Pozitivism için önemli ve geçerli olan bilgi, pozitif bilgidir. Pozitif bilgi de temel düstur, olayların sebeplerini olguların dışında metafizik bir öğede aramamaktır. Pozitivizmin amacı olgular arasındaki kanunları, bağlantıları bulup açıklamaktır. Bunu yapabildiğimiz zaman olayların sonuçlarını önceden kestirebilme gücünü de elde etmiş oluruz. Örneğin, suyun kaynaması olayının sıcaklıkla olan ilişkisini deneysel olarak ortaya koyduğumuz vakit, kaynama olayının ne zaman ve hangi şartlarda gerçekleşeceğini de önceden saptayabiliriz. Daha önceden de belirttiğimiz gibi, Comte'a göre bilimsel bilgi değişebilir. Yapılan deneyler, yeni gözlemler, varılan sonuç itibarıyla bilimsel bilgi de bir değişime sebep olabilir. Bilimsel bilgiyi bu şekilde anlamlandıran Comte'a göre, bilimler sınıflanması yapılırken en basitten en karmaşığa doğru bir düzenleme yapılmalıdır. Hiçbir bilim bir diğerine indirgenemez ve bu bağlamda temel de altı bilim vardır. Bunlar sırasıyla matematik, fizik, kimya, biyoloji, psikoloji ve son olarak da toplumbilim(fizik sosyal/sosyoloji)dir(Özügül, 1991;s.16). Descartes'in tersine matematik, Comte için en üstün bilim değil, yalnızca sosyolojik bir daldır. Fenomenlerin en soyutlarına ve en genellerine yönelik olan matematik, daha ilk anda rasyonel pozitif haline ulaşmıştır. Comte için matematik bilimlerin en eskisidir. Pozitif felsefe matematik ile oluşmaya başlamıştır. Genel ya da özel her rasyonel bilimsel eğitimin gerçek hareket noktasını teşkil etmesi gereken bilim matematiktir(A.Comte, 2001;s.89).

Comte, bilimsel bilgiye giden yolda, olayların nedenlerinin ne olduğuyla ilgilenmeyi reddeder. Ona göre ilgilenilmesi gereken asıl nokta nedenler değil; olgular arasındaki ilişkilerdir. Pozitivizm, bilimin üzerine düşünmekten çok, somut olguları güçlendirmek ve olaylar arasındaki ilişkileri ortaya çıkarmaya çabalar. Comte'un pozitif felsefe ya da pozitif bilimler sınıflamasında tek bir bilim yerine sisteme bağlı bir bilimler sistemi vardır. Ona göre tek bir bilim yararsızdır ve tüm bilimler evrenseldir(Özbilgen, 1994;ss.64-65).

Pozitivizm, insan zihninin gelişiminin tarihsel süreçte aldığı yol ile paralel olarak sürekli geliştiğini vurgular. Comte tarafından ortaya konulan bu düşünce "üç hal yasası" olarak adlandırılmıştır. İnsan zihninin gelişimi bilimin gelişimi ve ilerleyişi ile paralellik gösterir ve zorunlu bir yasaya bağlıdır. Yani insan zihninin bu üç hali yaşaması bir anlamda zorunludur. Comte'un üç hal yasası olarak adlandırdığı bu ilerlemeci zihin anlayışındaki evreler sırasıyla: teolojik evre, metafizik evre ve pozitif evredir(Comte, 2001;s.33). Comte'a göre insanlık tarihi bu evreleri zorunlu olarak yaşayacaktır. İlk olarak her şeyin nedeninin ve açıklamasının teolojik nedenlere bağlandığı ilk evre yaşanmıştır ve bu dönemde teoloji temelli felsefeler en güçlü dönemini yaşamıştır. İnsan zihni geliştikçe tabiri caizse kabına sığmamış ve ikinci evre olan metafizik evreyi yaşamıştır. İnsanlık son olarak da değişmeyen üç hal yasasının son evresi olan pozitif evre dönemine girmiştir. Comte'a göre dördüncü bir evre yoktur, pozitif evre insan zihninin varacağı son durak olmuştur.

2. Pozitivizmin Son Dönem Türk Düşüncesine Etkisi

Pozitivizmin Türkiye'ye girişi ve Türk düşünürleri üzerindeki etkisine bakıldığında, onun Türkiye'ye sadece bir felsefi akım olarak algılanmadığını; daha ziyade edebiyat alanında ve okulların müfredatlarında etkisini daha güçlü göstermiş olduğunu söyleyebiliriz. Pozitivizmin Türk düşüncesine bu şekilde intikalinde ise birçok unsur rol almıştır. Osmanlı'nın son dönemlerinde sayıları gittikçe artan yabancı okulları ve azınlık okulları, bu okullarda ders veren yabancı hocalar, Batıdan getirilen ve tercüme yapılmış eserler, batıya eğitim için gönderilen öğrenciler pozitivismin Türk düşüncesine aktarılmasında rol oynayan en önemli kanallar olmuştur(Korlaelçi, 2002;s.163).

Pozitivizmin Türkiye'ye girişinde bazı pozitivist ve materyalist düşünürlerin eserlerinin Türkçeye çevrilmesi bu akımların Osmanlı düşünce dünyasında duyulmasına zemin olmuştur. Pozitivizmden etkilenerek ortaya çıkmış olan akımlardan natüralizm ve realizm gibi edebi akımlardan da tercüme yapılmıştır. Yapılan tercümelere bakıldığında, 19. Yüzyılın ortalarında Münif Paşa tarafından F.Fenelon, Fontenelle ve Voltaire'den yaptığı "Muhaverat-ı Hikemiye" adlı felsefi diyaloglar, Batı felsefesine karşı uyanan ilginin ilk örnekleri arasında gösterilmektedir (Korlaelçi, 2002;s.164).

Pozitivizmin Türk düşüncesine girişinde etkili olan eserlerin çevirileri, yalnızca onu benimseyen düşünürler tarafından gerçekleştirilmemiştir. Fikri anlamda pozitivizmi desteklediği şüpheli olan Namık Kemal ve Ziya Paşa gibi düşünürlerin de pozitivizm temelli eserlerin tercümelerini yaptığı görülmektedir. Ziya Paşa'nın tercüme ettiği J.J.Rousseau'nun iki önemli eseri "Emile" ve "İtiraflar" buna örnek gösterilebilir. Namık Kemal'in A.Comte'un fikir babalarından birisi olan Montesquieu'nun "Kanunların Ruhu" adlı eserini tercüme etmesi de yine bu fikre bir örnek olarak gösterilebilir(Korlaelçi, 2002;s.164).

Pozitivizmin Türk düşüncesine girişinde en az tercüme kadar önemli bir diğer etken de bazı basın yayın organlarıdır. Bu konuda başı öne çıkanlardan birisi şüphesiz "Servet-i Fünun" dergisi olmuştur. 1894 yılında Yeni Edebiyat ve Fikir hareketini temsil amacıyla kurulan dergi, Recaizade Ekrem gibi yeni edebiyatçıları bünyesinde barındırmıştır. Servet-i Fünun, İlk yıllarında özellikle Batı'nın ilminden kesitler sunarken daha sonraları ağırlıklı olarak edebi eserler hakkında yazılara yer vermiş ve bir edebiyat akımı haline gelmiştir(Ülken, 2010;ss.139-140). Derginin dördüncü sayısında maddeci görüşleri ve bilimsel bilgiye yaptığı vurgularla pozitivistler için önemli bir isim olan Ernest Renan tanıtılmıştır. Renan'a ait fikirlerin tanıtımı yapıldıktan sonra ondan övgüyle bahsedilmiş ve şöyle denilmiştir:

"Renan'ın "İstikbal-i Fünun" u fenaca tertibedilmiş fakat her nevi efkâr-ı cemiyet nokta-i nazarından zengin bir eserdir. Gazetemizin hacmi müsait olsaydı Renan'ın felsefe hakkındaki efkâr-ı mahsusasını, ahlaka dair olan mülâhazatını ve insanıyeti insanlara tanıtıma yegâne alet olmak üzere irade ettiği ilm-i tedkikat-ı edebiyeyi anlatırdık"(Korlaelçi, 2002;s.176).

Servet-i Fünun'un yanı sıra, "Ulum-u İktisadiye", "İçtimaiyat Mecmuası" gibi dergileri de pozitivizmi öven ve tanıtan yazılara yer veren dergiler olarak belirtmekte fayda vardır. Özellikle İçtimaiyat Mecmuası, sosyal bilimler yoluyla pozitivizmi ön plana çıkarmaya çabalamıştır. Dergiyi çıkaranlar arasında ünlü sosyolog Ziya Gökalp ve Necmettin Sadık bulunmaktadır. Bu dergide A. Comte'un pozitivizminin yanı sıra Durkheim'in toplumla ilgili görüşlerine de yer verilmiştir (Korlaelçi, 2002;ss.180-181).

Pozitivizmin Türkiye girişinde yukarıda saydığımız tüm dinamiklerin farklı kanallarla doğrudan ya da dolaylı olarak etkisi olmuştur. Son dönem Osmanlı dünyasının içerisinde bulunduğu çalkantılı durum içerisinde bu yeni akımın aktarımı ve tenkitçileri sayesinde bir fikri hareketliliğe sebep olduğu söylenebilir. Osmanlı'nın son dönemlerinde özellikle Fransa'ya gönderilen öğrencilerden hemen hepsi az ya da çok pozitivist fikirlerin tesiri altında kalarak ülkeye dönmüştür. Bunun yanı sıra pozitivizmin işlendiği telif ya da tercüme eserler sayesinde de ülke içerisinde pozitivizm tanınır hale gelmiştir. Osmanlı devletinde pozitivizmden etkilenen düşünürlerin sayısı özellikle XIX. Yüzyılda oldukça fazla olmuştur. Düşünürlerin tamamının fikirlerini burada zikretmek mümkün olmayacağı için önemli bir isim olan Abdullah Cevdet'in hayatından ve fikirlerinden bahsetmeye çalışacağız.

2.1. Abdullah Cevdet'in Hayatı Ve Eserleri⁵

Abdullah Cevdet, 9 Eylül 1869 tarihinde Arapkir'de dünyaya gelmiştir. Babası, Diyarbakır'da bulunan birinci ordu kâtiplerinden Ömer Vasfi Efendi'dir. Abdullah Cevdet ilk eğitimini babası ve imam olan amcasından almıştır. Özellikle tıbbiye girdiği döneme kadar hayatında takındığı dindar tavrın amcasından aldığı eğitimden kaynaklandığı düşünülmektedir. İlköğretim yıllarını Arapkir'de geçiren Abdullah Cevdet, daha sonra Elazığ Askeri Rüştiyesi'ne kayıt olmuştur. Buradan mezun olan Cevdet, İstanbul'a gelerek Kuleli Askeri Tıbbiye idadisine kaydını yaptırmış ve bu okuldan askeri göz doktoru olarak mezun olmuştur.

Tıbbiye yılları Abdullah Cevdet'in hayatında fikri dönüşümün başladığı yıllar olarak önemlidir. Tıbbiye girinceye kadar oldukça dindar birisi olan Cevdet, çevresinde sofu birisi olarak tanınmıştır. Tıbbiye eğitimine başlayan Cevdet, burada hocalarının ve aldığı eğitimin de tesiriyle büyük bir fikri dönüşüme uğramış ve pozitivist-materyalist düşünce akımlarına yönelmiştir. Bu dönüşümün temelinde, o dönem tıbbiye de okutulan eserlerin çoğunun Batı'da popüler olan biyolojik materyalizm ve pozitivistin önemli eserleri olmasının payı büyüktür. Cevdet bu dönemde, Batı'da büyük yankılar uyandıran pozitivist eserlerden çeviriler de yapmaya başlamıştır. Louis Büchner'in "Madde ve Kuvvet" adlı ünlü eseriyle de bu dönemde tanışmıştır. Büchner'in "Madde ve Kuvveti" dönemin pozitivist Türk düşünürleri üzerinde adeta hayranlık oluşturmuştur.

Tıbbiye yıllarında siyasete de ilgi duyan Abdullah Cevdet, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurucuları arasında yer almıştır. Bu bağlamda Cevdet, tıbbiyede ilgi duyduğu siyasetin ilk yıllarından itibaren sıkı bir Abdülhamit aleyhtarı olmuştur(Bolay, 2007;s.208). Bu okuldayken katıldığı siyasi faaliyetler neticesinde tutuklanmış ve sürgün edilmiştir. İlk olarak Trablusgarp'a sürülen Cevdet, orada Jön Türk hareketinin önde gelen isimleriyle irtibata geçmiş ve bu cemiyetin yayın organlarında yazılar kaleme almıştır. Abdülhamit tarafından Fizan'a sürülen Cevdet, buradan kaçarak Paris'e geçmiştir. 1897 yılında Cenevre'ye geçen Abdullah Cevdet, burada Osmanlı Mecmuası'nın yöneticileri arasında bulunmuştur. Bunun yanı sıra Cevdet, Mısır'da çıkan "Kanun-i Esas-i", Romanya'da çıkan "Sada-yı Millet" ve Londra'da çıkan "Kürdistan" adlı dergilerde de yazılar kaleme almıştır.

Abdülhamit aleyhtarlığından cezalandırılan Cevdet, 1898 yılında Jön Türklerin Abdülhamit ile anlaşarak Osmanlı Mecmuası'nın yayını durdurma kararıyla birlikte cezası kaldırılarak maaşa bağlanmıştır. Daha sonrasında Cevdet, Viyana Sefirliği tabipliğine atanmıştır(Bolay, 2007;s.208). 1903 yılına kadar bu görevde bulunan Cevdet, burada şiir türünde eserler kaleme almıştır. Bu görevinden ayrıldıktan sonra Cevdet, tekrar Cenevre'ye geçmiş, 1904 yılında Jön Türk hareketi içinde açıkça anarşist eğilimler taşıyan Osmanlı İttihat ve İnkılâp Cemiyeti'nin kuruluşunda yer almıştır(Cevdet, 2008;s.21).

Abdullah Cevdet'in hayatında yer alan en önemli olay şüphesiz, çıkardığı "İçtihad" dergisi ve aynı isimle kurduğu matbaadır.1904 yılında kurduğu İçtihad yayınevi ve çıkarmaya başladı İçtihad Mecmuası siyasi içeriğinden ziyade kültürel, edebi ve ilmi yönü ağır basan bir dergidir. II. Abdülhamit'e karşı bir eleştiri yazısı olan Abdulhalim Hikmet'e ait "Bir Rüya" adlı eseri yayımladığı için İsviçre'den sınır dışı edilen Cevdet, 1905 yılında matbaasını Mısır'a taşımış ve dergiyi burada neşretmeye devam etmiştir(Hanioğlu, 1998;s.91). Cevdet'in özellikle İslam âleminde kötü anılmasına sebep olan bir eseri de, Hollandalı R.Dozy'nin Hz. Muhammed'i tenkit eden "İslam Tarihi" adlı eserinin tercümesidir. Bu eseri tercüme etmesinden dolayı tenkit edilen Abdullah Cevdet'e "din düşman"ı yakıştırmaları yapılmıştır(Bolay, 2007;s.208).

⁵ Abdullah Cevdet'in hayatı ve eserleri, bu konuda en derin araştırmaları yapmış olan M.Şükrü Hanioğlu'nun "Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi" (Hanioğlu, 1981), Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, (c.2, ss.367-368), Süleyman Hayri Bolay'ın "Türk Düşüncesinde Gezintiler" (Bolay, 2007) eserlerinden özetlenerek yazılmıştır.

1910-1918 yılları arasında büyük eleştirilere maruz kalan Cevdet, bu sekiz yıllık süre içerisinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin lider kadrosuyla da ters düşmüştür. 1918 yılından itibaren birçok gazete ve dergide yazılarına devam eden Abdullah Cevdet, “Serbesti”, “Yeni İstanbul”, “Türkçe”, “Roj-u Kürt”, “Hetav-ı Kürt” ve “Jin” dergilerinde etnik konularla ilgili yazılar kaleme almıştır. Cevdet'in yazdığı etnik yazılardan dolayı onun bir Kürt milliyetçisi olduğu eleştirilerine karşın bunun aksine onun yalnızca olayları çözümlemeye çalıştığını belirtenler de olmuştur(Cevdet, 2008;s.24).

1922 yılında kaleme aldığı bir yazısından dolayı iki yıl hapis cezasına çarptırılan Abdullah Cevdet, bu cezayı çekmeden cezası düşmüştür. Yaptığı tercüme ve kaleme aldığı sayısız yazısı olan Abdullah Cevdet, 29 Kasım 1922 de hayata gözlerini yummuştur.

Abdullah Cevdet'in eserlerine bakıldığında, onun en büyük mirası olarak elimize ulaşan İctihad dergisinin yanı sıra 46'sı telif 30 a yakında tercüme olmak 80 e yakın kitap kaleme alan gayet üretken bir düşünür olduğunu görürüz. Abdullah Cevdet'in başta tıp ve felsefe olmak üzere, siyaset, şiir ve birçok farklı alanda eserleri vardır. Kendisinin esas uzmanlık alanı olan Tıp konusunda “Kolera”, “Musiki ile Tedavi” ve “Âmâlık(Körlük)” adlı üç eseri vardır. Bu eserlerinin yanı sıra kültür alanında verdiği eserlerinin bazıları şunlardır: “Bir Hutbe Hemşerilerime”, “Dimağ ile Ruh Arasındaki Münasabat-ı Fenniyyeyi Tetkik”, “Dimağ ve Melekat-ı Akliyenin Fizyolojiya ve Hıfzıssıhhası”, “Düşünen Musiki”, “Fünun ve Felsefe Sanihaları”, “İkaz-ı Müslim”, “İki Emel”, “Kahriyyat”, “Mahkeme-i Kübra”, “Masumiyet”, “Uyanınız Uyanınız”, “Yaşamak Korkusu”, “Karlı Dağdan Ses”, “Tuluat”.

Abdullah Cevdet'in tercüme eserlerinden birisi olan “Hükümdar ve Edebiyat” ilginç ve bir o kadar da önemli bir noktayı kendine merkez alır. Kalem erbabının, siyasi yönetimlere karşı nasıl bir “duruş” sergilemesi gerektiğini ele alan eserin, bu yönüyle şair-patron ilişkisini-batı medeniyet ve edebiyatının tecrübelerini esas alarak- masaya yatırdığı görülmektedir.(Odunkıran, Tuncer ve Alpaydın, 2016: s.9).

Abdullah Cevdet'in “Hükümdar ve Edebiyat”tan başka diğer tercüme ve derleme eserlerinden bazıları ise şöyledir: “İstibdat”, “Ameli Ruhiyat”, “Asrımızın Nüsus-u Felsefiyesi”, “Avrupa Harbinden Alınan Psikolojik Dersler”, “Dün ve Yarın”, “Ruhü'l Akvam”, “İngiliz kavmi”, “Umumi ve Ali Amerika Terbiye Usulleri”, “Chillon Mahbusu”, “Tarih-i İslamiyet”, “Bir Filozofun Şiirleri”, “Terbiye ve Veraset”, “Akl-ı Selim”, “Harb ve Sözde İyilikleri”, “Rubaiyat-ı Hayyam ve Türkçeye Çevirileri”(Cevdet, 2008;ss.25-26).

2.2. Abdullah Cevdet'in Düşünce Dünyası

Abdullah Cevdet, dönemi itibariyle değerlendirildiğinde akademik anlamda ciddi manada dolu bir düşünürdür. Yaptığı çeviriler, yazdığı eserler ve yazıları göz önüne alındığında ne kadar üretken bir düşünür olduğu daha da net bir şekilde görülmektedir. Cemil Meriç onun akademik yanını vurgulamak için şu ifadeleri kullanmıştır:

“Abdullah Cevdet tek başına bir Edebiyat Fakültesi, Fransızca'yı Nesteren'den iyi yazar, Farsçayı Ali Tarlan iyi çevirir”(Meriç, 1998;s.363).

Meriç'in de belirttiği gibi Cevdet, gerek tercüme için gerekli dil yeterliğine gerekse telif eserleri için gerekli olan akademik alt yapıya fazlasıyla sahip bir düşünürdür. Düşüncelerinde pozitivism ve materyalizmin ağırlığı hissedilmesine rağmen, eserlerinde zaman zaman İslam dininden alıntılar da yapmıştır(Cevdet, 2009;ss.169-170; Kaygı, 1992;s.110). Bu açıdan değerlendirildiğinde Cevdet'i ateist ya da dinsiz olarak tanımlamak güç bir hal alır. Cevdet'in

materyalist düşüncelerine rağmen dini referansları kullanmasının bir nedeni, toplum tarafından gösterilen tepkiyi hafifletme düşüncesi olabilir.

Felsefe ile yakından ilgilenen Cevdet'e göre felsefe, "hikmet sevgisi" anlamına gelmektedir. Bu tanım klasik filozofların felsefe tanımlarıyla da paralellik gösterir. Felsefeyi hikmet sevgisi olarak tanımlayan Cevdet, konu felsefe olunca düşüncelerini şöyle ifade etmektedir:

"Felsefe kelimesi, "hikmet sevgisi" manasını içerir. Bu halde hâkim sıfatı yalnız ve özel olarak bir bilimde maharet gösterenlere verilmez. Bir adam bir bilimde ne kadar önemli rol icra ederse etsin, ne kadar araştırma eserleri gösterirse gösterebilir, hâkim yahut filozof namını alamaz. Hâkim odur ki, hiçbir konuda büsbütün cahil olmayıp her yönde az çok vukuf sahibi olur. Bu yüzden hakiki manasında felsefe, insanların kökeni ve ortaya çıkış sureti, organik âlem ile ilişkileri gibi konularla ilişkilidir. Bu ilişki ise, jeoloji, fizyoloji, antropoloji, yani insanbilim; paleontoloji, yani fosilbilim; zooloji, yani hayvanbilim; etnoloji, yani budunbilim; arkeoloji, yani kazıbilim; anatomi; psikoloji; evrim tarihi; filoloji, yani dilbilim; tarih; sosyoloji, yani toplumbilim; siyaset bilim ve benzeri gibi aralarındaki ilişkiler az veya hiç mertebesinde olan birçok bilimlerin, fenlerin ortaya koyduğu sonuçlara dayanma sayesinde. Bu yüzden felsefe, olguları pozitif bilimlerin kesin hükümlerine nispet etmek sayesinde çıkaracağı bir genel kanunu kendisine rehber kabul etmelidir. Esas felsefe budur" (Cevdet, 2009;ss.159-160).

Abdullah Cevdet'in felsefeye dair söylediklerine bakıldığında, onun felsefenin mahiyeti ve yöntemi hakkında düşündüklerini anlamış oluyoruz. Ona göre felsefe, tıpkı pozitivistizmde olduğu gibi, olgular arasındaki ilişkilerin kesin sonuçlarına odaklanmalıdır.

Abdullah Cevdet'e göre felsefe ile bilimler sıkı bir ilişki içerisinde hareket etmektedir. Bu ilişkiler hakkında üç farklı görüşün benimsediğini aktaran Cevdet, bazı düşünürlerin felsefeyi bilimden üstün tuttuğunu, bazılarının ise felsefenin işlevini yitirdiği düşüncesinden hareketle artık işlevselliğinin kalmadığını savunduğunu aktarır. Üçüncü görüş ise Cevdet'in de benimsediği, felsefeyi bilim için değerli kılanların görüşüdür(Cevdet, 2009;ss.156-157). Felsefe, ayrı ayrı bilimleri bir arada tutan, onları anlamlı bir bütün haline getiren bir tür harç gibidir. Cevdet bu düşüncelerini bize şöyle aktarmaktadır:

"Bir imalathane tasavvur ediniz. Yirmi otuz yerde mütenevvi kıta'at-ı mihanikiye yapılıdır. Bir tarafta dişli çarklar, diğer tarafta vidalar, bir diğer tarafta buhar kazanı imal edilir. Fakat bu kıta'at-ı muhtelifenin birbirine rabt edilip bir makine hainle ifrağıyla işletilmesi için bir mahal-i merkez vardır. Bir saat fabrikasında da iş böyledir: Saati teşkil eden aksam ayrı ayrı dairelerde, ayrı ayrı ustaların nezaretleri altında isaga ve imal olunur. Yalnız bir mahal-i mahsus ve merkezde takılıp koşularak saat haline konulur. Aynı usul saha-i fünunda da mer'i ve caridir: Fünun-i hususiye de saatin veya diğer bir makinenin terkibine giren çarklar, pistonlar, vidalar, makaralar mesabesinde ki, bu muhtelif kıt'alara, ayrı ayrı nazar-ı itibara alındıkları halde, bittabi bir makine yahut bir saat denilemez. Hülasa-i kelim felsefenin maksadı, âlem-i fünuna vahdet ve ahenk vermektir. Felsefenin işi, efkârın birleştirilmesi, turüz-i tefekkürün vahdetidir" (Cevdet, 2009;ss.51-52).

Siyasi anlamda sıkı bir Abdülhamit karşıtı olduğunu belirttiğimiz Abdullah Cevdet'in bu siyasi tutumunun altında yatan sebeplerde yine onun formasyonu ve düşünce dünyasının etkili olduğunu görürüz. Dönemin eleştirel ve muhalif cenahında yer alan tüm grupların içerisinde en önde her zaman tıbbiyeliler yer almıştır. Biyolojik materyalizm ve pozitivistizmden etkilenen bu okulun öğrencilerine göre, toplumun ilerleyişinin önündeki en temel engeller, dogmalar ve dini unsurlardır. İlerlemenin olabilmesi için bu dogmalardan kurtulmak ve yerlerine biyolojik

materyalizm prensiplerinin geçmesi gerekmektedir. Bunun gerçekleştirilebilmesi için ise toplumda özgürlük ve refahın vuku bulması gerekmektedir. Abdülhamit karşıtı tıbbiyelilere göre Osmanlı Devletindeki özgürlüğün önündeki en büyük engel Abdülhamid'tir. Bu nedenle de sürekli Abdülhamid'i devirmek için çabalamışlardır (Bolay, 2007;s.208).

Farklı alanlarda eserler kaleme alarak düşüncelerini aktaran Cevdet'e göre İslam dünyası eski parlak dönemlerinden uzaklaşmış ve gerileme dönemine girmiştir. Bu düşüncelerini İctihad mecmuasında "Cihan-ı İslam'a Dair" adlı makalesinde ele alan Cevdet, İslam dünyasındaki gerilemenin sebeplerini dört başlıkta toplamıştır:

“1- İslam Hükümdarlarının istibdadı yönetimleri

2- Gaflet ve din âlimlerinin kötülülere ses çıkarmamaları, kötü idarecilerle iş birliği yapmaları, onların yönetimlerine göz yummaları

3-Kadınların örtünmelerinin gayri meşru ve uygun olmayan bir şekle bürünmesi

4-Kader inancının yanlış anlaşılması ve kadercilik yapılması”(Cevdet, 2008;s.77).

Abdullah Cevdet, toplumun kurtuluşu için köklü bir toplumsal inkılabın şart olduğu düşüncesindedir. Bu değişimin yönü Batı, lokomotif ise pozitif bilimler olacaktır. Cevdet, bu düşüncelerin Müslüman Türkler arasında kabul görebilmesi için dönemin dini yapısını göz önünde bulundurması gerektiğinin farkında olmuştur. Cevdet, Büchner'e ait olan "Avamın ilmi dindir, havasın dini ilimdir" sözünden yola çıkarak, dinin toplumsal yapı için olan önemini vurgulamıştır(Bolay, 2007;s.208). Abdullah Cevdet dini aynı zamanda siyasi muhalefet aracı olarak da kullanmıştır. II. Abdülhamit'e karşı yürüttüğü politika da, "İslam'ın özü demokrasidir, meşverettir" diyerek yönetimin siyasi meşruiyetinin halk nazarında sorgulanması için çaba sarf etmiştir(Uçar, 2012;ss.208-209). Abdullah Cevdet, Müslümanları kötü gidişattan kurtarmak ve taze bit hayat sunabilmek için dini kavramların batılı tarzda güncellenmesini savunmuştur. Cevdet'e göre, geleneksel haliyle din, ilerlemeye engel teşkil etmektedir. Cevdet'in din hakkındaki bu görüşleri onu, "Allah'a inanmayan bir cemiyet pekâlâ ve hatta daha iyisini yaşayabilir" düşüncesine kadar ileri götürür. Sevgi dini olarak "Bahâîliği" önermesi de bu düşüncelerinin bir uzantı olarak karşımıza çıkar(Çapku, 2013;ss.186-187). "Cihan-ı İslam'a Dair" isimli yazısında bu düşüncelerine ağırlık veren Cevdet, düşüncelerini şöyle aktarır:

“İslam düşüncesini felce uğratan ve bu suretle cihan-ı feyyazı ilerleme feyizlerini ve tekâmüle uzak bırakan –ezcümle- kadere ve daha bazı dini akidelere verilen yanlış manalardır. Hâlbuki Müslümanlık, terakki demektir, ittihat demektir, kuvvetlilik demektir, zayıf ve güçsüz olanları himaye etmek demektir.

Kardeşlerim! Müslümanlık yalnız oruç ve namaz ile Allah'ın isimlerini saymakla olup bitmez. Bunlar İslamiyet'in görünen taraflarıyla ibadet şekilleridir. Bunları hiç Müslüman olmayan kimse yapabilir. Müslümanlık, -bunları icra ile beraber- insanlık demektir. Müslümanlık rahim olmak ama gerektiği yerde de sert, katı ve şiddetli olabilmektir”(Cevdet, 2008;s.83).

Felsefi görüşlerine ve diğer düşüncelerine değinmeye çalıştığımız Abdullah Cevdet'in, eleştirildiği önemli bir husus da onun "ıslah-ı nesil" meselesidir. İslah-ı nesil ya da daha sonra tartışıldığı ismiyle "damızlık insan" getirme düşüncesi, Abdullah Cevdet'in ölümünden sonra da üzerinde tartışılmış bir husustur. Konuyla ilgili yazılan çizilenlere bakıldığında, Cevdet'in bu düşüncesini eleştirenler olduğu gibi, onun böyle bir düşüncüyü savunmadığı, farklı bir imada bulunduğunu söyleyenler de olmuştur.

Abdullah Cevdet'in Avrupa'dan damızlık insan getirme tartışması, Cevdet'in 25 Mayıs 1920 yılında Sıhhiye müdürlüğüne atanmasından sonra, Fransız dergisine verdiği bir demeçle

başlamıştır(Cevdet, 2008;s.47). Türkiye'nin tarım ve nüfus politikaları hakkında konuşan Cevdet'in bu demeci, ilk başlarda büyük bir yankı uyandırmamıştır. Fakat daha sonra Mustafa Kemal'in Abdullah Cevdet'i Ankara'ya çağırması üzerine bazı varsayımlar ortaya atılmıştır. Bunlardan en mühimi, Cevdet'in verdiği demeçte damızlık insan getirerek Türk insanını ıslah etme gibi bir fikri olduğudur(Cevdet, 2008;s.47).

Damızlık insan getirme düşüncesi üzerine birçok görüş öne sürülmüştür. Örneğin, H. Ziya Ülken'e göre, Abdullah Cevdet, Fransız düşünür G. Le Bon'un "Melezleşme Teorisi"nden etkilenmiş ve damızlık insan fikrini bu etkiyle ortaya atmış fakat tam olarak söylediklerinin nereye varacağını farkında olmamıştır(Ülken, 2010;s.256). Samet Ağaoğlu, Cevdet'in damızlık insan fikriyle alakalı bir kitabı olduğundan bahsetmiş fakat bu düşüncesine herhangi bir kaynak göstermemiştir(Ağaoğlu, 1998;ss.39-40). Cevdet'in düşüncesinin tartışılmasıyla birlikte, onun yapmak istediğinin tarım alanında iyi olan ülkelerden kalifiye işgücü getirerek tarımsal anlamda Türkiye'nin kalkınmasını sağlamak olduğunu savunanlar gibi; yapılanların onu karalama kampanyası olduğunu söyleyenler de olmuştur.

Abdullah Cevdet, pozitivistlere paralel görüşleriyle son dönem Türk düşüncesinde pozitivist-materyalist akımların tanınmasına katkı sağlamış bir düşünürdür. Onun düşünceleri tüm eleştirilere rağmen, içinde bulunduğu çalkantılı ve buhranlı dönemde Türk düşüncesine belli ölçüde bir dinamizm katmıştır.

3. Sonuç

Karlofça Antlaşması ile birlikte hızla gerileme evresine giren Osmanlı Devleti, mevcut durumunun düzelebilmesi için çeşitli çözüm arayışlarına girmiştir. Eksikliğin ilk olarak askeri alandaki yenileşme ile giderilebileceği düşüncesinden hareketle de ilk ıslahatlar bu yönde uygulanmaya başlanmıştır. Yenileşme hareketlerinin kaynağını kendi bünyesinde aramak yerine yönünü Batı'ya dönen padişahların da etkisiyle, hızlı bir batılılaşma politikası beraberinde gelmiştir.

Batı'nın yalnızca ilmini almak gibi bir amaçla başlatılan ıslahatlar doğal olarak beraberinde eğitim ve kültürel ıslahatları da beraberinde getirmiştir. Batılı tarzda açılan eğitim kurumları, yabancı hocaların ülkeye gelişi ve Fransa başta olmak üzere Batı ülkelerine öğrencilerin gönderilmesi, bilimsel düşüncede ve öz kültürde dönüşümlere yol açmıştır. Batı'dan gelen yeni kültür öz kültüre çok da uygun düşmüştür diyemeyiz. Bunun en temel nedeni, toplumsal yapıdır. Batı'nın ıslahatları kendi ihtiyaçlarına binaen düzenlenmiş yeniliklerdir. Fakat Osmanlı ülkesinde sorunun Batı ile aynı olup olmadığına bakılmaksızın aynı tedavi yöntemleri uygulanmıştır. Tıpkı hasta olan birisinin hekime gitmeden başka bir arkadaşından aldığı ilacın tehlikeli olduğu gibi, Osmanlı devletinin de reçetesine bakmadan aldığı ilaçlar maalesef gerilemeyi durdurmak yerine hastalığın seyrini hızlandırmıştır.

İlmi anlamda aktarılan yeni akımlar da toplumsal yapıyla aynı uyumsuzluğu maalesef yaşamıştır. Halifelik müessesini bünyesinde barındıran devlet, pozitivist-materyalist akımlara karşı çok da hoş görülmemiştir. Aslına bakılırsa Osmanlı devleti ilmi faaliyetlere her zaman önem vermeye çalışmıştır. Fakat pozitivistizm gibi toplumun her alanında söz sahibi olmak isteyen hatta yeni bir din ortaya koyma düşüncesiyle ortaya konmuş bir düşünce sistemi toplumda da maalesef tepkiyle karşılanmıştır. Tüm bunlara rağmen başta Abdullah Cevdet olmak üzere, Baha Tevfik, Rıza Tevfik, Beşir Fuat ve diğer pozitivist düşünürlerin ortaya koydukları bilim, felsefe, edebiyat ve tercüme son dönem Osmanlısında ilmi bir hareketlilik sağlamıştır.

KAYNAKÇA

- Ağaoğlu, S. (1998). Babamın Arkadaşları, İstanbul, İletişim Yayınları.
- Bacon, F. (1999). Novum Organum, (Çev.) AKKAŞ, S. Ö., Ankara, Doruk Yayınları.
- Bolay, S. H. (2008). Türkiye’de Ruhçu ve Maddeci Görüşün Mücadelesi, Ankara, Nobel Yayın Dağıtım.
- Bolay, S. H. (2007). Türk Düşüncesinde Gezintiler, Ankara, Nobel Yayın Dağıtım.
- Cevdet, A. (2009). Fünun ve Felsefe Sanihaları, (Yayına Haz.) YANIK, N.-UTKU, A., Konya, Çizgi Kitabevi.
- Cevdet, A. (2008). İctihad’ın İctihadı, (Yayına Haz.) GÜNDÜZ, M., Ankara, Lotus Yayınevi.
- Cevizci, A. (2013). 17. Yüzyıl Felsefesi, İstanbul, Say Yayınları.
- Cevizci, A. (2010). Felsefe Sözlüğü, İstanbul, Paradigma Yayıncılık.
- Comte, A. (2001). Pozitif Felsefe Kursları, (Çev.) ATAÇAY, E., İstanbul, Sosyal Yayınları.
- Comte, A. (1986). Pozitivizm İlmihali, (Çev.) ERMAN, P., İstanbul, Milli Eğitim Basımevi.
- Cornforth, M. (2009). Pozitivizme ve Pragmatizme Karşı Felsefeyi Savunmak, (Çev.) OK, T., İstanbul, Evrensel Basın Yayın.
- Çapku, A. (2013). “Batıcılık Düşüncesi Çerçevesinde Abdullah Cevdet’te Din-Bilim-Felsefe İlişkisi”, Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi, s.24., İstanbul.
- Descartes, R. (2000). Metot Üzerine Konuşma, (Çev.) MESUT, İ. E., Erzurum, Babil Yayınları.
- Hanioğlu, Ş. (1988). “Abdullah Cevdet”, sf.91., TDV İslam Ansiklopedisi, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Işın, E. (1985). “Osmanlı Materyalizmi”. Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi, c.2, sf.363, İstanbul, İletişim Yayınları.
- Karaca, N. (2008). Pozitivizmin Erken Cumhuriyet Dönemine Etkisi, Ankara, Anı Yayıncılık.
- Kaygı, A. (1992). Türk Düşüncesinde Çağdaşlaşma, Ankara, Gündoğan Yayınları.
- Korlaelçi, M. (2002). Pozitivizmin Türkiye’ye Girişi, Ankara, Hece Yayınları.
- Levis, B. (2010). Modern Türkiye’nin Doğuşu, (Çev.) BOĞAÇ, B. T., Ankara, Arkadaş Yayınevi.
- Meriç, C. (1998). Jurnal 1, İstanbul, İletişim Yayınları.
- Odunkıran F., Tuncer, M., ve Alpaydın B. (2016). Hükümdar ve Edebiyat, İstanbul, Akademi Titiz Yayınları.
- Özbilgen, E. (1994). Pozitivizmin Kıskaçında Türkiye, İstanbul, Ağaç Yayıncılık.
- Özgül, O. (1991). Pozitivizm Ya Da Mantık Olarak Felsefe, İstanbul, Us Yayıncılık.
- Uçar, R. (2012). “Abdullah Cevdet’in Din Anlayışı”, Toplum Bilimleri Dergisi, s.11., İstanbul.

Ural, Ş. (2006). Pozitivist Felsefe, İstanbul, Say Yayınları.

Ülken, H. Z. (2010). Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi, İstanbul, Ülken Yayınları.

Von Aster, E. (2004). Fransız İhtilali’nin Siyasi ve Sosyal Fikirleri, (Çev.) ŞENEL, Ş., Ankara, Phoenix Yayınevi.

Weber, A. (1998). Felsefe Tarihi, (Çev.) ERALP, H. V., İstanbul, Sosyal Yayınları.

Yardımcı, A. B. (2018). Bilimde Sınır Çizme Problemi: Popper, Lakatos, Kuhn ve Sonrası, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İzmir, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Unpublished.

Yardımcı, A. B. (2018). “An Analysis of the Demarcation Problem in Philosophy of Science and its Application to Homeopathy”. Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi (FLSF), (25).

19. YÜZYIL ORTALARINDA OSMANLI ESNAF TEŞKİLATINA BİR ÖRNEK: BELGRADCİK*

Berna Çaçan ONGUN¹

Öz

Osmanlı devlet idaresindeki topraklarda toplum yapısının temel dinamiklerinden birisi ve belki de en önemlisi esnaf teşkilatlarıdır. Bu teşkilatın temeli ise İslam inancı ile Anadolu gelenek-göreneklerine dayanır. Dolayısıyla tarihsel süreç içerisinde Ahilik teşkilatı olarak adlandırılan bu temel Osmanlı toplumunu anlamak adına önemli veriler sunmaktadır. Bu çalışmada Osmanlıdaki esnaf teşkilatlarının nasıl ortaya çıktığı anlatılacaktır ve buna bir örnek oluşturması bakımından 19. Yüzyılda bir Osmanlı toprağı olan Belgradcık örneğı üzerinde durulacaktır. Çalışmanın ana kaynakları arasında Osmanlı arşiv belgeleri, yerli ve yabancı yayınlar yer alacaktır. Bu çalışmanın sunacağı sonuçlar Osmanlı toplumunun sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik yapısını anlamak adına önemli veriler sunabilecektir.

Osmanlı esnaf teşkilatı fütüvvet anlayışı temelinde Ahilik düsturuna dayanır. Yüzlerce yıl boyunca, esnaf teşkilatı, ayakta durabilmesini bir yerde bu düstura borçlu olsa da tarihsel süreç içerisinde devletin diğer kurumlarında olduğu gibi gelişmelerden olumsuz bir yönde etkilenecek ve yerini Esnaf odalarına bırakacaktır. Bu çalışmada bir nebze öngörü oluşturabilmek adına Bulgaristan'a bağlı Belgradcık bölgesindeki esnaflar incelenmiştir. Bu inceleme için Osmanlı arşiv belgelerinden temettuat defterleri analiz edilmiştir.

Anahtar kelimeler: 19.Yüzyıl, Osmanlı, esnafılık, Belgradcık

AN EXAMPLE OF OTTOMAN TRADE GUILD IN THE 19th CENTURY: BELGRADCİK

Abstract

One of the main dynamics of the social structure in the Ottoman land, perhaps most importantly, is trade guild. The foundation of this organization is based on Islamic beliefs and Anatolian traditions. Therefore, in the historical process, this basic, named Ahilik organization, provides important data to understand the Ottoman society. In this study, it will be explained how the trade guild emerged in the Ottoman and then it will be emphasized Belgradcık, was an Ottoman land in the 19th century, as an example. The main sources of the study will include Ottoman archive documents, local and foreign publications. The data presented by this study will provide important historical facts to understand the socio-cultural and socio-economic structure of Ottoman society.

The Ottoman trade guild is based on the Ahilik organization on the basis of fütüvvet principle. For hundred years, trade guild owes its standing to this principle. However, it will be adversely affected by the developments in the historical process as in other institutions of the state. In the length of time, the Trade Corporation will replace it. In this study tradesmen in Belgradcık region of Bulgaria were examined. For this study, the temettuat books from the Ottoman archives were analyzed.

Keywords: 19th Century, Ottoman, trade guild, Belgradcık

---

* Bu makale “Temettuat Defterlerine Göre 19. Yüzyıl Ortalarında Belgradcık’ın Sosyal ve Ekonomik Hayatı” isimli tezden türetilmiştir.

¹ Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Doktora öğrencisi, cacanberna@gmail.com

Giriş

Toplumlar yaşam biçimlerine göre ikiye ayrılır ve bunlar üretici ve tüketici olarak adlandırılır. Ayrıca yine toplumlar statülerine göre de kendi içlerinde ayrışırlar. İşte bütün bu yanlarıyla bir toplum birçok farklılaşmalardan sonra bir araya gelen muazzam bir birlikteliğin kaynaşması olarak görülebilir. Bu muazzam ölçünün dünya tarihindeki en dikkate değer örneklerinden birisi ve belki de en önemlisi Osmanlı toplumudur. Osmanlı'da toplum reaya ve askeriye şeklindedir. Reaya da köylüler ve şehirliler şeklinde dağılım gösterir. Köylüler daha çok ziraat ile uğraşırken şehirliler zanaat ve esnaflıkla meşguldür. Çalışmanın da ana konusunu teşkil eden esnaflar şehir hayatının vazgeçilmez unsurudur.

1. Osmanlı Toplumunda Esnaf Teşkilatının Doğuşu

Esnaf teşkilatı Osmanlı'nın ilk kuruluş yıllarından itibaren teşkilatlanmış yapısıyla toplumun sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel dinamiklerinin temellerini oluşturmuştur. Bu temeller ilhamını fütüvvet² anlayışının Anadolu coğrafyasının gelenek ve görenekleriyle harmanlanmasından almıştır. Abbasi halifesi Nasır döneminde (1180-1225) bir devlet politikası olarak fütüvvet anlayışı diğer İslam coğrafyalarında da yaygınlaştırılmaya çalışılmış ve bu bağlamda Anadolu Selçuklu devleti (1077-1308) sultanlarıyla da iletişime geçilmiştir (Mahiroğulları, 2011, s.140-141). Dolayısıyla bu akım kısa zamanda esnaflar arasında da karşılığını bulmuştur. Ahilik teşkilatı³ esnaf birliklerinin temellerini oluşturmuştur.

Ahlakın sanatla uyumu olarak tanımlanan Ahi birliğinin esnaf teşkilatları şeklindeki işlevi XVI. yüzyıla kadar devam etmiştir. Osmanlı coğrafyası genişledikçe ve yönetim alanı içerisine giren gayrimüslim unsurlar arttıkça esnaf teşkilatları içerisine bu unsurlar da girmiş ve esnaf loncaları ile gedik usulüne geçilmiştir. Ahi geleneğinin aslında bir yerde devamı olan lonca teşkilatları zaman içerisinde devlet kurumlarındaki çöküşten nasibini almış ve en nihayetinde 1924'de tarihe karışmıştır. Ancak bu kurumun yerini Odalar, Esnaf ve Sanatkarlar Derneği ile İşçi ve İşveren Sendikaları almıştır (Gündüz vd, 2012, s. 41). Ancak bu yeni kurumların gerek amaç ve kapsam ve gerekse toplum nazarındaki işlevselliği bakımından Ahilik düsturunun temel alındığı eski zamanların esnaf teşkilatlarıyla aynı kaygıları taşıyıp taşımadığı tartışma konusudur.

Konunun daha iyi idrak edilebilmesi için esnaf teşkilatının doğuş hikayesi önemli bir ayrıntıdır. Abbasi halifesi Nasır Lidinillah'ın fütüvvet politikasının temel prensiplerinin Anadolu'daki olumlu yankısı Türklerin İslam inançları ile gelenek ve görenekleri ile bağlantılıdır. Bir diğer önemli husus ise dönemin dünya tarihi açısından önemli bir gelişmesi olan Moğol istilalarıdır. Moğollar'ın (1206-1294) baskıları sonucu Anadolu coğrafyasına göç eden Türkler arasında özellikle esnaf ve zanaatkarlar bulunmaktaydı. Bu kitlelerin gittikleri yerlerde kendi varlıklarını koruyabilmek, Bizanslı esnaflar ile rekabet edebilmek gibi çeşitli nedenlerle teşkilatlanmaları gerekiyordu. Bu ve benzeri sebeplerle fütüvvet anlayışının temel alındığı Ahilik kurumu çatısı altında esnaf teşkilatları kurulmuştur (Şahin, 2006, s. 299-307).

2. Belgradık'da Esnaf Teşkilatları

2.1. Şehrin Tarihçesi ve Demografisi

Esnaf teşkilatının Osmanlı Devleti ve toplumundaki bu denli etkin rolünün kavranması Osmanlı medeniyetini anlayabilmek için son derece önemli bir basamaktır. Şimdi esnaf teşkilatlarının Osmanlı coğrafyasında ne derece aktif olduklarına bir örnek olması bakımında XIX. yüzyılda Bulgaristan'ın önemli bir eyaleti olan Vidin'e bağlı Belgradık kazasının bir portresi çizilmeye çalışılacaktır.

² Fütüvvet anlayışı: Gençlik, kahramanlık ve cömertlik anlamlarına gelmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz; Uludağ, 1996, s. 259-261.

³ XIII. Yüzyılda Ahi Evran tarafından kurulmuştur. Ahi Evran 1204'de Bağdat üzerinden Anadolu'ya gelmiştir. 1205'de hocası Evhaduddin-i Kirmani ile birlikte Kayseri'ye yerleşmiştir. Yerleştiği bu kentte bir debbağ atölyesi kurarak ilk olarak debbağ esnafları arasında büyük bir saygınlık kazanmıştır.

19. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı Esnaf Teşkilatına Bir Örnek: Belgradcık

500 yıl Osmanlı idaresinde kalan Belgradcık'ın Osmanlı topraklarına katılmasının dönüm noktası 1363'deki Edirne fethidir. Zira böylelikle Osmanlı'nın Balkan coğrafyasına katılım süreci başlamıştır. 1389 Kosova ve 1393 Tırnova kuşatmalarının arkasından Vidin'in fethi ise 3 yıl sonra olmuştur (Koloğlu,1993, s. 53).

I.Murad döneminde Vidin Prensiği Osmanlı Devleti'nin vassalı şeklindeydi. 1396'daki Niğbolu Zaferi'nden sonra Vidin Osmanlı idaresine girmiş ve Belgradcık kalesi yeniden inşa edilmiştir (Panov, 2010, s. 176). Belgradcık bir yandan Osmanlı'nın bir sınır bölgesi olmuş ve bir yandan da kuzeyden gelen istilalara maruz kalmıştır. Dolayısıyla bölge Osmanlı açısından son derece önemli bir stratejik konuma sahip olmuştur (Kiel, 1992).

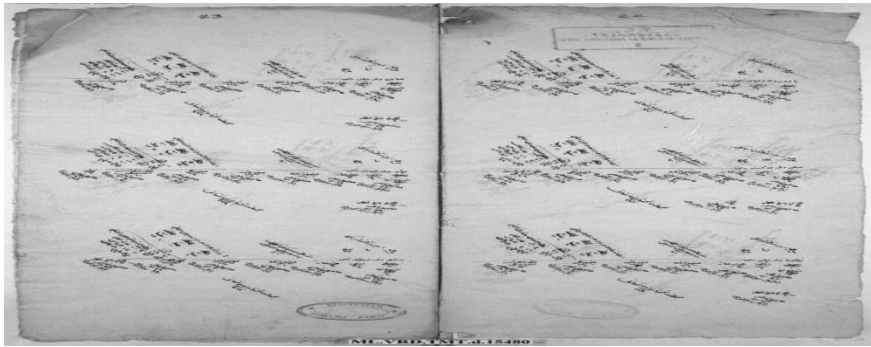
Bir diğer önemli husus ise Belgradcık'ın demografik durumudur. Böylelikle esnafların sosyal yapıdaki yeri daha iyi anlamlandırılabilir. Osmanlı'da temettuat sayımları⁴ hane üzerinden yapılmaktadır. 15480,15481,15482,15808 ve 16014 tarihli temmetuat defterlerine göre bölgedeki hane sayısı 1.416'dır.Bir hane tahminen beş kişilik bir aileye tekabül etmektedir. Buna göre söz konusu yılda Belgradcık'ın tahmini nüfusu 7.080'dir⁵. Nitekim zikredilen 1.416 hanenin 131'i Müslüman 1.239'u gayrimüslim, 46'sı ise Kiptilere aittir.

2.2. Şehirde Bulunan Esnaflar

Belgradcık ahalesinin sosyo-kültürel yapısı ise Müslümanlar, gayrimüslimler ve Osmanlı arşiv kayıtlarında ayrı bir şekilde ele alındığı için burada da ayrı bir şekilde belirtilen Kiptilerden oluşmuştur. Bu üç ahali de çeşitli sosyo-ekonomik statülere sahip olup farklı iş kollarıyla meşgul olmuştur. Özellikle ziraat ve ziraatçılık bölgenin ana geçim kaynağı olmuştur. Çalışmanın temelini oluşturan esnaflar ise küçük bir grubu oluştursa da var olmaları bakımından önemlidir. Belgradcık esnafları berber, kırışmacı (meyhaneci), boyacı, dikici, kuyumcu, demirci, kürkçü, terzi ve bakırcı gibi farklı esnaf kollarındadır ve Müslümanlar, gayrimüslimler ve Kiptilerden oluşmuştur. Ayrıca bu meslek dalları dışında etmekçi (ekmekçi), nalbant, bakkal ve kahvehane dükkânları ile arak kazganı ve aba dolabı kayıtları da bulunmaktadır. Arak kazganı ve aba dolabı kaydı bulunması kişilerin burada alkol ve aba ürettiğini göstermektedir.

Öte yandan bu kişilerin elde ettikleri gelir ve verdikleri vergi konusu da dikkate değerdir. Çünkü kayıtlardan da görüleceği üzere kazancı fazla olup da vergisi az yazılmış olduğu gibi tam tersi bir durum yani kazancı az olup da vergisi fazla yazılmış haneler mevcuttur. Temettuat defterleri kayıtlarında bazı yerlerde kişilerin hangi mesleklere sahip oldukları ayrı ayrı gösterilmiştir. Ancak bazen de yazılmamıştır ve isminin başında belirtilmiştir.

Resim 1: *Belgradcık Temettuat Defteri Örneği (H. 1260 - M. 1844-45)*

2.3. Mesleklerin Cemaatlere Dağılımı

⁴ Temmetuat vergisi: Tüccar ve esnafın senelik kazançlarının miktarının tahmin ve takdir edilerek bundan binde ve yüzde hesabıyla alınan vergidir. Bkz. Sayın, 1999, s. 441.

⁵ Ömer Lütfü Barkan'ın bir Osmanlı ailesini beş kişiden müteşekkil saymasından ötürü hane sayısı beş ile çarpılmıştır. Ancak bu sayı bölgeden bölgeye değişiklik gösterebilmiştir. Örneğin hanedeki kişi sayısı Balkanlarda daha fazla olabilmıştır. Göyünç, 1997, s. 552,553.

Müslümanların mesleklerine bakıldığında gelirlerini sahip oldukları gayrimenkullerden elde etmişlerdir. Ancak yine de bölgede iki adet berber kaydı bulunmaktadır. Bunlardan El-Hâc Hüseyin Mahallesi'nde yaşayan iki kişi berberdir. Biri mesleği kısmında da berber olarak kayıtlı olan Hasan bin Mehmet ve diğeri ise meslek kısmında belirtilmese de isminin başında mesleği yazılmış olan berber Mustafa bin İsmail'dir (BOA, 15480, s. 13; 15808, s. 3).

Gayrimüslimlerin ana meslekleri ziraatçiliktir ve bunlar aynı zamanda papazlık gibi ek işler de yapabilmıştır. Ancak papazlıktan elde ettikleri her hangi bir gelirleri belirtilmemiştir. Diğer yandan esnaflıkla uğraşan sayısı 27'dir. Bu hususu şöyle tablolaştırabiliriz:

Tablo 1: *Gayrimüslim Meslekleri*

Gayrimüslimler	Ziraatçı	Papaz	Hizmetkâr	Esnaf	Irgat
Hane Reisi Sayısı	1.069	6	27	27	3

Kayıtlarda Belgradcık varoşu olarak geçen yerleşim yerinde ise sadece gayrimüslimler yaşamaktadır ve esnaf çeşitliliği diğer yerlere göre fazladır. Burada meslek sahiplerinin mesleklerini icra ettikleri dükkan kayıtları da yer almaktadır. Bu dükkanların bir kısmına Müslümanlar sahiptir. Burada bir ayrıntı dikkat çekmektedir. Bazı hane reislerinin hangi işlerle meşgul olduklarına dair bir kayıt temmettuat defterlerinin meslek kısmında belirtilmemiştir. Ancak bu kişilere ait kuyumcu, nalbant, etmekçi, bakkal ve kahvehane dükkanı kayıtları vardır.

Tablo 2: *Belgradcık Varoşu Meslek Dağılımı*

Belgradcık Varoşu			
Terzi	3	Dikici Kalfası	1
Terzi Kalfası	5	Papaz	1
Kürkçü Kalfası	3	Dülger	4
Kürkçü	4		
Kuyumcu	2	Kırıçmacı	1
Kuyumcu Kalfası	1	Bakırcı	2

Belgradcık'da mesleği terzcilik olup da temettuat defterleri kayıtlarında terzi dükkanı olan yalnızca bir kişidir ve bu kişi Lazar veled Nikolo zımmi ismiyle bir gayrimüslimdir (BOA,15482, s. 11). Tam tersi bir örnekte ise Mehmet bin Hasan'a ait kayıta görülmüştür. Kendisinin meslek kısmı boş bırakılmasına rağmen üzerine kayıtlı bir terzi dükkanı bulunmaktadır. Terzi dükkanına sahip kişi bir önceki adı geçen şahsın kiracısı durumunda olabilir (BOA, 15808, s. 11).

19. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı Esnaf Teşkilatına Bir Örnek: Belgradcık

Tablo 3: *Belgradcık'da Bulunan Dükkânlar*

Dükkân Çeşitleri			
Nalbant	2	Terzi	2
Etmekçi (Ekmekçi)	1	Dikici	1
Bakkal	12	Bakırcı	2
Kahvehane	5	Kuyumcu	1
Berber	2	Kırıçmacı	2

Yine nalbant dükkânına sahip olan hane reisi burada kiracı durumundadır. İki adet olan bakırcı dükkânın sahibi ise Petko veled Dolcu zımmi adıyla kayıtlıdır (BOA, 15482, s. 2). İki adet olan kırıçmacı dükkânının birisi muattaldır ve diğerinin sahibi ise Gyorgi veled Nedelko zımmi olarak kayıtlıdır (BOA, 15482, s. 9). Ancak bu hane reisinin kırıçmacı olduğuna dair bir açıklama meslek kısmında belirtilmemiştir.

Balkan coğrafyasına bakıldığı zaman Kıptilerin ana meslekleri içerisinde demircilik yer alır. Keza Belgradcık'ın bağlı bulunduğu Vidin'de yaşayan Kıptiler için de bu durum geçerlidir. Diğer meslekleri arasında nalbantçılık, kalburculuk, tarakçılık ve bugün de hala en çok Roman vatandaşlarının yaptığı kalaycılık yer alır. Bir başka ifadeyle usta-çırak ilişkisinin olduğu mesleklerdir. Bu bilgilerin ışığında Belgradcık'da da Kıptilere ait kayıtlarda esnaflık olarak yalnızca demircilikle uğraştıkları kayıtlıdır ve bunların hane sayısı 14'dür.

Belgradcık'da yaşayan hane reisleri arasında yer alan meslekleri yerleşim birimlerin göre aşağıdaki tabloda gösterilmiştir. Belgradcık'da halkın çoğunluğu ziraat ile uğraştığı için yerleşim yerlerinin çoğundan fazlasının esnaf kısmı boştur ancak yine de bu yerleşmelerin varlığının bilinmesi adına tabloda bunlara da yer verilmiştir.

Tablo 4: *Yerleşim Yerlerine Göre Mesleklerin Dağılımı*

Sıra No	Yerleşimler	Berber	Demirci	Terzi	T. Kalfası	Kürkçü	K. Kalfası	Kuyumcu	K. Kalfası	Bakırcı	Dülger	Kalfası	Kırıçmacı	Boyacı
1	Elhac Hüseyin	1												
2	Elhac Mehmed													
3	Struindo ile Vesnica Bala													
4	Vırba ile Islovník ve Vaşinçe ile Kirlatinçe													
5	Blesefçe													
6	Kaluger													
7	Prolaznica													
8	Dobrave ile Donpar													
9	Osane													
10	Rujince													
11	Prahojda													
12	Staikovci													
13	Rabes													
14	Raynofça													
15	Virbova													

16	Usulupçe													
17	Vilahovic													
18	Medovnice													
19	Borovica													
20	Karbince													
21	Beleler													
22	Portpopince													
23	Salaş													
24	Lomi - Bala													
25	Reblan													
26	Trgoviste													
27	Drejince													
28	Cubren													
29	Ciflikan (Çiftlikat)													
30	Corcic													
31	Sekomye													
32	Belopticane													
33	Tolovice													
34	Kıptıyan		14											
35	Belgradcık Varoşu			3	5	4	3	2	1	2	4	1	1	1
36	Müslüman Yerleşimi													
37	İstrokabçe													
38	Kladorup													
	Toplam	1	14	3	5	4	3	2	1	2	4	1	1	1

2.4. Belgradcık'daki Mesleklerin Analizi

Belgradcık'da yiyecek-içecek ihtiyacının karşılanması hususunda etmekçi, bakkal, kırışmacı ve kahvehanelerin hizmet verdikleri görülmektedir.

Osmanlı devletinde ekmekçilere habbazan ve etmekçi de denmektedir. Bir bölgede ekmekçi sayısı az ise bu durum ekmeğin evlerde pişirildiği ihtimalini göstermekteydi. Etmekçi sayısı ile bölgenin şehirleşmesi arasında da bağlantı kurulmuştur (Kütükoğlu, 2007, s. 55). Ekmek için ihtiyaç duyulan un değirmenlerde öğütülürdü. Belgradcık'da ise 21 adet değirmen bulunmaktadır. Etmekçi sayısına göre fazla olan bu durum halkın evinde ekmek pişirdiği ihtimalini göstermektedir.

Bakkallar, içerisinde yer aldıkları mahallerde halkın gıda ihtiyacını karşılarken bunu diğer hizmet sunan esnaflarda olduğu gibi belli kurallar dahilinde yapmaktaydı. Mesela ihtiyaçları olan ürünlere en uygun fiyata ulaşmaları ve mallar karaborsaya düşmeden ellerine geçmesi sağlanırdı. Bu ürünleri bölükbaşı, pazarbaşı ve ustabaşı aracılığıyla alırlardı (Şükriye Pınar Yavuztürk, 2006, s. 23).

Belgradcık'da bulunan kırışmacılar yani meyhanecilerin yanında 30 adet de arak kazanı yani rakı kazanı bulunmaktadır. Buradan elde edilen alkol hem hanelerin ihtiyacını karşılamada hem de meyhanelerde kullanılmıştır. Bölgede bulunan bağ ve dolayısıyla bağcılıktan da anlaşılmaktadır ki üzüm üretimi Belgradcık'da önemlidir. Hatta Belgardcık üzüm pekmezinin meşhur olduğu kaynaklarda geçmektedir (Aydın, 2015, s. 177).

19. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı Esnaf Teşkilatına Bir Örnek: Belgradcık

Diğer bir esnaf grubu tekstil ve giyim imal eden abacı, boyacı, kürkçü, dikici ve terzilerdir.

Giyecek imalatıyla uğraşanlar arasında ilk sırada abacıları söylemek hiç de yanlış olmaz. Aba üretiminde, özellikle XIX. yüzyılda, günümüz Bulgaristan toprakları önemli bir merkezdi (Hacısalihoğlu, 2008, s. 181). Kumaşın boyanıp-yıkanması ise aba dolaplarında yapılmaktaydı. Belgradcık'da abacı olarak kayıtlı şahıs bulunmamasına rağmen 10 adet aba dolabı kaydı bulunmaktadır. Bu durum abacılığın bu bölgede yapıldığını düşündürmektedir.

Boyacılık ise dokumacılığın olduğu çoğu yerde var olmuştur. Bunlar da belirli kurallara haizdi. Mesela yün, pamuk, ipek, kumaş, deri gibi farklı maddelerin hangi boyacı esnafı tarafından boyanacağı belliydi ve bunların bir kısmı devletçe tedarik edilirdi (Kütükoğlu, 1995, s. 634-635).

Ticari açıdan son derece önemli olan ve deriden giyecek üreten kürkçülerin ürettikleri kürkler Osmanlıda devlet adamlarının giydikleri ve statülerini gösteren bir simgeydi. Belgradcık'da kürkçülerin hepsi gayrimüslimdir ancak Osmanlı topraklarında gayrimüslimlere kürk girmeleri yasaklanmıştır (Bozkurt, 1989, s. 154). Belgradcık'da ayrıca üç tane de kürkçü kalfası kayıtlıdır.

Dikiciler ise kayıtlarda Osmanlı esnaf teşkilatında ayakkabıcılar içerisinde gösterilmiştir (Kütükoğlu, 2007, s. 63). Dikici esnafı ihtiyaç duyduğu ham maddeyi debbağlardan almıştır. Belgradcık'da meslek kısmında dikici yazmamasına rağmen bir adet dikici dükkanı vardır ve bu kişide İbrahim bin İsmail olarak kayıtlıdır.

Giyim imalatının bir diğer önemli esnafı olan terziler, Osmanlı kayıtlarında derzi veya terzi olarak geçer. Belgradcık'da terzilerin yanında beş adet terzi kalfası kayıtlıdır.

İmalata ve tamire yönelik üretim yapan esnaflar ise kuyumcu, demirci, bakırcı, dülger ve nalbant şeklindedir.

Osmanlı topraklarında kuyumculuk mesleğiyle genellikle gayrimüslimler meşgul olmuştur. Bunun bir örneğini de Belgradcık'da görmek mümkündür. Ayrıca bir hane reisi de kuyumcu kalfasıdır.

Ziraatin gelişmiş olduğu yerlerde demircilik de artmıştır. Çünkü bunların ihtiyaç duydukları saban, pulluk ve çapa gibi aletlerin hammaddesi demirciler tarafından üretilmiştir (Kütükoğlu, 2007, s. 54). Dolayısıyla ziraatçiliğin yoğun olarak yapıldığı Belgradcık'da esnaf teşkilatı içerisinde sayıları en fazla olan demircilerdir ve aynı zamanda Belgradcık, demir madenleri açısından da son derece zengin bir bölgedir.

Bakırcılar Osmanlı toplumunun en önemli meslek dallarından olmuştur. Evlerde kullanılan bakır kaplardan alet ve edevattaki birçok farklı alandaki kullanım genişliği bakır sanatını önemli bir hale getirmiştir. Bu sayede kalaycılara da ihtiyaç artmıştır.

Kayıtlarda nalbantlık mesleğine kayıtlı kimse olmasa da bu işin yapıldığı iki adet dükkan kaydı bulunmaktadır.

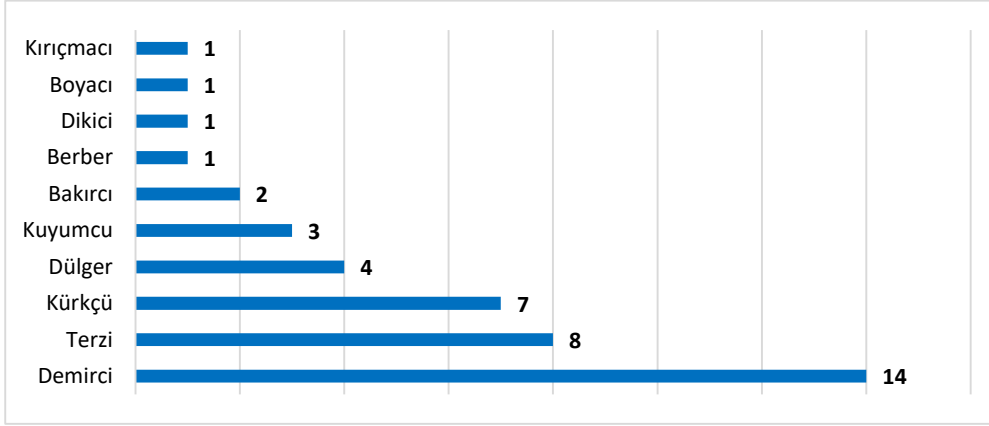
Dülgerler ise inşaat işleriyle ilgilenmiş; yapıların tavan, merdiven ve ahşap kısımlarını yapmışlardır. Belgradcık'da dülgerlerin olması bu bölgede ahşap yapıların ve ahşap işçiliğinin olduğunu göstermektedir. Zira bu bölgenin yapılarında döneme ait güzel ahşap üsluplarının örneklerine özellikle tavan işlemeciliğinde rastlanmaktadır

Hizmet üreten bir diğer esnaf grubu ise berberlerdir. Berberler tarihsel süreç içerisinde çeşitli aşamalardan geçmiştir. Mesela III. Murat döneminde kahvehanelerde hizmet verirken IV. Murat'ın kahvehaneleri kapatmasıyla etkinlikleri azalmıştır. II. Mahmut'un berberlere dükkan açma iznini vermesiyle yeniden faal olmuşlardır. Osmanlı toplumunda berberlerin özel bir yeri vardır. Çünkü onlar aynı zamanda dişi ağrıyanlar için dişiçi, yeri gelince sünnetçi ve hatta hacamat ve sülükle kan çekmek gibi hekimlik işlerinin yanında bazı cilt hastalıklarına kremler de hazırlayan çok renkli kişiliklerdir (Kütükoğlu, 2007, s. 57). Belgradcık'da berberlik mesleğiyle Müslümanlar meşgul olmuştur. Ve bu hane reislerinin sayısı ikidir.

2.5. Meslekler ve Oranları

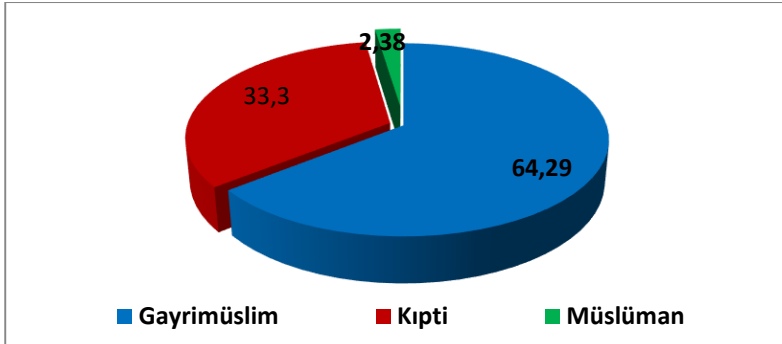
Belgradcık'da esnafların genel bir oranına bakınca demircilerden sonra sırasıyla terziler, kürkçüler, dülgerler ve kuyumcular yer almaktadır. 1840 yılında Belgradcık'a seyahat eden Fransız seyyah Blanqi'nin gözlemlerine yer veren yazar Panov, eserinde bu bölgede dericilik, boyacılık, tabakçılık (tütüncülük), kuyumculuk, abacılık ve pamukçuluk gibi mesleklerin son derece gelişmiş olup Belgradcık'ın ticari bakımdan yüzlerce insana iş imkanı sunduğundan bahsetmiştir (Panov, 2007, s. 181,183).

Şekil 1: Belgradcık'da Esnaflar (Adet olarak)

Belgradcık'da yaşayan esnafların % 64,30'u gayrimüslimdir ve sayıları 27'dir. Kıptiler ise % 33,3 lük bir orana sahipken Müslümanların oranı ise % 2,40 dır.

Şekil 2: Mesleklerin Cemaatlere Göre Oranı

2.6. Meslekler ve Vergi-Kazanç Miktarları

Belirtilen esnafların mesleklerinden elde ettikleri gelirleri ve vermiş oldukları vergiler de dönemi anlamak adına dikkat çekici bilgiler vermektedir. En nihayetinde 19. yüzyıl artık Osmanlı devlet mekanizmasının bir yerde çözülme emareleri gösterdiği süreçlerdendir. Bu durum Osmanlı arşiv kayıtlarında net bir şekilde görülmektedir. Bu kayıtlara göre Belgradcık'da esnaflar arasında en fazla gelire sahip olanlar sırasıyla boyacı, bakırcı ve demircilerdir. Yine terzilerin gelirleri de diğerlerine göre yüksektir. Aslında böyle bir analiz Osmanlı toplumunda hangi esnaflara rağbet edildiğini yani toplumun hangi esnaf birimlerine daha çok ihtiyaç duyduğunu göstermesi açısından da önemlidir.

Tablo 5: Mesleklerin kazançlara Göre Dağılımı (Kuruş)

Meslek	En Az Gelir (Kuruş)	En fazla Gelir (Kuruş)	Hane Reisi Sayısı
Terzi	70	120	3
Bakırcı	150	150	2
Kürkçü	60	100	3
Dülger	60	80	4
Kuyumcu	65	70	2
Dikici	80	---	1
Kırıçmacı	80	---	1
Boyacı	165	---	1
Terzi Kalfası	80	124	5
Berber	40	---	1
Demirci	110	160	14
Kuyumcu Kalfası	80	---	1
Kürkçü Kalfası	65	90	3

3. Sonuç

Dünya tarihini birçok yönden etkilemiş olan ve fiili olarak 500 yıl boyunca varlığını sürdürebilmiş bir medeniyet inşa eden Osmanlı tarihi özellikle toplumsal yapısıyla irdelenince görülecektir ki bu yapı İslam inancının Anadolu'nun gelenek-görenekleriyle harmanlanması sonucunda inkişaf etmiştir. Özellikle toplumların can damarları olan ekonomik dinamiklerin temelleri Osmanlı toplumunda bir bakıma esnaf teşkilatına dayanmıştır. Bu loncalar günün koşullarına göre ya tam manasıyla işlevini yerine getirip toplumun temel ihtiyaçlarını sadece mal yönüyle değil fakat aynı zamanda kültürel, sosyal ve birçok yönüyle karşılayabilmiş veyahut devlet mekanizmasında meydana gelen gevşemelerden ve rehavetten nasibini alarak bir bozulma dönemine girmiştir. Bir başka ifadeyle esnaf teşkilatları aslında toplumun bir aynası olma vazifesi görmüştür. Her gelişme ve gerileme oraya yansımıştır. Zaman içerisinde başlangıçtaki manasından uzaklaşmıştır. Başlarda tamamıyla Müslüman bir yapıya sahipken zamanla gayrimüslim unsurların artmasıyla faaliyet alanı genişlemiş ve farklı oluşumlara gidilerek loncalar kurulmuştur. Nihayetinde 20. yüzyılın başlarında kaldırılmasından sonra dahi kendisinden sonraki oluşumlara ilham kaynağı olmuştur. Ancak işlevini ne derece devam ettirdiği tartışma konusudur. 19.yüzyılda bir Osmanlı toprağı olan Belgradcık kazası konuyu anlamlandırmak adına veriler sunmuştur. Her ne kadar halkın büyük bir kesimi ziraatçilikle uğraşsa da esnafların varlığı bir inceleme yapmanın gereğini ortaya koymuştur. Balkanlarda hangi esnaf birliklerinin olduğunu görmek bunların mesleklerinden elde ettiği gelirleri ve verdikleri vergiler arasındaki bağlantılar ve çeşitli ayrıntılar dönemi anlamak adına ilgi çekici bilgiler vermiştir. Sonuç olarak Kuran-ı Kerim'de Nahl süresi 90. ayette *"Muhakkak ki Allah adaleti,ihsanı,akrabaya karşı cömert olmayı emreder; hayasızlığı, kötülüğü ve zorbalığı yasaklar.İşte Allah aklınızı başınıza alınız diye size böyle öğüt veriyor"*. denilir. Bu ayet-i kerimeyi layıkıyla anlamak aslında bir yerde esnaf teşkilatlarının temelini idrak edebilmek için önemli bir adımdır.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, ML.VRD.TMT.d., nr. 15480, s. 13; 15808, s. 3.

BOA, ML.VRD.TMT.d., nr. 15482, s. 11.

BOA, ML.VRD.TMT.d., nr. 15808, s. 11.

BOA, ML.VRD.TMT.d., nr. 15808, s. 3.

BOA, ML.VRD.TMT.d., nr. 15482, s. 2.

BOA, ML.VRD.TMT.d., nr. 15482, s. 9.

Aydın, M, (2015), “*Vidin Kalesi Tuna Boyu’ndaki İnci*”, İstanbul: Ötüken Yayınevi.

Bozkurt, G, (1989),”*Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*”, Ankara, TTK.

Ersoy Hacısalıhoğlu, N, (2008), “*Textile Trade in Bulgaria in The Mid-Nineteenth Century And The Gümüşgerdan Family*”, Living in The Ottoman Ecumenical Community, Ed. Vera Costantini and Markus Koller, Leiden, Brill, s. 181.

Göyünç, N, (1997), " Hane",DİA, C. XV, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 552-553.

Kiel, M, (1992),“*Belgradçık*”, DİA, C.V, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 409-410.

Koloğlu, Orhan, (1993), “*Balkanlar*” İstanbul, Eren Yayıncılık.

Kütükoğlu, M, (1994),“*Osmanlı İktisadi Yapısı*”, Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, Ed. E. İhsanoğlu, İstanbul, IRCICA, 1994, s. 553-560.

Kütükoğlu, M, (2007), “*XIX.Yüzyıl Ortalarında Tavas Kazası*”, İstanbul: Milenyum Yayınları.

Mahiroğullar, A, (2011), ” Selçuklu/Osmanlı Döneminde Kurumsal Bir Yapı: Ahilik/Gedik Teşkilatı ve Sosyo-Ekonomik İşlevleri”, *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 140-141.

Panov, K, (2010), “*Belogradchik (Past and Present)*”, Venets: The Belogradchik Journal for Local History, Cultural Heritage and Folk Studies, Volume 1, Number 2, 2010, s. 171-197.

Sayın, A. V, (1999), "*Tekalif Kavaidi (Osmanlı Vergi Sistemi)*", C. 2, Ankara, Maliye Bakanlığı Araştırma,Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı Yayını, s. 441.